

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдулла
АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдулла
АВЛОНИЙ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

2 ЖИЛДЛИК

2-ж и л д

**ПАНДЛАР, ИБРАТЛАР, ҲИКОЯТЛАР, НАБИЙЛАР
ҲАЁТИ, ДРАМАЛАР, МАҚОЛАЛАР,
САЁҲАТ ХОТИРАЛАРИ**

2-нашри

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2006

Таҳрир ҳайъати:

*Наим Каримов, Нажмиддин Комилов, Дилором Алимова,
Бойбўта Дўсқораев, Суннат Аҳмедов,
Шухрат Ризаев, Усмон Кўчқоров*

Абдулла Авлонийнинг таълимий-ахлоқий асарлари, хусусан, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи асрий қадриятларимиз, миллий маънавиятимиз тикланаётган бугунги кунларимиз учун гоёт долзарб бўлиб турибди. Машҳур маърифатчининг «Биринчи муаллим», «Икинчи муаллим» дарсликларидан келтирилган ихчам ҳикоялар, «Тарихи анбиё»сидаги маълумотлар ёш авлод тарбияси учун фойдадан холи эмас. Адиб драмалари эса ўзбек театрчилигининг тамал тошини қўйган театр арбобининг интилиш ва имкониятларини, ўзбек драмачилигининг илк қадамларини яқинроқдан кўриш ва англашга ёрдам беради.

Ниҳоят, ушбу 2-жилддан ўрин олган «Афғон саёҳати» кундаликлари хиёнат ва алдов, қилич ва қон билан дунёга келган қизил салтанатнинг фожиаларга тўла 1919 йили ҳақидаги ёрқин ҳужжатдир.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи — **Бегали Қосимов**

Изоҳлар ва луғатни **Олим Тўлабоев** тузган.

А 22

Авлоний, Абдулла.

Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-нашри. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари // Таҳрир ҳайъати: Н. Каримов ва бошқ.; Тўпловчи: Б. Қосимов; Изоҳлар ва луғатни О. Тўлабоев тузган/. — Т.: «Маънавият», 2006. — 304 б.— (Истиқлол қаҳрамонлари).

Ў32

4202620204 — 18

А

М25(04) — 06

© «Маънавият», 2006 й.

**ПАНДЛАР, ҲИКОЯТЛАР,
ИБРАТЛАР**

**«БИРИНЧИ МУАЛЛИМ»
КИТОБИДАН**

---

* 1915 йилги 3-нашри (Т., Порцев литогр.) асосида тайёрланди.

МУАЛЛИМ АФАНДИЛАР ДИҚҚАТИНА

Муҳтарам муаллим афандиларимиздан рижо қилурманки, бизнинг «Биринчи муаллим»имиздан ҳам олуб, тажриба қилуб, ўқутуб кўрсалар. Чунки ҳар гулнинг бир иси, ҳар меванинг бир таъм ва мазаси вордур. Бу «бўй» ва таъм эса тажриба соҳибларина кашф ва маълум ўлур. Шояд, миллат болаларина фоидабахш ўлур умидинда бир неча муаллимларимизнинг илтижолари ила кўб вақт тажриба сўнгиндан бу рисолаи ожизонамни «Биринчи муаллим» исми-ла майдони интишора қўйдим. Маорифпарвар муаллим биродарларимиз илтифотсиз қолдурмасалар керак. Инсон нуқсондан холи ўлмадиғи каби қилғон амали ҳам қусур ва хатодан ори(й) ўлмас. Шул сабабли муаллим афандиларимиз ҳар бир қусур ва камчиликларимдан танбиҳ ва танқид ила огоҳ қилсалар эди.

Тошканд, муаллим Абдулла Авлоний.

ЯМОНЛИҚ ЖАЗОСИ

Бир кишининг Қосим исмли бир ўғли бор эди. Ота ва онасининг сўзиға кирмасдан ҳар хил ямон ишларни қилур эди. Болалар бирла урушуб, яқолашуб, кийимларини йиртуб келар эди. Уйда онаси меҳмон учун асраб қўйган таомларини егон вақтда, онаси:

— «Қосим ўғлум! Таомни сен едингму?» — деса, — «Мен еганим йўқ, мушук егандир», — дер эди. Бир кун ит отаси устол устиға бир танга пул қўюб, ўзи ухлаган киши бўлиб ётди. Қосим келуб, секин тангани олиб оғзиға солди. Шул вақт отаси ушлаб олмоқчи бўлгонда тангани ютуб юборди. Танга боруб, Қосимнинг ҳалқумиға тиқилиб, жон берди.

Эй болалар! Кўрдингизми, ямоннинг ямонлиғи ўз бошиға етди.

ҚАНОАТ

Бир кишининг Али ва Вали исмли ики ўғли бор эди. Али қаноатли, Вали қаноатсиз эди. Бир кун отаси бозордан олма олуб келуб, болаларини синамоқ учун чақируб, мана, сизга олма бераман, — деди. Вали тезлик била келуб: «Отажон, менга ҳаммасини беринг», — деди.

Али секингина келуб, манга биргина олма берсангиз бўладур, — деди. Отаси Алининг қаноатига офарин қилуб, қучоғига олуб, пешонасидан ўпуб, ики олма берди. Аммо Валига олма бермак қайда, балки қаноатсиз бўлма, деб адаб берди.

Қаноат бирла қорин тўйғузурсиз,
Қаноат бўлмаса, кўп оч қолурсиз.
Қаноатсиз киши бағрини доғлар,
Қаноатлик киши оғзини ёғлар.

ЗАР ҚАДРИНИ ЗАРГАР БИЛУР

Бир кун бечора Хурус аёғлари ила хашак аросини ахтаруб тургон замонда бир дона марварид топди. Ул марваридни чўқуб-чўқуб, нола қилуб: «Оҳ, ақлсиз одам болалари! Ҳеч нарсага ярамайдургон нарсаларни қадрлик билуб, энг қадрлик нарсаларни қадрин билмаслар. Ҳозирда ман буни тобғунча, бир дона буғдой тобсам эди, манга овқат бўлур эрди», — деб хафа бўлурди.

Ҳар киши ўз нафсига бир пул учун ғавғо қилур,
Бошқага минг сўм зарар келса, қачон парво қилур.
Ҳар ким ўз қорнин адосидур, агар эшондур,
Қушдур, инсондур, ўзининг қорнига қурбондур.

ЯХШИЛИК ЕРДА ҚОЛМАС

Бир ари сув устинда учуб борур эди. Бирдан сувга йиқилуб кетди. Қанотлари ҳўл бўлиб учарга кучи етмади. Ўлар ҳолатга етди. Буни бир Кабутар кўруб, Арига раҳми келуб, дарҳол бир чўбни тишлаб, сувга ташлади. Бечора Ари бу чўбни кема қилуб, сув балосидан қутулди. Ародан кўп ўтмади. Бир бола тузоқ кўюб, Кабутарни тутмоқчи бўлди. Ари буни кўргон замон келуб, болани қулоғини чоқди. Бола қулоғининг аламидан тузоқни ташлаб, қулоғини ушлади. Кабутар вақтни ғанимат билуб, учуб кетуб ўлимдан қутулди.

Яхшилик қилсанг, бўлур жонинг омон,
Яхшилиқдан ҳеч киши қилмас зиён,
Яхши сўз бирлан илон индан чиқар,
Сўз ямон бўлса, пичоқ қиндан чиқар.

ТЎҒРИЛИК

Бир кампирнинг уйинда бир туп балх тути бор эди. Ниҳоятда тўғри ўсган эди. Бечора кампирнинг шул тутдан бошқа ҳеч нарсаи йўқ эди. Пишган вақтда қурутуб олуб, бордонга солуб, бойларга тортуқ қилуб, пул олуб, бутун авқотини тут сотуб ўтқарур эди. Бир кун ул шаҳарнинг подшоҳи бир айвон солмоқчи бўлуб, устун охтарганда кампирнинг тути тўғри келди. Подшоҳ тутни минг олтунга сотуб олди. Бечора кампир бой хотун бўлуб қолди. Бир кун тутни кўргали борди. Кўрдикки, тути жаннат каби бир айвон ўртасинда турубдур. Кампир тутига қараб дедикки:

Эй тутим, тўғрилигинг қилди бизи давлатга ёр,
Эгри бўлсанг, сан ўтун бўлғай эдинг, ман хор-зор,
Тўғрилар жаннатнинг айвониндадур,
Ўғрилар ранжу алам кониндадур.

ИТТИФОҚ

Ҳайвонлар ичинда энг кичиклари чумолилардур. Лекин ўзлари кичик бўлсалар ҳам ниҳоятда ғайратлик, иттифоқ ҳайвонлардур. Ўзларича подшоҳлари, катталари, аскарлари бўладур. Улуғлари нимани буюрса шуни қилур. Иттифоқ ва ғайратлари соясинда ўзларидан катта-катта душманлардан кўрқмаслар. Агар ари каби душман келуб, бирларига тегса, ҳаммалари бирдан душманга ёпушуб, бири қўлини, бири аёғини, бири қанотини қаттиқ тишлаб, ўзлариндан неча баробар катта бўлса ҳам тезгина қочурлар.

Кўрдингизми, юнг ўзи хўб майдадур,
Бирлашуб арқон бўлса, фил бойланур.
Иттифоқа куч-қувват кор айламас,
Иттифоқа жин ҳам озор айламас.

«ҚЎШМА СЎЗЛАР»ДАН

Ҳозирги асрда илмсиз кишилар бошқаларга қул ва асир бўлудан бошқа ҳеч ишга ярамаслар.

*Шавкати инсон эрур илму адаб,
Эътибор этмас анга молу насаб.*

ИКИНЧИ МУАЛЛИМ* КИТОБИДАН

Биринчи мактабларимизнинг шогирдларина алифбодан сўнг ўқутмак учун очуқ тил ва осон таркиб ила ёзилуб, ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланмуш ЎҚУВ КИТОБИДур.

---

* 1915 йилги (Т., «Мактаб» нашриёти, Ильин литогр.) иккинчи нашрига асосландик.

МУҚАДДИМА

Ерни ва кўкни, ер ва кўкдаги нарсаларни(нг) барчасини яратгон ёлғуз Аллоҳ таоло ҳазратларидур. Кўзларимизга кўринган ва кўринмаган катта ва кичик нарсаларни, инсон ва ҳайвонларни, кўкдаги куёш, ой ва юлдузларни, ерни ёрутмақ ва бизларни тарбия қилмақ учун яратқучи яна жаноб Ҳақдур. Бизлар шул Аллоҳ таолонинг бандасимиз, Аллоҳ таоло бизнинг Тангримиздур. Жаноб Ҳақ бизларга ниҳоятда кўп неъматлар бермишдур. Бизларга берган неъматларининг мингдан бирини санаб — ҳисоблаб битирмақ мумкин эмасдур. Аммо, бизга берган неъматларин орасинда **АҚЛ**дан азиз ва қимматли неъмат йўқдур. Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таоло бандаларга берган неъматлари орасинда **АҚЛ**дан яхшироқ нарса йўқдур», — демишлар. Эй ўғлонларим! Сиз ҳам улуғ неъмат қадрини билингиз! Жаноб Ҳақ бизларни ақлли инсон қилиб бошқа ҳайвонлардан ортуқ қилди. Ва бу ақлни нурландирмақ ва ортурмақ учун ўкумақ, ёзмақ, илму маърифат ҳосил қилмақ керак. Ва бу неъматларни қўлга олмақ учун ёшлиқдан ҳаракат қилмақ, чолишмақ ва бу улуғ неъматлар баробарига Аллоҳ таолога шукр қилмақ ҳар биримизга вожиб ва лозимдур.

АҚЛ

Бир кун отамиз Одам алайҳиссаломга жаноб Ҳақ тарафиндан ҳазрат Жаброил **АҚЛ**, **ДИН** ва **ҲАЁ**ни келтуруб: «Аллоҳ таоло сизга бу уч нарсадан бирини олиб қолурга сизни ихтиёрлик қилди. Хоҳлаганингизни олиб қолингиз, сизга ҳадядур», — дедилар. Одам алайҳиссалом: «Ақлни ихтиёр қилдим», деганларида, ҳазрат Жаброил Дин ила Ҳаёга боқуб: «Сизлар ўз жойингизга кетингиз. Одам сизларни қабул қилмади», — десалар, алар: «Жаноб Ҳақ бизларни, Ақл қайда бўлса, сизлар ҳам шунда бўлурсиз, деб амр қилган эди, бизлар Ақлдан айрилмасмиз», — дедилар. Эмди

очуқ маълум бўлдики, Ақл қайда бўлса, Дин ва Ҳаё ҳам шунда бўлур экан. Ақл қанча ортса, юқориланса, Дин ила Ҳаё ҳам шунча қувват топар экан.

Ҳар киши қилса илм учун ҳаракат,
Версун Аллоҳ ақлина баракат.

САЛАВОТ

Ҳадсиз-ҳисобсиз раҳматлар пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга бўлсунки, бизларга шариат йўлларин кўрсатган ва дин ҳукмларин ўргатган, бизларни мусулмон бўлишимизга сабаб бўлган, Ислом динин тарқатмак учун қанча машаққатлар чеккан, Макка кофирларининг жабру жафоларига сабр қилган, Аллоҳ амрин тутуб ўз ватанларин ташлаб, Мадинага кўчган, Уҳуд тоғиндаги урушда муборак тишлари синган, бутун умрларинда Аллоҳнинг амриндан бир қилча ойрилмаган, бор кучларини(нг) дини Ислом йўлинда сарф этган. Бизларга энг муқаддас китоб Қуръони карим ила суннатларин қолдириб кетган, баданлариндан жонлари чиқғунча «уммат», «уммат» деб оламдан ўтган бизнинг пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом афандимиз ҳазратларидурлар. Мана бизларга шул суюқлу пайғамбаримизга, авлоду саҳобаларига доим Аллоҳ таоло тарафиндан раҳмат сўрамак лозимдур. Бизлар шул зотнинг умматларидурмиз. «Умматман» демак фақат қуруқ тил ила бўлмас. Балки жону дил ила пайғамбаримизни(нг) буюрган ишларини қилур, кўрсатган йўллариндан айрилмаслик, тандан жонимиз чиқғунча биз ҳам «миллат», «миллат» деб дунёдан кетмаклик ила бўлур.

МАКТАБ

Мактаб уйи — доруламон,
Мактаб ҳаёти жовидон,
Мактаб сафойи қалбу жон,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб эрур доруладаб,
Мактаб эрур эҳсони Раб,
Мактаб эрур гулзор ажаб,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб дуру гавҳар сочар,
Мақтаб сиза жаннат очар,
Мақтаб жаҳолатдан қочар,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб сизи инсон қилур,
Мақтаб ҳаё эҳсон қилур,
Мақтаб ғами вайрон қилур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб берур Куръон сиза,
Мақтаб берур имон сиза,
Мақтаб берур ҳурон сиза,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб ўқувни кўрсотур,
Мақтаб ёзувни ўрготур,
Мақтаб уйқудин уйғотур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтабдадур илму камол,
Мақтабдадур ҳусну жамол,
Мақтабдадур миллий хаёл,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб демак масжид йўли,
Мақтаб эрур жаннат гули,
Мақтабни сизлар булбули,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мақтаб миси тилло қилур,
Мақтаб сизи мулло қилур,
Мақтаб сил(л)иқ салло қилур,
Файрат қилуб ўқинг, ўғлон!

САХИЙЛИК

Бир кишининг Саид исмли ўғли бор эди. Отаси ҳар кун мактабда таом олиб емак учун ўн тийин пул берур эди. Бир кун мактабга кетуб борганда, бир фақир киши йўлуқуб:

– Ўғлум, ики кундан бери очман. Таом олиб ей десам, устимдаги йиртиқ чакмондан бошқа ҳеч нарсам йўқ. Бир оз оқчанг бўлса, берсанг, савоб топур эдинг, – деди.

Саид фақирнинг сўзига тоқатсиз бўлуб, ҳолиға раҳми

келуб, атоси берган ўн тийин пулни фақирга берди. Фақир бу ёш Саиднинг қилгон шафқату марҳаматига офарин қилуб, йиғлай-йиғлай дуолар қилуб кетди. Саид ул кун ўзи оч қолса ҳам очлигини ҳеч кимга билдурмай, сабру қаноат ила ўткарди. Мактабдан озод бўлуб, уйига борган замон қилгон ишини отасига сўзлади. Отаси ҳам «сахий Саидим», деб хурсанд бўлуб, дуо қилди ҳам бундан сўнг Саидга ҳар кун йигирма тийиндан берурга ваъда қилди. Саодатлик Саид отаси берган йигирма тийиннинг ўн тийинини еб, бешини фақирларга беруб, бешини йиғуб, тездан бой бўлуб кетди.

БАХИЛЛИК

Бир бахил кишининг уйига бир неча яқин дўстлари меҳмон бўлуб келди. Ул бахил меҳмонларни(нг) зиёфат қилмак ўрнига беҳуда сўзларни(нг) сўзлаб ўлтурди. Ародан кўп вақт ўтгандан сўнг хизматчисини чоқируб:

— Бор, таом пишган бўлса, олиб кел! — деди.

Шул вақт хизматчи бир табақ устида пишгон хурусни олиб келган замон, бахил хизматчига боқуб:

— Бошини нима қилдинг? — деди. Хизматчи: — Афандим, нима қилур эдим, ташладим. Бахил: — Нодон! Киши хуруснинг бошини ҳам ташларми? Агар бир киши товуқнинг аёғини ташласа, ман боруб олур эрдим. Бош деган аъзоларнинг хўжасидур. Ул боши ила қандай яхши қичқирар эди. Маржон каби тожи ҳам бошинда эди. Энг ширин аъзолариндан саналгон тили, энг улуғ аъзолариндан мияси, ики шахло кўзлари барчаси бошинда эди. Бор, топиб кел! Биз емасак, меҳмонларга едурурмиз! — деди.

Кўрдингизми, бу бахил киши ҳеч нарсага арзимайдургон бир хурус бошидан бир неча хосиятлар баён қилуб, ўзининг қандай киши эканлигини билдурди.

АХЛОҚИЙ ҲИКОЯ

Эшитдимки, машҳур Мажнун зор
Бўлуб мавти Лайлосидан беқарор,
Кетуб ҳушидан бўлди ҳоли хароб,
Равон бўлди Лайлони қабрин сўроб.
Йўликди: бир ўғлон эди ҳушёр,
Замондан хабардор эди, ақли бор.

Деди: «Эй ўғул! Қабри Лайло қаён?»
Ўғул кулди, берди жавобин равон.
Деди: «Сизмусиз ишқ лофин уран?!
Топар сўрмайин ишқ кайфин суран.
Мазора боруб иста ҳар гўрдан,
Олиб хокини иска мазкурдан.
На ердан ке(л)са ишқ-савдо иси,
У туфроғ эрур Лайлонинг турбаси».

АРСЛОН ИЛА АЙИҚ

Бир кун Арслон ила Айиқ икиси дўст бўлуб, ов қилмоқчи бўлдилар. Сахрога чиқуб, югуриб-елиб бир кийикни тутдилар. Емакчи бўлуб тургон вақтларинда ароларинда уруш пайдо бўлди. Арслон: — Ман каттаман. Манга кўброғ берурсан. Айиқ: — Ман кичик бўлсам ҳам сандан кўб ҳаракат қилдим, югурдим, елдим. Сан бир жойда қараб турдинг. Сергўшт ерини ман ерман, деб уруш бошладилар. Шу даражага етдиларки, икиси ҳам ўлар ҳолатга етуб, ерга йиқилуб, қимирлашга мажоли қолмади. Буларнинг ҳолидан бир неча бўрилар хабардор бўлуб, келишуб тайёргина кийик гўштини еб, суягини кўюб кетдилар. Бу ики жанжол қилгон бечоралар бир-бирларига дер эдиларки, агар бизлар урушмагон бўлсак эди, икимизнинг ҳам қорнимиз тўйгон бўлур эди. Мана, урушгонимиз учун икимиз ҳам оғзимиздаги ошимиздан айрилдук, деб афсус қилуб, охирда сурголиб боруб, молимизнинг сўлакайи деб, қуруқ суякни чайнадилар.

Урушгонлар суякни зўрға чайнар,
Тамошочи суяксиз этни пойлар.
Кетиб қаймоғи, сут қолгай ўзига,
Сут ҳам ширин кўрингай оч кўзига.

БУЛБУЛ ИЛА ЭШАК

Бир уни Булбул ила бўлди Эшак ўртоғлар,
Юрдилар айлаб тамошо, ҳар тараф гулбоғлар.
Бир замон Эшак дейди: Эй, Булбули ширин забон,
Сайрагил, дўстим, бу дам, кетсун юракдан доғлар.
Ўлтуруб гул шохига Булбул чунон қилди фиғон,
Бўлди ҳайвонларда иш ташлаб қулоқ солмоғлар.
Барча қушлар офаринлар қилди Булбул товшига,

Гул бўлиб очди у дам гул гунчаси яфроғлар.
Бир замон Булбул садосини(нг) қилиб эрди тамом,
Ҳангради Эшак, ҳама қочди йиғилгон зоғлар.
Кўрди Эшак ул замон, ҳеч кимса йўқ гулзорда,
Ерга оғнаб сочти бошига қуму туфроғлар.
Айтди: Эй Булбул, ажойиб! Сайрашинг яхши экан,
Ман каби товшинг сани қилмас димоғ(н)и чоғлар.
Сайрашинг ишсиз кишиларга эшитмак яхшидур,
Ман бақирсам, ишларига қилдилар кетмоғлар.
Кўйлаги йўқлар тизи йиртуқ кишилардан кулар,
Хоҳ ҳайвон, хоҳ инсондур — ўзини соғлар.
Ҳар киши ўз айбини кўрмас, киши айбин кўрар,
Ўзгани бир игнача айби кўрингай тоғлар.

НАФСИ БУЗУҚ ҲАЙИТДА ЎЛАР

Бир қишлоқи тоғдан ўтун кесмак учун борди. Бир кўзада олиб борган сутини дарахт остига қўюб, ўзи ўтун кесмак учун кетди. Шул вақт бир тулки келуб, кўзага бошини суқуб, сутдан бир оз ичган замонда ақли дедики, бас, бундан нари борсанг, балога йўлиқурсан. Нафси айтдики, ичабер, камбағалнинг бир тўйғони — чала бой бўлгони, деди. Тулки ақлин сўзига кирмасдан, нафсин йўлиға юрди. Бир вақт сут тамом бўлгондан сўнг тезгина қочмоқчи бўлгон замонда кўза бошини маҳкам сиқуб қолди. Бечора тулки қанча ҳаракат қилса, кўза ҳам шунча сиқа бошлади. Югурди, елди, ёлборди, кўза асло яқосини бўшатмади. Охирда аччиғи келуб, — сани сув ичинда бўғуб ўлдурмасам бўлмас экан, — деб кўзани олиб боруб бир катта сувга суқгон замонда, кўза тулкини тўғри сув остига олиб кируб кетди. Тулки сув остинда дер эдики:

Балойи нафс учун, охир, сурундим,
Келуб сайёд домига илиндим.
Агар ақлим сўзига кирсам эрди,
Азиз жоним саломат бўлгай эрди.

АҚЛЛИ ҚАРҒА

Кунлар ёз фасли ўлдиғиндан ҳар ерда сувлар қурумиш. Бечора Қарға сув йўқлиғиндан ниҳоятда сувсамиш эди. Тиллари осилуб, ҳар тарафдан сув ахтармоқда экан, би-

ровнинг олдинда тургон кўзанинг кўруб, ёнига келуб боқса, ичинда суйи бор. Лекин бўйнини суқуб ичай деса, бўйи етмайди. Бир оз ўйлади-да тумшуғи ила тошларни йиғуб, кўзанинг ичига ташлай бошлади. Оз вақт ичинда кўзанинг остиндаги сув устига чиқуб, тоша бошлади. Ақлли қарға сувдан ичуб, ташналик балосидан қутулуб, учуб кетди.

БОҒЧА

Боғчаларнинг хўб яхшидур ҳавоси,
Жонға роҳат верур завқи, сафоси.
Яғочлар-да яшил яфроғ ичинда,
Ранг-баранг гулларинг яшнар зиёси.
Сабза ўтлар аросинда очилган
Бинафшау қизил гулу раъноси.
Лекин гулнинг ёшлик каби умри оз,
Тез йўқ бўлур хуш қомати зебоси.
Яхши верур боғ, ишласа боғбон,
Чўнчокинда кўб бўлғуси ақчоси.
Ёшлигида кўб ўқуғон болани
Қариганда обод ўлур дунёси.

ҲАСАД БАЛОСИ

Бир кун Зоғча инсонлар кабутарларни(нг) боқуб, аларга дон беруб, яхши уялар ясаб берганларига ҳасад қилуб, кўролмади. Бул ҳам кабутар бўлуб, текин донлардан еб, роҳатда яшамоқ бўлди. Ўзини оқ бўрга бўяб, кабутархонага келуб, кабутарлар ила бирга яшамоқга бошлади. Бир кун осмонда учуб борадургон бир неча зоғчаларни кўруб, бирдан «чағғ» деб кичқируб юборди. Ҳамма кабутарлар буни зоғча эконин билуб, ҳар тарафдан ёпишуб чўқий бошладилар. Бечора Зоғча кабутарлар аросиндан зўрға қочуб, зоғчалар аросиға боруб қўшилди. Зоғчалар ҳам буни зоғча эконига ишонмадилар. Ҳар қанча «чағ... чағғ...» деб ёлборса ҳам: — Ҳо нодон, бизни(нг) алдайман дерсанми? Бор, зоғча бўлсанг оқ чопонингни ешиб кел! — деб булар ҳам (анинг) бошларига чўқуб-чўқуб жўнатдилар.

Ҳисса: Бечора Зоғча ҳасад балосиға йўлуқуб, ики жаҳон овораси бўлиб қолди.

АҚЛИ БОЛА

Бир бола қўшнининг уйига ўралмиш табақда таом олиб боғур эди. Бир киши учраб:

– Эй ўғлум, табақда нима олиб борурсан? – деди.

Ақли бола жавоб бериб:

– Эй отажон, табақ ичиндаги нарсани(нг) кишига айтмоқ ва кўрсатмоқ мумкин бўлса эди, усти ўралмаган, очиқ бўлур эди, – деди.

ҚАЛАНФИР ИЛА ЧЎЛ ЯЛПИЗИ

Сахрода ўсан Чўл ялпизидан сўрдиларки: «Сан аввалда ярамас бир ўт эрдинг, бу хушбўй исни қайдан олдинг?» – деб. Ялпиз жавоб бердики, «Рост, ман аввалда ямон бир ўт эрдим. Лекин бир неча вақт қаланфир ёнинда ўсуб, бирга яшадим. Аромизда дўстлик пайдо бўлди. Шул сабабли аввалги ямон исларим кетуб, дўстимнинг яхши ислари манга юқуб қолди», – деди.

Яхшиларнинг суҳбати – жон роҳати,
Сўзлари – дарду аламнинг офати.

ОВОЗ

Бир бола мактабдан келуб, китобларини кўюб, таомларини еб, ўйнамоқ учун боғга кируб, шул кун ўқугон сабақини қичқириб ўқугон замон қулоғига қўшнининг девори тарафиндан бир боланинг ўқугон товши келди. Бу овозни эшитган замон боғда мандан ҳам бошқа бола бор экан деб суюнуб:

«Кел ўртоғ! Икимиз бирга ўқушуб, бирга ўйнаймиз», деса ул ҳам шул сўзни айтди. Боланинг бир оз аччиғи чиқуб, атрофни охтара бошлади. Кўп вақт излади, ўзидан бошқа ҳеч кимни кўрмади. Охирда жаҳли чиқуб, ямон сўзлар айтса, ул тарафдан ҳам ямон сўзлар эшитди. Бола ниҳоятда хафа бўлуб, йиғлаб, боруб онасиға айтди: «Эй онажон! Боғда бир ямон бола бор экан, ман нимани сўзласам, шуни айтур. Манга ямон сўзлар сўзлади. Қанча изласам ҳам тополмадим», – деди. Онаси боланинг ўзининг овози эканин билуб: «Эй ўғлум! Сан анга ямон сўз айтма. Яхши сўз айтсанг, ул ҳам санга яхши сўзлар ила жавоб берур», – деди. Бола яна боғга боруб яхши сўзлар сўзласа, жавобига яхши сўзлар эшитди. Ақлик бола билдики, яхши

сўзга инсонлар яхши жавоб, ямон сўзга ямон жавоб берурлар эмиш. Бундан сўнг бола ҳеч кишига ямон сўз айтмайдурғон бўлди.

ЯЛҒОН ДЎСТ

Бир вақт ики киши дўст бўлуб, сафарга чиқмишлар эди. Бир тоғ ичиндан кетуб боргонларинда узоғдан бир йўлбарсни кўрмишлар. Дўстларнинг бири дарҳол югуруб бир дарахт устига чиқмиш. Икинчиси шошилуб қолуб, нима қилишин билмай, ерга чўзулуб, ўликга ўхшаб ётмиш. Йўлбарс келуб искаб-искаб ўлук гумон қилуб қайтуб кетмиш. Ўртоғи дарахтдан тушуб: «Биродар, йўлбарс қулоғинга нима деб сўзлаб кетди?», – деб сўрамиш. Йўлдоши: «Оҳ, дўстим! Шодлиғингда ўртоғ бўлуб, ғам вақтингда ташлаб қочадурғон номард кишилар ила йўлдош бўлма!» – деб сўзлаб кетди, деб жавоб бермиш.

ЧИН ДЎСТ

Ики одам бир-бирига дўст бўлдилар чунон,
Бир нафас айрилмас эрди бир-биридан ики жон.
Маслаҳат бирла сафар қилмоқни айлаб ихтиёр,
Бўлдилар саҳро тамошоси учун бир кун равон.
Йўлда бир дарёдан ўтмак тўғри келди дўстлара,
Ўлтуруб бир кемага кетмоғда эрдилар ҳамон.
Бир замон тўлкун келуб ул кемани қилди хароб,
Ул ики ўртоғ йиқилдилар сув узра ногаҳон.
Сув юзинда ул замон кетмакда эрдилар оқиб,
Сувчилар келдилар ушлаб олғали сувдан амон.
Ул ики дўстнинг бирини тутса, сувчиға деди:
Кўй мани, аввал боруб, дўстумни қутқар безиён.
Сувчи боруб ушласа ўртоғини,
Ул ҳам айлар дўст қутулсун деб фиғон.
Кўрдингизми, эй сучук ўғлонларим,
Дўстлиғдан бу сиза бир дoston.

ХУРУС ИЛА БЎРИ

Бир Бўри дарахт устинда ўлтурғон Хурусни кўруб, тутуб емак учун дарахт остига келди. Ҳийла бирла бечора Хурусни дарахтдан тушурмақчи бўлуб: «Эй, Хурус ўртоғ!

Ман санга бир яхши хабар келтурдим, ҳайвонлар ила кушлар орасинда сулҳ бўлди. Бир-бирига зулм қилмасга, бири икинчисин тутуб емасга қарор верилди. Кел, биродар, пастга туш! Бир-биримизга дўст бўлуб, бирга ўйнашайлуқ», — деди. Хурус Бўрининг сўзига алданадурғон даражада нодон ва аҳмақ бўлмадигиндан Бўрига боқуб дедики:

— Дўстим, сўзинг ростдур, тўғридур. Лекин бир оз сабр қил. Сандан бошқа ики ит ҳам сулҳ хабарин кетурурлар. Алар ҳам келсунлар. Ҳаммамиз бирга ўйнашурмиз, — деди. Бўри Хурусдан бу сўзни эшитган замон думини орқасига қўйиб қоча бошлади. Хурус: «Ҳо, биродар, нима учун қочурсан, арода сулҳ бор-ку?» — деса, Бўри:

— Оҳ дўстим! Бу золим итлар сулҳни бузгонға ўхшайдур, — деб қочуб кетди. Хурус орқасиндан «куққ... курии... куу...» деб қичқируб қолди.

Ақл эгаси ҳийлага алданмагай,
Ҳийлагарнинг ҳийласи бошин егай.
Дўст ила душман сўзининг фарқи бор,
Фаҳм этар ҳар кимки, ўлса хушёр.

ЖАНЖАЛЧИЛИК ЗАРАРИ

Бир сув устига кўпрук каби бир тахта қўйилмиш эди. Бу тахтанинг устиндан ўтмак учун ики эчки ики тарафдан келуб, бир-бирига йўлуқти. Бири дедики: — «Ман сандан каттаман, сан ёшсан, арқангга қайт. Манга йўл бер», — деди. Икинчиси:

— Сан катта бўлсанг, улуғлигинг ўзингга. Ман сандан қувватли. Сан қайт. Мандан сўнгра ўтарсан, — деб ароларинда зўр ғавго чиқди. Икиси ҳам бўйинларин эгишуб, шохларин шохларига қўюшиб, чунон сузишдиларки, охирда сувга юмалаб тушуб, икиси ҳам сувда ғарқ бўлди.

ТАМАЪ БАЛОСИ

Бир Сичқон қофқонни кўрган замон:

«Ёҳу, инсонлар қандай ҳийлакордурлар. Ажабо, манга ов учун ичига бир парча ёғ қўймишлар-да, мани алдаб қофқонга туширмак истарлар. Амон, ё Раб! Ман яхши билурманки, бу ов эмас, манинг учун қурилмиш бир тузоқдур. Хайр, бу ҳийла ила мани алдай олмассиз», — деб қайтуб

кетмак бўлди. Шул вақт бир оз ўйлаб, ўз-ўзига дедики: «Бу ёғдан емасам ҳам бир оз искамак мумкин. Аммо ман ёғ исини кўб яхши кўраман. Кел, буни искамакда нима зарар бор», – деди-да, қофқон ёнига келуб, ёғни искай бошлади. Ёғнинг иси думоғига хуш келуб, тез-тез искаб турган замон бурни ёғни туртиб юборуб, қофқон «шарт» этуб кетди. Бечора Сичқон тамаъ балосига гирифторм бўлиб қолди.

Б а й т

Оз тамаъ кўб зарарлари кетирур,
Нафсини тиймаган ўзин йитирур.

АҚЛСИЗ БОЛА

Бир киши ўғлина бериб теша,
Ўғлин ақлин қилурға андиша.
Деди: «Ишлат бу тешани, ўғлум.
Бундан ақлинг менга бўлур маълум».
Ўғлон ушлаб қўлига тешасин,
Кўр, нечук кўрсатур тамошосин.
Борди масжид деворининг тагина,
Ковлади теша бирла яхшигина.
Кўрди ул дам ота ўғил ҳолин,
Бўлди маъюс, бузди аҳволин.
Ўғлин ики қулоғидан бурди,
Оҳ торгуб бу сўзни айтурди:
«Теша бердим: ўтун кесу бовла,
Ким деди, масжид остин ковла».
Ибрат олмақ керак бу ўғлондан,
Ҳақ бизи мамнун этди эҳсондан.
Тутмака қўл, юрар учун по(й)лар,
Берди бир неча бошқа аъзолар.
Ҳар бирин ишлатур ери бордур,
Ишлатур билмаган киши хордур.
Ўйламай миллат уйини бузсак,
Йиқилур уйимиз ипин узсак.

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ

Йигитликда ўқувдан қолсанг, ўғлон,
Қариганда пушаймонсан, пушаймон.
Улуғлик молу давлат бирла эрмас,

Саломат бўлса ақлинг, сенга шул бас.
Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз ўлсуну кўб маъни бўлсун,
Эшитганлар қулоғи дурга тўлсун.
Такаббур бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамликда доим.
Биров қилса ғазаб сен сўкма они,
Будур яхши кишиларнинг нишони.
Ямонлик қилсалар, сан яхшилик қил,
Ямонлиғни ҳўкузни бўйнига ил,
Насиҳатни қулоғингга илиб ол,
Ямон сўзни эшитмай тез кетиб қол.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқғай, сўзинг кўб бўлса бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидин ози бўлур соз.
Бировдин бир нимарса сўрма зинҳор,
Кишининг миннати санга на даркор?!
Талаб қилғил мулодингни Худодан,
Гадосан, сўр мулодинг подшодан.
Жадал қил илм учун ўғлум, ҳамиша,
Кучинг борида ғайрат бирла пеша,
Экин вақтида ухлаб ётса деҳқон,
Ўроқ вақтида бўлғай кўзлари қон.

ТАҚСИМ

Бир кун ики бола кўчада ўйнаб юрган замонда бир адад янғоқ топдилар. Бири айтди: «Ман олурман, аввал ман кўрдим». Икинчиси: «Йўқ биродар, ман олурман, ердан ман олдим», — деб икиси ғавақ қилуб туруб эдилар. Бир йигит келуб: «Эй чароғларим! Шошманг, талашманг, ман сизларга яхшилаб тақсим қилуб берурман», — деб янғоқни қўлларидан олуб, ики палла қилуб, бир палла пўчоғини биринчи болага, икинчи палла пўчоғини икинчи болага беруб: «Мана, қолғони тақсим қилгон кишига», — деб мағзини оғзига солуб, жўнаб кетди. Болалар бўлса, пўчоғини ушлаб, бақраюшуб қолдилар.

Ҳисса: Озга қаноат қилмаган кўбдан қолур.

БОЛАРИ ИЛА ПАШША

Бир Пашша қир тарафдан учуб келмакда ўлан Арини кўруб:

«Дўстим, қайдан келурсан?» — деди. Ари: «Қирдан келурман. Бир оз бол йиғдим. Уй ясамоқ учун мум ҳам ҳозирлаб келдим», — деди. Пашша: «Оҳ биродар! Бир бошинг учун мунча ҳаракат қилурсан! Нима бўлурки, сан ҳам ман каби роҳатда яшасанг. Чунки менинг яшамоқимда ҳеч бир машаққат йўқ. Инсонлар тарафиндан ҳозирланган дастурхонлардан ҳар хил таомларни еб-ичуб умр ўткарурман. Баъзи вақтларда сани ясаган болингдан ҳам тўйганимча ерман. Мана! Яшамоқ мана! Умр кечурмақ учун оламда мундан яхши турмуш бўлурми? На манда бол ҳозирламак машаққати ва на уя солмак кулфати бор», — деди. Ари бу сўзларга жавобан дедики:

«Оҳ дўстим! Бу сани турмушинг ўз бошингдан бери келмасун. Машаққатсиз таомда лаззат бўлурми?!

Инсонлар сани суфрадан қуварлар, урарлар, ўлдирурлар. Сан оламда ўғрилар каби умр ўткарурсан. Охирда бир ўргумчак луқмаси бўлмакдан бошқа бир нарсага ярамазсан. Аммо манинг тайёрлаган мумим ҳамма ибодатхоналарни ёрутар. Болим дунёнинг ҳамма еринда мақбулдур. Инсонларнинг оғизларини тотли қилур. Шул сабабли инсонлар мани ўзлари тарбия қилурлар ва ҳар ерда мани мақтарлар», дедида, «Кўй, биродар, мани ишим кўб, сан ила беҳуда сўзларни сўзлашуб турурга вақтим йўқ», — деб учуб кетди.

Ҳисса: Меҳнат — охири роҳат, ялқовлик — охири хорликдур.

ЙИЛ, САНА

Бир йил ўн ики ойдур. Бир ой тўрт ҳафта, бир ҳафта етти кундир. Шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, жумъа. Бир кун йигирма тўрт соат, бир соат олтмиш дақиқа — «минут»дир. Ой ҳисоби ики хил бўлур. Бири қамарий, икинчиси шамсий.

ҚАМАРИЙЯ ҲИСОБИ

Қамарийя ҳисоби ила ойларнинг арабча исмлари: муҳаррам, сафар, рабиъул-аввал, рабиъул-охир, жумодул-аввал, жумодул-охир, ражаб, шаъбон, рамазон, шаввол, зулқайда, зулҳижжа.

Қамарийя ойларининг олтиси 30 кундан, олтиси 29 (кун)дан келадур. Бу ҳисоб ила бир йил уч юз эллик тўрт кун бўладур. Бу ҳисоб мусулмонларнинг диний ибодат, байрамлари учун юритилур. Мусулмонча йил боши биринчи муҳаррамдан ҳисобланур. Ўнинчи муҳаррамда ҳазрати имом Ҳусайннинг Карбалода шаҳид бўлган кунларидур. Бу кун мусулмонларнинг мотам ва дуо кунидур. Рабиъул-аввалнинг ўн икинчи куни Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг туғулган кунларидур. Бу кун мусулмонларнинг улуғ байрам ва шодлиғ кунларидур. Биринчи рамазондан бошлаб биринчи шавволгача рўза тутилур. Биринчи шавволда Йиди фитр намози ўқилур. Уч кун мусулмонларнинг улуғ байрамлари бўлур. Ўнинчи зулҳижжада Йиди қурбон намози ўқилур. Қурбон(лик)лар сўйилур. Тўрт кун байрам қилинур.

Санаи шамсийя ҳисоби ила ойларнинг исмлари

АРАБЧА	РУСЧА	РУМЧА ¹	КУН
Ҳамал	Март	Март	31
Савр	Апрел	Нисон	30
Жавзо	Мой	Маис	31
Саратон	Июн	Ҳазирани	30
Асад	Июл	Таммуз	31
Сунбула	Август	Оғстус	31
Мезон	Сентабир	Эйлул	30
Ақраб	Ўктабир	Тишрини аввал	31
Қавс	Нўябир	Тишрини соний	30
Жадий	Декабир	Конуни аввал	31
Далв	Январ	Конуни соний	31
Ҳут	Феврал	Шубот	28

¹Туркия туркчасида

Санаи шамсийя ойларининг баъзилари 30 ва баъзилари 31 кун. Ёлғуз хут ойи 28 кундур. Ҳар тўрт йилда хут 29 (кун бўлуб) келур. Бу йилни зўр йил деб аталур. Арабчада йил боши биринчи ҳамалдан, русчада биринчи январдан, румчада (биринчи) конуни сонийдан бошланур.

ЙИЛНИНГ ФАСЛИ

Бир йил тўрт фаслга бўлинув. Бири ёз, икинчиси куз, учинчиси қиш, тўртинчиси баҳордур. Ёз ойлари: июн, июл, августдур. Куз ойлари: сентябир, ўктабир, нўябирдур. Қиш ойлари: декабир, январ, февралдур. Баҳор ойлари: март, апрел, майдур.

ЁЗ ФАСЛИ

Ёз фаслида дарахтларнинг барги яшил бўлуб, яшил барглари орасида мевалари тарам-тарам қизоруб, экинлар фишуб, оқил инсонлар каби бошларини эгуб салом қилурлар. Боғлар ўзларини гуллаб, ранг-баранг яфроғлар ила ясатурлар. Мактаб ва мадрасаларда ўқушлар тўхталуб, шогирдлар ҳар тарафга саёҳат қилурлар.

КУЗ ФАСЛИ

Куз фаслида кунлар қисқарур, биринчи сентябирдан бошлаб ҳар ерда мактабу мадраса очилур. Шогирдлар елкаларига жилдларини осуб, одобу яхши ният ила мактабларига борурлар. Ҳаволар салқинланиб, экинлар ўрилуб, дарахтлардан мевалари, барглари тўкилуб, яшил ўтлар сарғаяуб, ҳар нарсадаги гўзал манзара – кўриниш тамом бўлур.

ҚИШ ФАСЛИ

Қиш фаслида кўёш биздан йироқлашур, ҳаволар совур, сувлар музлар, ер юзи қор ила қофланур, учар қушлар оз қолур, саҳрода ўтлайдурғон жониворларга, сафарда юрадурғон савдогарларга кун кўрмак машаққат бўлур. Қурту қумурсқалар ер остига кирарлар. Пашша ва арилар баҳоргача ўлган каби қотуб ётурлар.

БАҲОР ФАСЛИ

Баҳор фаслида кунлар узаюр, дарахтлар барг чиқарур, қишнинг зулмидан ҳар тарафдан қочган қушлар келур, ер устига ўтлар яшил гилам каби ёзилур, сувлар тошар, ёқимли еллар турар, гуллар яшнар, отлар кишнар, булбуллар сай-рар. Ер юзидаги инсонлару ҳайвонларнинг юзида шодлигу севинч бир асар кўрилуру. Хусусан, сахрову боғларнинг ман-зараси, ҳар тарафдан сувларнинг шалоласи, гулларнинг хуш иси, қушларнинг гўзал овоз-нағмаси инсонларнинг думоғ-ларини чоғ қилуб, янги ҳаёт, янги руҳ, янги сафо берур.

МАКТАБА ДАЪВАТ

Боқди гунаш панжарадан бизлара,
Ётма! Деюр барча ўғил-қизлара.
Нолаи фарёд қилиб барча қуш:
– Мактабингиз вақти, деюр сизлара.
Бошлади ҳар ким ўз ишин ишлара,
Сиз-да, туринг мактабингиз излара.
Учди ари боғчалара бол учун,
Бузов турур уйда чўкуб тизлара.
Сиз-да, китобларни(нг) олинг шавқ ила,
Тез югуринг илм йўлин гезлара.
Дангасани суймаюр Аллоҳ ҳеч,
Кетсун оқуб дангаса денгизлара.

БЎРИ ИЛА ХОТУН

Бир оч Бўри таом охтаруб юргон замонда бир уйдан бир хотуннинг товшин эшитурки, боласига боқуб: «Йиғ-лама, сани бўрига берурман», – дер. Бечора Бўри қачон боласини менга чиқоруб берур экан, деб эшигида ўлти-рур эди. Ародан бир неча соат ўтар. Хотун яна боласига боқуб: «Йиғлама, кўзим, ман сани бўрига бермасман. Бўри-нинг ўзи ҳам бу ерға кела олмас. Агар келуб қолса, ман ани бошига калтак бирла уруб, ўлдурурман», – дер. Бўри хотундан бу сўзларни эшитуб, дер: «Оҳ, ёлғончи инсон-лар, ҳеч бир тўғри сўзламассиз! Ҳозир бир хил сўзлаб ту-руб, бир нафасдан сўнг бошқа сўзга кўчурсиз! Оламда сиздан айёр жонивор йўқтур!» – деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар киши бу оламда ўз нафсин балосига қол-мишдур.

ИКИ ДЕВОНА

Ўтган замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар кимни уруб, сўқуб, нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмаслар. Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур, бири бозорга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирда аролариндан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдики: «Ер юзидаги одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?» Икинчи девона: «Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетармиз», – деб жавоб берди. Биринчи девона: «Балли, дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг!» – деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи мақбулдур.

БЎРИ ИЛА УЗУМ

Бир бўри боғни айланурди кириб,
Боқди ҳар ёнга кўзларини йириб.
Кўрди: Бир бош узум ажаб пишгон,
Турланур қизил бўлуб тизилиб.
Нафси қилди анга қараб ҳаракат,
Оғзидан келди сувлари сизилиб.
Ирғиди, сакради узумга қараб,
Нафаси оғзи-бурнига сиқилиб.
Бўйи етмай ололмади, жўнади,
Қайта-қайта боқиб-боқиб, тикилиб.
Йўлда айтур Бўри узумга қараб:
– Хомсан ва ғўрасан, бўлмайди тегиб,
Тишласам, тишларим қамаштирасан,
Пишмагансан экан ҳануз эзилиб.
Бўйи етмай узумга бечора,
Кетди навмид ўлуб суяк қидириб.

ЯХШИЛИК

Бир кун бир яхши киши кўчадан ўтиб борғонида бир неча ҳаёсиз кишилар орқасидан ямон сўзлар ила сўқиб қолдилар. Бу киши аларнинг сўзини(нг) эшитиб, қўлини

кўтариб: «Ё Раб, бу нодонларга ўзинг ақл бергил ва тўғри йўлга солғил!» — деб дуо қилди. Бу ҳолдан хабардор бир киши сўрадики, «Нима учун сиз ул кишиларнинг ҳаққиға яхши дуо қилдингиз?» — деб. Ул киши: «Эй биродар, ҳар ким ўзида борини берур. Менда яхшилик бор эди, шуни бердим, онларда ямонлиғ бор экан, они бердилар. Ўзингда йўқ нарсани қайдан олиб берурсан, ҳар ким қилганича топар, ямоннинг ямонлиғи ўз бошиға етар», — деб жавоб берди.

Ҳаё-номус имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.

ОЧКЎЗЛИК

Бир бола кўчада йиғлаб ўлтуруб эди. Ўтуб-кетуб тургон кишилардан бири: «Ўғлум, санга нима бўлди? На учун мунча йиғларсан?» — деб сўради. Бола: «Бир тийин оқчам бор эди, йўқотиб қўйдим. Шунинг учун йиғларман», — деди. У кишининг болага раҳми келуб, «Мана ўғлим, оқчанг йўқолган бўлса, ман санга бошқасини берурман», — деб чўнтагидан бир тийин оқча чиқоруб берди. Бола оқчани олуб, яна аввалгидан ортуқ йиғламоқға бошлади. Ул киши: «Дахи нимаға йиғларсан?» — деса, бола: «Оҳ, отажон! Агар ўз оқчам йўқолмаган бўлса эди, ҳозир оқчам ики тийин бўлур эди», — деди.

Кўзинг оч бўлмасун, ўғлум, кўзинг оч,
Қаноатсиз кишини ухлатуб қоч.

ИЛМСИЗЛИК БАЛОСИ

Бор эди бир киши, хат билмас эди бечора,
Бўлди бетоб, юрак-бағриға чиқди ёра.
Эртаси ўғлина айтдики, аё тифл адиб,
Бор, кетур боқмоқ учун қошима бир яхши табиб.
Ўғли келтурди табибни атосин қошиға,
Ўлтуруб боқди табиб, ул дам, аёғу бошиға.
Ики хил дору ёзиб берди ўшал бемора,
Бирини ичмак учун, бирисини суртора.
Ўғли дору уйидан олди ики шиша даво:
Бириси шарбат эди, бириси оғуйи бало.

Шиша устинда давонинг бор эди таърифаси,
 Ўқумоқдан йўқ эди хастанинг ҳеч маърифаси.
 Шишалардан бирини ушлади аввал қўлина,
 Ичди шарбат дебон оғуни — сурарди дилина,
 Ул замон бағри ёниб, айлади фарёду фиғон,
 Бўлди бир неча нафас, сўнг танидан жони равон.
 Отаси ўлди, ўғил йиғлади фарёд айлаб,
 Қўшниси олим эди, чиқди белини бойлаб.
 Қилди ўғлона насиҳат, деди: эй, тифл забун,
 Илмсизликдан отанг жонидан айрилди букун.
 Ўқумоқ, ёзмоқи билсайди отанг, эй ўғлон,
 Балки бошига қазо келмас эди ушбу замон.
 Қувватинг борида хат билмоқ учун қил ҳаракат,
 Сан жадал қилсанг, ўзи бергуси Аллоҳ баракат.
 Ибрат ол, ўғлим, отангдин, бўлмағил сан ярамас,
 Қилмағил умрингни зое, дема қиш-ёз, ўку, ёз!

АҚЛИ БОҒБОН

Бир боғбоннинг уч ўғли бор эди. Учи ҳам дангаса ва ишёқмас эдилар. Боғбон бир кун касал бўлди. Ўғилларин ишга солмак учун ёнига чоқируб: «Ўғлонларим, мани ажалим етган ўхшайдур. Ман сизларга васият қилуб кетайин. Боғнинг ичига бир кўза олтун кўмуб қўйғонман. Мандан сўнгра ўзингиз кавлаб, топуб, бўлишуб олурсиз», — деди. Ародан бир неча кун ўтмай, боғбон дунёдан ўтди. Ўғиллари олтун ахтаруб, боғни чунон қазидиларки, туфроғлари кул бўлиб кетди, лекин токнинг илдизидан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Аммо шул йили ток чунон узум қилдики, оқчаси неча кўзага тўладургон олтун бўлди. Сўнгра бу ялқовлар билдиларки, олтун ерда эмас, ишловда экан.

Ҳисса: Ҳамма ямонлиқларнинг оноси — дангасалик, қўрқоқлик — отосидур.

БЎРИ ИЛИ ҚЎЗИ

Бир Бўри сув ичмак учун сув бошига келди. Паст тарафда сув ичуб турган бир Қўзини кўрди. Они(нг) бир ҳийла билан тутиб емакчи бўлуб: «Эй ярамас, нима учун

ман ичодургон сувни булғотурсан?», — деди. Кўзи: «Афандим, бу қандай сўз! Сиз сувнинг юқори ёғинда, ман куйи ёғинда бўлсам, ман қандай сувни булғатурман?!» — деса, Бўри яна қичқируб: «Ўтган йил сан манинг отамни(нг) ҳам сўккан эдинг, эмди манга ҳам қаршилиқ қилурсан», — деб келуб, Кўзига ёпушди. Бечора Кўзи:

«Афандим! Ман ўтган йил отангизни сўкмак қайда, ўзим онадан ҳам туғилғоним йўқ эди», — деса ҳам: «Ҳа, нодон, ҳоло ҳам адабсизлик қилурсан», — деб бечора Кўзини парча-парча қилиб, еб қўйди.

Ҳисса: Ямоннинг кучи япалоқға етар.

ШАЙХ САЪДИЙ

Шайх Саъдий ҳазратлари кичиклик вақтларинда оталари ила бирга саҳар туруб ибодат қилур эдилар. Бир кун уйларига бир неча меҳмонлар келуб, ётуб қолмиш эди. Ул кеча турган вақтларинда меҳмонларнинг «пиш-пиш» ухлаб ётганларин кўруб, оталарига: «Булар қайдоқ¹ инсондурларки, ибодат учун ҳеч бирлари бошларини кўтармаслар, ибодатдан гафлатни яхши кўрурлар экан», — деганларида, оталари: «Эй ўғлум! Ибодат қилурман деб саҳар туруб, бировни айбини кўрганингдан, сан ҳам булар каби тошдек қотиб ётганинг яхши эди», — дедилар.

Ҳисса: Ўз қабоҳатини кўрган кишини(нг) ўзгаларнинг қабоҳатларини кўрмакка вақти бўлмас.

КЎРҚОҚ

Бир киши ғоят кўрқоқ ва юраксиз ўлуб, кечалари асло кўчага чиқмас эди. Бир куни ўртоғлариндан бири: «Биродар, сан ҳам кечаси кўчага чиқ, нимадан кўрқасан. Агар бир киши санга қараб қорайиб келур бўлса, сан ҳам онинг устига босуб боравер. Сан қандоқ кўрқсанг, ул ҳам сандан шундоқ кўрқар. Санинг юраклик ва ботирлигингни кўруб, сандан қочар», — деб они юраклик қилмак учун насиҳат қилса... «Оҳ дўстим, бу иш асло бўлмас. Агар бу насиҳатни ул одам ҳам эшитган бўлса, ул ҳам манинг устумга қараб бостуруб келса, ман ул вақтда қайга қочуб

¹Қандоқ

қутулурман. Кўй, биродар, санинг билгонинг ўзингга, мени билгоним ўзимга», — деди.

Тарбият қилгон била ноасл одам бўлмагай,
Ифни юз алвон ила ранг этсалар бўлмас ифак.

ИТ ИЛА ГАДО

Бир Ит эгасининг эшигини пойлаб ётмиш эди. Елкасида хуржин, қўлида таёқ кўтарган бир Гадо кириб келди. Ит буни кўргон замон вовуллай бошлади. Бечора Тиланчи Итга боқуб, ёлворуб: «Ҳе, жонивор, манга боқ, марҳамат қил. Ики кундан бери таом егоним йўқ», — деди. Ит Тиланчига боқуб: «Бу мани санга қилгон марҳаматим эмасму? Уйдаги кишилар мани товушимни эшитуб, чиқуб санинг қорнингни тўйғазурлар», — деди.

Ҳисса: Баҳоси арзонни сўзи қимматли бўлур.

МАҚТАНЧОҚ ҒОЗ

Бир Ғоз сувда сузуб юруб: «Оламда мандан ҳунарманд қуш йўқтур. Ерда югурарман, сувда сузарман, ҳавода учарман. Бир ўзимнинг уч хил ҳунарим бор», — деди. Ғознинг бу сўзини бир Қурбақа эшитуб: «Биродар, сан мунча мақтанмасанг... балиқдек сузолмайсан, кийикдек югуролмайсан, лочиндек учолмайсан. Чала-чулпа уч ҳунарни билгунча, бирини яхшилаб билгонинг яхши эди», — деди.

Мақол: Мақтанма ғоз, ҳунаринг оз.

АЙИҚНИНГ ДЎСТЛИҒИ

Бир Қишлоқи Айиқ бирла йўлдош бўлуб, икиси бирга яшар эдилар. Ҳар вақт Қишлоқи ухласа Айиқ тепасида, дўстимга бир нарса зарар қилмасун, деб пойлаб ўлтирар эди. Бир кун Қишлоқи ухлаб ётканда бир пашша келуб пешонасига қўнди. Ҳар қанча қувса кетмади. Охирда аччиғи келуб: «Бу золимни уруб ўлдурмасам бўлмас», — деб, бир катта тошни олиб келуб, Қишлоқининг бошига чунон урдик, пашша учиб кетуб, Қишлоқи ўлуб қолди.

Ҳисса: Дўсти нодондан душмани зийрак яхши.

КАЛАМУШ ИЛА СИЧҚОН

Бир кун Сичқон Каламушнинг уйига боруб: «Кўшни, ман сизга бир яхши хабар кетурдим. Мушук Йўлбарснинг қўлига тушган эмиш... Бизларга Мушук каби золим душмандан қутулмоқ зўр шодлиғдур», – деди. Каламуш Сичқонга боқуб:

«Эй кўзим, сан ҳоло ёшсан, ҳеч нарсадан хабаринг йўқ. Йўлбарс Мушукни ўлдурур, деб ўйлайсанми? Йўқ, жоним, алданурсан. Бутун оламда Мушукдан зўр ҳайвон йўқдур. Ман бир-ики марта синаганман. Аллоҳ ҳеч кимни онинг чанголига гирифтор қилмасун», – деди.

Ҳисса: Ҳар киши ўз кушандасидан кўрқар.

Кесак қаноти синиқ куш кўзига тош кўринур,
Элакда турса кефак, оч кўзига ош кўринур.

КЎР КИШИ

Ҳазрат Мусо алайҳиссалом Тур тоғига борурларида йўлларидан тўсуб бир кўр киши оёғларига йиқулуб: «Мени ҳақимга дуо қилинг, кўзим очилсун», – деб ёлборди. Ҳазрат Мусо дуо қилдилар, кўзи очилди. Эртаси яна Тур тоғига боришларида кўрдиларки, ул кўр киши кўчада ким кўрунса, шуни уруб, ҳамани тўполон қилуб юрибдур. Мусо алайҳиссалом: «Аллоҳ сени билиб кўр қилган экан. Неъмат қадрин билмас экансан, сендек кишиларнинг кўзини очуғидан кўр бўлгани яхшироқдур», – деб яна дуо қилдилар, аввалгидек кўр бўлуб қолди. Ҳисса:

Мушукни бўлса гар ики қаноти,
Қолурми дунёда чумчуқни зоти.
Эшак бўлса хўкиздеқ ики шохлик,
Берурми бошқа ҳайвонларга соғлик.

АҲМАД ИЛА ОТАСИ

Бир кишининг Аҳмад исмлиқ ўғли бор эди. Аҳмад бир кун мактабдан келурида бир бола бирла урушуб, бир мушт уруб, бошини ёруб қўйди. Ул бола келуб Аҳмаднинг отасига арз қилди. Отаси Аҳмадни чақируб, маҳкам ики қулоғини(нг) бураб: «Эй ўғлум, ман ҳам ёш вақтимда санга ўхшаш муштзўр эдим, чанголимга тушгон кишини амон қўймас эдим. Иттифоқо, бир кун ўзим ҳам бир муштзўр-

нинг қўлига тушуб қолдим, чунонам адабимни бердики, икинчи ўзимдан кучсизларга асло муштзўрлик қилмай-дургон бўлдим», — деди.

Ҳисса:

Улуғларни адаб сақлаб, қил иззат,
Кичикларга мурувват қил, мурувват,
Ўқувни ёқасини қўйма зинҳор,
Кучинг етса, қаламнинг бошини ёр.

СОҶИ ИЛА ОНАСИ

Соқи бир кун мактабдан келуб, оносидан таом сўради. Оноси олдиға бир коса шўрбо кетуруб қўйди. Соқи шўрбодан бир қошуқ оғзига олуб: «Она, ман бу мазасиз шўрбонгни ичмасман», — деди. Оноси: «Ичмасанг қўй, ўғлум. Бошқа пишируб берурман», — деб олдидан олуб қўйди. Соқини(нг) кечғача хазон тошитуб, ишлатди. Соқи ҳоруб, чарчаб қорни очуб ўлтургон эди. Оноси яна шул шўрбони иситиб олиб келуб, олдиға қўйди. Соқи шўрбодан бир оз ичиб кўриб: «Мана, онажон! Бу қандай тотли шўрбо бўлмиш. Умримда асло мундоғ ширин шўрбони ичкониим йўқ», — деди. Оноси кулуб: «Эй, ўғлум, бу бояғи ўзинг ичмагон шўрбодур. Ҳозир сан ҳаракат қилдинг, ишладинг, қорнинг очди, иштаҳанг очилди. Шўрбо ҳам ширин бўлди», — деди.

Ҳисса:

Ишламак иштаҳа очар,
Дангаса ишдан қочар...

КЎР ИЛА ЧЎЛОҚ

Бир кўр киши ила чўлоқ — икиси бир катта сув лабидан кетуб борур эдилар. Буларга сув устига ташланган яғочдан ўтмак лозим бўлди. Чўлоқ айтдики: «Биродар бу яғоч устидан ўтарга мани аёғим ярамас». Кўр айтдики: «Агар менинг кўзим бўлса эди ўтар эдим», — деди. Чўлоқ айтдики: «Бўлмаса, сан (мани) орқангга офич, ман санга йўл кўрсатуб, оёқ қўёдурғон ерингни айтуб турай, икимиз ҳам ўтиб кетармиз», — деди. Шундай қилуб бир-бирларини ёрдамлари ила ики ёрғи бир бутун бўлуб сувдан ўтдилар.

Ҳисса: Жаноб Ҳақ ер юзидаги инсонларни бир-бирига муҳтож қилуб яратмишдур. Муҳтож вақтида қўлдан келганча бир-бирига ёрдам қилмак, ҳожат чиқармак лозимдур.

ТУРКИЙ ГУЛИСТОН

ЁХУД АХЛОҚ*

Мен бу асари ночизонамни биринчи мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳиблари, ахлоқ ҳаваскорларининг анзори олийларина тақдим қилдим.

*Ҳар кун ўлурам шомғача мен ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнарам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мени аҳволима воқиф,
Мен хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?*

---

* 1917 йилги 2-нашри (Тошкент, Нар. Соц. Рев. литогр.) асосида нашрга тайёрланди.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

АХЛОҚ

Инсонларни(нг) яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладургон китобни ахлоқ дейилур. Ахлоқ илмини ўқуб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби Ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакга сазъ ва кўшиш қилган киши чин баҳодир, паҳлавон кишидур. Расули акрам набиййи муҳтарам афандимиз: «Мезон тарозисига қўйиладурган амалларнинг ичида яхши хулқдан оғирроқи йўқдур. Мўъмин банда яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар», демишлар.

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг, яхши фикрлар ўйла,
Йўқса, гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг, ишла яхши ишларни,
Йўқса, бекорлигинг эрур яхши.

ХУЛҚ

Инсон ики нарсадан мураккабдур. Бири жасад, икинчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрар. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, оқни қорадан айирур. Жасаднинг ҳам, нафснинг ҳам бирор сурати бордурки, ё яхши ва ё ёмон бўладур. Жасаднинг сурати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўриниб турадур. Аммо нафснинг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл ила ўлчанадурган бир нарсадурки, буни хулқ деб аталур. Агар бир киши ёшлигида нафси бузулуб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлуб ўсдими, «Аллоҳу акбар», бундай кишилардан яхшилик

кутмак, ердан туруб юлдузларга қўл узатмак кабидур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз:

«Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз, ишонингиз, аммо бир одамнинг хулқи бошқа бўлди деб эшитсангиз, ишонмангиз», — демишлар.

Хулқи ёмон юз, кўзлидин на суд,
Юз, кўзли хулқни қилмас кашуд.
Хулқ маризига даво истасанг,
Марг давосин берилур қистасанг.

Хулқи ёмоннинг кетурар кўп зарар,
Хулқинг ўзи бошинг(г)а калтак урар,
Хулқи фано бўлса дегил, алҳазар,
Хору залилликда қолур дарбадар.

ЯХШИ ХУЛҚ, ЁМОН ХУЛҚ

Ахлоқ уламози инсонларнинг хулқларини икига бўлмишлар: агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликга тавсиф бўлуб «яхши хулқ», агар тарбиятсиз ўсуб, ёмон ишлайдурган бўлуб кетса, ёмонликга тавсиф бўлуб «ёмон хулқ» деб аталур. Жаноби Ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадурган қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга еткурмак тарбия ила бўладур. «Қуш уясинда кўрганин қиладур». Инсон жавҳари қобилдур. Агар яхши тарбия топиб, бузуқ хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одатлануб, катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўсса, Аллоҳдан кўрқмайдурган, шариатга амал қилмайдурган, насиҳатни кулоғига олмайдурган, ҳар хил бузуқ ишларни қиладурган, нодон, жоҳил бир расвойи олам бўлуб қолур.

Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Имони комил бўлган кишилар яхши хулқли бўлурлар. Сизнинг энг яхшиларингиз хотунларига яхшилик қилганларингиздур», — демишлар.

Худонинг раҳмату файзи ҳама инсонга яксардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шарти акбардур.

Туғуб ташлов ила бўлмас бола, бўлгай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга.

Темурчининг боласи тарбият топса, бўлур олим,
Бузулса хулқи, Луқмон ўғли бўлса, бўлғуси золим.
Ёмонларга қўшулди Нухнинг ўғли ўлди беимон,
Юруди Кахф ити хўблар ила бўлди оти инсон.

ТАРБИЯ .

Тарбия – «Педагогтя», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндан шул хусусда бир оз сўз сўйлаймиз. Боланинг саломи ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслақини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмакдур. Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқакум» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакга амр ўлинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур.

Ахлоқимиз(нинг) биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур. Баъзилар «тарбиянинг ахлоққа таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсарлар, табиат ўзгармас»,

Ёмон хў тузалмайди дармон ила,
Ипак ўлмас ип, ранги алвон ила,
Боқинг, бир дарахт мевасидур ёмон,
Бўлур яхши пайванд, парво билан.
Билур ҳар киши аслини рангидан,
Ва ёким улангандаги зангидан», –

демишлар.

Лекин бу сўз тўғри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоқга, албатта таъсири бўладур. Аромизда масал борки, «Сут ила кирган, жон ила чиқар», мана бу сўз тўғридур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Бешиқдан то мазорга боргунча илм ўрган», – демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатлар-

нинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқ-дур», — демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядур. Пайғамбаримиз: «Болаларингизни етти ёшида намозга ўргатингиз. Агар ўн ёшида ўқумаса урингиз», — демишлар.

Ҳар кишининг дунёда ороми жони тарбият,
Балки охирида эрур доруламони тарбият.
Тарбият ҳамроҳ этадур хур ила рузвонлара,
Гар десам бўлмас хато жаннат макони тарбият.

Э, оталар! Жонларингиздан сучук фарзандингиз,
Файрат айланг ўтмасун вақт-замони тарбият.
Мояи зилли ҳумодур тарбиятнинг сояси,
Бизда анқо тухмидек йўқ ошиёни тарбият.

ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНИ

Эмди очуқ маълум бўлдики, тарбияни туғилган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизи нурландурмак, ахлоқимизи гўзалландурмак, зеҳнимизи равшанландурмак лозим экан. Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур? — деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи — уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Икинчи — мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур», деб жавоб берсак, бир киши деюрки, «қайси оналарни айтурсиз, билимсиз боши пахмоқ, қўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қайдан олиб берурлар», дер. Мана, бу сўз кишини юрагини эзар, бағрини ёндурур. Отасига нима дерсиз, десак, «қайси ота? Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқутмак, тарбия қилмак лозимдур», — дер. Мана бу сўзни эшитгач, умид қўллари қўлтиқга урилур.

Хайр, бўлмаса, муаллим-чи десак, «қайси муаллим? Мақсади пул, маслағи шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари «дорилмуаллимин»ларда ўқимақлари сўнгра дарс бермақлари лозимдур», — дер. Мана бу сўз инсонни ҳайрат дарёсига ғарқ қилур.

Мударрисларга не дерсиз десак, «қайси мударрис? Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидан кечуб, замонга мувофиқ равишда дарсларини ислоҳ қилуб, имтиҳон бирла ўқутмаклари лозимдур», — дер. Мана бу сўз ҳар кимни «Ал-ислоҳ» демакка мажбур қилур. Бўлмаса, ҳукумат-чи? десак, «хайр, ҳукумат ҳамманинг отасидур. Ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмак лозим. Шунинг учун бизнинг Русия ҳукумати ўгай бўлсак ҳам, ҳар ерда бизлар учун ҳам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқитур. Лекин ўзимиз иш билмаган, ялқов, уйда она тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмаганимиздан, ҳукумат мактабларидан ҳам ўз ҳиссаларимизни ололмаймиз», — дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан маҳрум, ҳуқуқнинг на эканин билмаганлигимизни билдиур.

Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Инсонларнинг карами динидадур, муруввати ақлиндадур, ҳасаби ахлоқиндадур», демишлар.

Агар бир қушнинг ёш боласин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрагон бирла ром
Қилмас, киши саъй қилса мудом.

Керак тарбият ёшликдан демак,
Улуғ бўлса лозим келур ғам емак.
Эгур бемашаққат киши навдани,
Тўғунчи¹ эгур куйдириб кавда²ни.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўқутмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда, ибодатларинда камчилик қилурлар. Маишатимиз-

¹ Темирчи маъносида

² Тақа

ни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлиқдур. Биз сиҳатимизни сақламак ила амр ўлинганиз, шунинг учун вужудимизни ҳифзи сиҳатга зид бўлган ёмон одатлар ила чурутмақдан сақланмаклигимиз лозимдур.

Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ икиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабудур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабудурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур. Шунинг учун ота-оналар болалари касал бўлган замон бепарволик қилмай, тезлик ила табиб ё дўхтурга боқизмак керак.

Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм ики хилдур: бири бадан илми, икинчи дин илми», — демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сиҳат қоидаларини билмак, саломатликга терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур.

Ичкулик, кўкнор, наша, афюн, тарёк, чилим, нос, попирус каби баданнинг саломатликига зарарли, оғулик, баъзиси ҳаром, баъзиси макруҳ, баъзиси исроф бўлган нарсалардан қочмак, сақланмак шариат, ақл, ҳикмат юзасидан лозимдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳар нарса кўп ичганда маст қиладургон бўлса, ман сизни онинг озгинасиндан ҳам наҳйи қиламан», — демишлар.

Саломатликни сақлов лозим ишдур,
Гунаҳдан сақла жисминг ёзу қишдур.
Касал бўлсанг, бўлур дунё қоронғу,
Маишат талх ўлуб ҳасрат чекишдур.

Ҳарому шубҳадан пок эт ўзингни,
Бу дунё айшу ишратдан кечишдур.
Ҳама ишратчи ҳижронликда кетди,
Бу оламдан бир иш ишлаб кетишдур.

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг

даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, икиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида ўтирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтурушга ярамайдур. Башарти ўлтурулса, инсонлар: «Эски уйга янги золдевор», «кир кўйлакка жун жияк», «мис қозонга лой тувоқ» деб «ҳажв» кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикринг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси: инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки: дарс олувчи — билувчи, тарбия олувчи — амал қилувчи демакдур.

Шунинг учун тарбия қилувчи муаллимларнинг ўзлари илмларига омил бўлуб, шогирдларга ҳам берган дарсларини амал ила чоқуштуруб ўргатмаклари лозимдур. Бу равиш таълим ила берилган дарс ва маълумот шогирдларнинг дилига тез таъсир қилуб, муллоийи боамал бўлурлар.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Энг ёмон кишилар илмига амал қилмайдурган кишилар», — демишлар. Агар тарбия қилувчи муаллим ўзи олим бўлуб, амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлоқига зўр таъсири бўладур. «Домланинг ўзи фалон жойда фалон ишни қилди. Аммо бизларга қилманглар, ҳаромдур, деб ваъз айтадур», деб фикр ва хаёлларига бўйла шак ва шубҳа тушуб қоладур.

Б а й т

Минбар узра жилва айлаб ваъз этарлар қилма деб,
Ўзларин хилватда кўрсанг, они қилмоқда эмиш.
Ичма сув дерлар биза олтун-кумуш асбобда,
Билсамиз мақсудлари қўлтиқға урмоқда эмиш.

ЯХШИ ХУЛҚЛАР

Яхши хулқ — бир қисми ўз нафсимизга, бир қисмини бир-биримизга қарши ишлатмак учун керакли бўлган яхши хулқлар: фатонат, диёнат, исломият, назофат, гайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни суймак, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон, иқтисод, виқор, хавф ва ражо, итоат, ҳақшунослик, хайрихоҳлик, мунсилик, садоқат, муҳаббат ва афвдур. Мана бу ёздигимиз яхши хулқлар ақл ва шаръи шарифга мувофиқ, Аллоҳ таоло ҳам бандалар қошида мақбул ва мўътабардур. Эмди бу яхши хулқларни қўлга олмак учун ота-она, муаллим устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим хотирда тутмак, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқи бузуқ ёмон кишилардан қочмак лозимдур. Бизим шариати исломияда «ахлоқи ҳасана» — яхши хулқлар ила хулқланмак, ҳар нарсага ибрат кўзи ила боқуб, хулқини тузатмак вожибдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Исломиятда бузуқлик йўқдур, бузуқликни устига олув ҳам йўқдур. Исломиятда энг мўътабар кишилар яхши хулқ эгаларидур», — демишлар.

Б а й т

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила бир кун боруб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлур.

ФАТОНАТ

Фатонат ақл эгаси бўлув демакдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидур. Инсон ақли ила дину эътиқодини(нг) маҳкам қилур, шариат ҳукмларига бўюнсунар. Ақлсиз, жинни кишилар буларга бўюн қўймас, шариатдан ташқари ишларин ҳам қилур. Жаноби Ҳақ инсонни ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айирмишдур. Ҳайвонлар ўзларига бўлаклар тарафидан келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшук, тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон жаноби Ҳақ тарафидан берилмиш ақл ва идроки соясида ўзига

келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳай-
вонларни асир қилуб, бўюнидан бойлаб, ипларини учини
қўлларига берган инсонларнинг ақлидур.

Илм инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажотидур.

Илм ўрганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак,
муаллимдан таълим олмак лозим, ақлсиз кишилар на
мактабга кирар ва на муаллимни(нг) билур.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи
васаллам афандимиз: «Эй инсонлар! Ақлингизга тавозеъ
қилингиз. Сиз жаноби Ҳақ буюрган ва қайтарган нарса-
ларни ақлингиз ила билурсиз», — демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Агар ақлингизни қўли нафсингни
жировини ушласа, сани ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар.
Ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арзон бўлур, ақл эса илм ва
тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо
бўлур», — демиш.

Ақлдек зебо сифатни кўрди Ҳақ, инсонга эб,
Оқил инсонлар билан берди жаҳон — оламга зеб.
Ақл нури бирла тўлди дунёга илму ҳунар,
Ақлсиз инсон қачон билгусидир нафъу зарар.
Ақлсизлар билмагайлар дин надур, дунё надур?
Бўлмаса ақли билурми фарз ила суннат надур?

ДИЁНАТ

Диёнат Аллоҳ ҳузурини яқин қиладурган муқаддас эъти-
қодурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур.

Дин ва эътиқоди саломат бўлмаган кишилар ҳақни
ботилдан, фойдани зарардан, оқни қорадан, яхшини
ёмондан айира олмас, мундай кишилардан на ўзига ва на
бошқа кишиларга ва на миллатга тариқча фойда йўқдур.
Дин жаноби Ҳақ тарафидан бандалари учун қурилмиш
тўғри йўлдирки, банда дунё ва охиратда бу йўл ила соҳи-
ли саломатга чиқар. Дин уламолари диний китобларда
Аллоҳ таолога ибодат қилишни йўл ва қоидаларини баён
қилмишлар. Ибодат ики турли бўладур. Бири тан ибодати,
икинчи руҳ ибодати. Тан ибодати таҳорат, намоз, рўза,
закот, ҳаж каби амаллардурки, буларнинг ҳар бирини ўз
вақтида шариатга мувофиқ равишда миннат қилмасдан,
риё қилмасдан дилини поклаб, ниятни холис қилиб, шав-
қу завқ ила адо қилмоқ лозимдур. Руҳ ибодати қалб ила

адо қилинадурган ибодатдурки, эътиқодни маҳкам, дилни пок қилуб, Қуръон, Ҳадис, фикҳ каби диний китоблар ўқилганда жон қулоғи ила тинглаб асарланмакдур. Бир киши тан ибодатини қилуб, руҳ ибодатини қилмаса, ё руҳ ибодатини қилуб, тан ибодатини қилмаса ўз вазифасини адо қилмаган бўладур. Ақл дин ила, дин амал ила, амал тақво ила камол топар. Дин инсонларнинг дилидан саховат, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшикларини очуб, саодату саломат бўстониға олиб борур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳни кўз олдинда кўриб тургандек ибодат қил, зероки, сан они кўрмасанг ҳам, албатта, ул сани кўрадур, нафсингни ўлган ҳисоб эт», — демишлар.

Б а й т

Пок қилғил дининг(н)и, имонингни,
Кул ҳува-р-раҳмон оманно биҳ.
Динингни ёқмасун ҳавас зинҳор,
Ва қино, раббано, азоба-н-нор.

ИСЛОМИЯТ

Исломият бутун инсониятдур. Инсоният эса яхши хулқдан иборатдур. Исломиятни Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимизнинг ёлғуз ўзлари бутун дунё юзига яхши хулқлари соясида тарқатдилар. Саҳобалар ҳам пайғамбаримизнинг орқаларидан эргашуб, маҳкам эътиқодлари, яхши ахлоқлари, пок қалблари, ўткур шижоатлари ила ер юзини титратдилар. Кундан-кун исломиятнинг шавкат ва қуввати ортди. Оламга маданият, маърифат, мусовот, адолат уруғлари Арабистон ярим отосидан¹ ёйилди. Бунинг сабаби саҳобалардаги метин эътиқод, бузулмас иттифоқ, соф қалб, яхши амал, холис ният, туганмас ғайрат, гўзал ахлоқ эди. Ҳар нарсанинг офати ўлдиғи каби замонларнинг ўтуви ила исломиятнинг иттифоқина кўз тегди.

Мусулмонлар орасига тафриқа тушди. Ҳикмат эгалари, фунун соҳиблари исломиятдан қувланди. Илму ҳикмат хазиналари қулфланди. Жаҳолат, адоват ҳукм сурди-да, бўйла ўлди:

Афсус экинзорни селоб олибдур,
Деҳқонни фалокат босуб, уйқуда қолибдур.

¹Оролдан маъносида (Б. Қ.)

Мусулмонларнинг дилига иттифоқ ўрнига нифоқ, адолат ўрнига зулм, муҳаббат ўрнига адоват, ғайрат ўрнига атолат, мурувват ўрнига ғазаб, саховат ўрнига булх, тавозеъ ўрнига кибр, садоқат ўрнига ифтиро, шафқат ўрнига ҳасад, ҳилм ўрнига ҳамоқат, ҳурмат ўрнига хусумат, қаноат ўрнига тамаъ, сабр ўрнига ғурур, иқтисод ўрнига исроф, афв ўрнига даҳшат, саъй ўрнига сафоҳат, ғайрат ўрнига хурофот ерлашди. Мана, шул ёмон хулқлари сабабинин асри саодатдан буён исломият кейин қараб кетди. Ғариб миллатнинг чин хулафоси, уламози, ҳукамози тахтиндан, мансабиндан, мазҳабиндан сурулди. Одиллар ерина золимлар, олимлар ерина абу жаҳллар, булбуллар ерина қарғалар, қумрилар ерина бойқушлар, билмам ва ҳокимлар ерина кимлар ўтурди. Шул сабаблара мабни исломият дунёси инқироз саҳросина юзланди. Ислом ҳукуматлари-да бирин-бирин кўздин ниҳон ўлди.

Етса навбат ўлтурар бойқуш Сулаймон томига,
Ўрмагучлар¹ ин қўяр Афросиёб айвониға.

НАЗОФАТ

Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтилуру.

Поклик зеҳну идрокингни кенг ва ўтқур қилуру. Халқ орасида эътибору шуҳратга сабаб бўлуру. Поклик ила ҳар хил касаллардан қутулуб, жонимизнинг қадрини билган бўлурумиз. Пок бўлмак саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Пок бўлмаган киши Аллоҳ ҳам халқ қошида севимсиздур. Йиртиқ, эски кийимлар киймак айб эмас, янги кийимларни кир қилуб ёғини чиқаруб юрмак зўр айб ва гуноҳдур. Чунки бу иш шариатга терс, тарбияти баданга зид, ажнабийлар кўзига исломиятни чиркин қилиб кўрсатмоқ бўладур, ҳам бир йилга етадурган кийимлар олти ойга етмай, қирқулуб тамом бўладур. Бу исроф, мол қадрини билмасликдур. Ифлослик балосидан поклик давоси ила қутулмоқ керак. Балиқнинг ҳаёти сув ила ўлдиғи каби, инсоннинг саломатлиги ҳаво иладур. Агар тан пок бўлуб ювилуб турмаса, кулоқ кир бўлса, эшитмагани каби бадан ҳам ўзига керак бўлган ҳавони ичига ололмас, ичидаги рутубат ҳам кирдан

¹ Ўргумчак

ўтуб чиқуб кетолмас, чунки бадан элак каби кўзликдур. Агар кўзи кир олса, ун туруб сув ҳам ўтмас, шунинг учун тамиз бўлмаган кишилар кўрқинч касалларга тезгина гирифтор бўлулар. Шодлиқлари ғамда, олтундан қадрли умрлари касалхоналарда ўтар. Мана шуларни риоя қилуб, шариатимиз бизга покликни фарз қилмишдур. Поклик мусулмонлиғнинг илдизидур. Шунинг учун тани, кийими, жойнамози пок бўлмаган кишининг ибодати ҳам дуруст бўлмайдур. Расули ақрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ислом дини пок диндур. Бас, пок бўлингиз, пок бўлмаган киши жаннатка кирмас», — демишлар.

Халқи олам суйгусидур тозалик ва покни,
Поклик ортургусидур фаҳм ила идрокни.
Ҳар кишини кўксида поклик нишони бўлмаса,
Тозалик майдонидан қувғайлар ул бебокни.

САЪЙ ВА ҒАЙРАТ

Саъй ва ғайрат деб устига юкланган ибодат ва хизматларни ҳаракат бирла адо қилмакни айтулар.

Шариат ҳам ақл юзасидан ялқовлик қилуб, ишсиз, бекор юрмак дуруст эмасдур. Зероки Қуръони карим бизларни саъй қилмоқга амр этмишдур. Дангасалик ҳар вақт инсонни хор, тамаъ балосига гирифтор қилур. Бир ишга машғул бўлган кишилар вақтни ўтганини билмас, ялқов кишилар учун бир соат вақт ўткармак қиёматдан қийиндур. Ғайрат вужудимизга қувват, масъуд ва бахтиёр бўлишимизга сабабдур. Шунинг учун ҳар биримиз саъй қилуб, ўз кучимиз ила маишатимизга керак бўлган нарсаларни топуб, бошқаларга муҳтож бўлмай роҳат-роҳат яшамоқ лозимдур. Сиҳатимиз, саодатимиз, сарватимиз, қаноатимиз, сабримиз, фазилатимиз, алҳосил, бутун ҳаётимиз ҳаракатимизга боғлидур. Ҳаракатсиз кишилар ҳар нарсадан маҳрум. Доим бошқаларнинг ёрдамига муҳтож бўлуб хорликда қолурлар. Киши ёш вақтида илму маърифат, ҳунару санъатга бўйин қўймаса, тараддуд қилмаса, албатта, қора ишчи бўлуб қолур. Шариатга терс, қонунга зид бўлмаган хизматларни қилмак айб эмасдур. Агар бунга ҳам бўйин қўймай, бу кўмурчилик, бу темирчилик, манга муносиб иш эмас деб, дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур. «Ғайратликдан имон қутулмас» деган ма-

сал бор. Бунга қараганда дунё ва охиратимиз учун ғайратни қўлдан бермаслик лозимдур. Ғайрат имона, салобати виждона далолат этар. Ҳазрати Умар эшик олдида бекор ўтирган бир кишини кўруб: «Ғайратсиз кишилардан Худо безор, исломият ғайрат ила ривож топди, сендек ялқов кишилардан исломият ҳазар қилур», — демишлар.

Ҳақ буюрди: «Лайса лил-инсони илло мо саъо»,
Ғайрат ила ўтди оламдан Муҳаммад Мустафо.
Биз-да умматмиз, қилайлик саъй ила хайру сахо,
Қилсалар шояд шафоат соҳиби рўзи жазо.

РИЁЗАТ

Риёзат деб савоб ишларни қилуб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилуру. Риёзат адабнинг кони, руҳнинг дармонидур. Инсонларни тўғри йўлга солуб, эгри йўлдан қайтарувчи риёзатдур. Шул сабабли риёзат қилгувчилар оқил ва фозил бўлуру. Аллоҳ ҳам халқ қошида мақбул ва мўътабардур. Ялқовлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила юрмак, вақтни бекор ўткармак, айшу ишрат қилмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўзламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрни бўш ўткармак каби ишларнинг ҳаммаси риёзатга зид, умрнинг эгови, Худонинг ғазабидур. Аллоҳнинг буйруғи, Расулulloҳнинг суннатлари, шариат қил деган ишларни(нг) бирин-бирин ўз вақтида қилмак ибодат ҳам риёзатдур.

Риёзатни риоя қилган кишилар ҳеч вақт шариат йўлидан айрилмас, Аллоҳ буйруғидан четга чиқмас ва бу йўл ила охират азобидан қутулуру, роҳат ва раҳмат саройига кирар, риёзатни риоя қилмаган кишилар Аллоҳ таолонинг ризосини тополмас, хор-зор бўлуб, охиратда аламлик азобига гирифтор бўлуру.

Афлотун ҳаким: «Мен риёзатдаги лаззатни ҳеч нарсада кўрмадим, зероки, вужудимнинг саломати, руҳимнинг саодатини риёзатда топдим. Шунинг учун риёзат айни саодатдур деярам, чунки фикрнинг, тилнинг ислоҳи баданнинг риёзатига боғлидур», — демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Тан риёзатидан кўпроқ руҳ риёзати лозимдур. Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсатсун, инсон ила ҳайвон орасидаги фарқ ёлғуз маишатда эмас, яхши ахлоқ касб қилмоқдадур», — демиш.

Риѣзат мевасидур мисли бодом,
Юзи қаттиғ ичидур ишта инъом.

Кишин мақсудини элтар риѣзат,
Риѣзатсиз иш ўлгай бесаранжом.

Агар сабру риѣзат чексанг, эй жон,
Пишуб олдинга тушгай меваи хом.

ШИЖОАТ

Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилуру. Шажихи киши ҳеч нарсадан қўрқмайдурган ботир ва юракли бўлуру. Саъй ва ғайратнинг зидди дангаса ва ялқовлик ўлдиғи каби шижоатнинг зидди қўрқоқликдур. Қўрқоқ савдогар фойда қилмас. Қўрқоқ киши ўзини(нг) соясидан хуркар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва қўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурулар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф ойинаси, иффат, ғайрат, истиқомат каби яхши хулқларнинг нурунийсидур. Шижоатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатиндан, руҳнинг саломатиндан иборатдир. Ҳозирги замонда ботирлик – бойликда, қайси давлат ва миллатнинг давлати бўлса, шул устун бўлмакдадур. Чунки ҳукумат учун халқ, халқ учун ҳунар, ҳунар учун илм, илм учун оқча лозимдур.

Сарватли миллатлар миллиятларини йўқотмас, роҳат ва саодатда яшар. Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишкон Ёвропу, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмакдадур.

Бу замонда фил ила жанг айламак эрлик эмас,
Эр ўшалдурким тутар илму ҳунарнинг ёқасин.
Бешлаб, ўнлаб сўм топишса, илм ила ағёрлар,
Биз бўлиб ҳаммол, олодурмиз тийинлаб чоқасин.
Бошқалар санъат, тижорат-ла тараққий айласа,
Бизни эл тортар аёғдин ўлган отнинг тоқасин.

ҚАНОАТ

Қаноат деб жаноби Ҳақ тарафидан ихсон бўлган аҳволга етишдуғимиз неъмату молга шукр, бошимизга келган

фақр, мусибат, фалокатларга чидаб, сабр қилмоқни ай-тилуру. Қаноат ҳасад, тамаъ, ҳирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг гиносидур.

Қаноат бир хазинадурки, нақдинаси кундан-кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини(нг) шавқу роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар қаноатсизликдан пайдо бўладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишати на ҳасад қилмас, қаноатдан айрилмас. Умрини роҳатда ўткарур. Инсон ҳар бир ишга кучи етгунча чолишмоқ, жаноби Ҳақ тақдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга қаноат қилмоқи лозимдур.

Зероки, инсон ўз маишатини, номусини сақламак учун фидойи жон даражасига боргунча саъй қилмоқга буюрилмишдур, лекин бу саъйнинг машруи ҳар бир ишда қаноатни қўлдан бермасликдир. Оламда қаноат каби дилни поклайдурган нарса йўқдур. Жаноби Ҳақнинг амрига итоат қандай саодат эса, тақдирига қаноат зиёда бахтиёрликдур. Ҳазрати Али афандимиз: «Дунёда саъй-жадал ила маишат ўткарган қаноат эгаси ҳеч кимга муҳтож бўлмаган зўр бойлар каби роҳатда, саодатда яшар», – демишлар.

Афлотун ҳаким: «Инсоннинг саодати қаноатини қўлда тутмакда, сарват ва маишат тўғрисида жаноби Ҳақнинг тақдирига рози бўлмакдадур», – демишлар.

ИЛМ

Илм деб ўқумак, ёзмакни яхши билмак, ҳар бир керакли нарсаларни ўрганмакни айтилуру. Илм – дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидур. Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракотимизни ойина каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан айуруб берур, тўғри йўлга раҳнамолик қилуб, дунё ва охиратда масъуд бўлишимизга сабаб бўлуру. Илмсиз инсон мевасиз дарахт каbidур. Чунки илмсиз кишилар ота-онасига, қариндош-уруғига, ёр-дўстига, дин ва миллатига фойда еткурмак бир тарафда турсун, ўз устига лозим бўлган ибодат ва тоатни ҳам лойиқича қилолмас. Илмнинг фойдаси у қадар кўпдурки, таъриф қилғон бирла адо қилмак мум-

кин эмасдур. Бизларни жаҳолат қаронғулигидан кутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуғ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур, Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни ортдирур, жаноби Ҳақнинг азамату қудратини билдирур. Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур. Пайғамбаримиз: «Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз», – демишлар.

Илм бир дарё ичи тўлмиш дуру гавҳар билон,
Қиймату қадрин қачон билгон они жоҳил йилон.

Олим кишилар ҳар ерда азиз ва ҳурматлидур. Шариатимизда қайси илмга муҳтож бўлсак, шуни билмак бизга фарздур. Шунинг учун ўқимак, билмак замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмакга жонимиз борича саъй қилмагимиз лозимдур.

АҚСОМИ ИЛМ

Илм диний ва фанний қисмлар ила икига бўлинур.

Диний киши бўлмак учун улуми диния ўқумак ила баробар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмак, чин олим бўлмак лозимдур. Чунки бу илмларнинг икиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур.

Ўткан замондаги ислом уламолари ҳар бир илмга тиш-тирноқлари ила ёпишдилар¹, ўқидилар, ўқитдилар, улум ва фунун соясида исломият тараққий қилди, маданият тарқатди, китобхонлар, қироатхоналар, етимхоналар, камбағалхоналар, касалхоналар очилди. Ҳозирги мусулмонлар таассуб ва жаҳолатлари ила мақтанувлари каби аввалги замон мусулмонлари илм ва маърифат, китоб ва асарлари ила мақтанурлар эди. Алҳосил, ҳар бир миллат-

---

¹ Ислом уламосиндан Имом Фаззолий ҳазратлари тўқуз юзга яқин китоб тасниф қилмишлар. Имом Фаззолий бешинчи асрнинг зўр уламосиндандурлар. Тус шаҳридан бир фақир кишининг ўғлидурлар. Қўб шаҳарларни саёҳат қилуб, 55 ёшларида 505 ҳижрийда вафот қилмишлар (Авлоний *изоҳи*).

нинг тараққий ва таолийси ёшларининг илм ва маърифати-
тига, хунар ва санъатига боғлиқдур. Расули акрам набиййи
муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Илм ўқумак ҳар бир мўъмин эр ва хотунга фарздур», —
демишлар. Ажабо, Қуръонимиз, пайғамбаримиз ўқингиз,
деб амр қилгон ҳолда, бизлар на' учун ҳаракат қилмай-
миз, қимирламаймиз, бошқа миллатларнинг ўғиллари,
қизлари кеча демай, кундуз демай, ёз демай, қиш демай
илм йўлида жонларини фидо қилуб, қувушуб, югурушуб
кўзларимизни қамашдируб турган бир замонда бизлар
ҳамон уйқудан, гафлатдан, жаҳолатдан бошимизни кўтар-
маймиз, ибрат олмаймиз. Пайғамбаримиз: «Олим бўл, илм
талаб қилувчи бўл ёки илмни эшитувчи бўл, ҳеч бўлмаса,
шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок
бўлурсан», — демадиларму?

Топар илм ила одам ўғли камол,
Етурмас камола жамол ила мол.
Керак ўртанур илм учун шамъдек,
Танумоқ Худони илмсиз маҳол.

Талабгор ўлур илма оқил киши,
Сотар илм бозори моли ҳалол.
Талаб айламак фарздур бизга илм,
Бу амр узрадур эр-хотун, ёш, чол.

САБР

Сабр деб бошимизга келган бало ва қазоларга чидам-
ли бўлмакни айтилуру. Ҳар бир ишда сабр ва совуққонлик
ила ҳаракат қилмак лозимдур. Чунки бошимизга келадур-
гон бало ва қазо, заҳмат ва машаққатларнинг барчаси
жаноби Ҳақнинг иродаси ила ўлдиғи учун буларга сабр-
сизлик қилган кишилар ажр ва савобдан қуруқ қолурлар.
Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби Ҳақ
собирларни суяр. Қуръони карим ичида кўп ерда сабр-
ни(нг), собирларни(нг) мадҳ қилмишдур. Шариати исло-
мияда жаноби Ҳақ тарафидан келган бало ва қазога сабр
қилмоқ фарзи айндуру. Инсон ҳар бир ишни сабр ва мато-
нат ила юрутса, мақсудиға тинч ва роҳатда боруб етар.
Ҳамиша саодатда яшар.

Секин борган киши мақсудга етгай,
Шошуб бесабрлар каж йўлга кетгай.
Агар сабринг бў(л)са нафсингга йўлдош,
Сани тавфиқ раббонига элтгай.

Нафсини сабр ила ром қилган киши ҳар ишда ошиқмай, оҳиста ҳаракат қилур. Нафсини ҳалокатдан, гурурдан сақлар. Сабр шундай бир кучли нарсадурки, шаҳватни ифбатга, ғазабни шижоатга, шиддатни ҳилмга, катталиқни тавозуъга, ёмонлиқни яхшилиқга айландурмакга қуввати етар.

Шул хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг маъноси «илм имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм ҳомийси, ақл далили, яхши амал сармоясси, мулойимат волиди, афв аҳавони, сабр ҳокими виждонидур», — дейилмиш. Араблар «Ас-сабру мифтоҳул фараҳ» — сабр шодлиғни(нг) калидидур»¹, — деюрлар.

Сабр ила ҳар мушкил иш зойил бўлур,
Сабр эдан мақсудина нойил бўлур.
Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб сойил бўлур.
Сабр қилсанг, гўрадан ҳалво битар,
Сабрсизлар ўз оёғидан йитар.

ҲИЛМ

Ҳилм деб бўлар-бўлмас ишга аччиғланмайдурган, арслон юракли, юмшоқ табиатли бўлмоқни айтилуру.

Ҳилм инсонларнинг табъидан хусумат, адоват, ғазаб, ҳиддат каби ёмон хулқларни йўқ қиладурган ҳар кимча мақбул бир сифатдур. Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур.

Нафсининг роҳати, қалбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг ҳаловати ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, табъи карим ўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладирган афъол ва ҳаракотимизни манбаи ҳавас ва ор-

¹ «Ас-сабру мифтоҳул фараж» — сабр нажот калитидир», — ҳам дейдилар. (Б. Қ.)

зудур. Бу ҳавас ва орзуга фақат ҳилм ила ғолиб келурмиз ва бу васила ила тўғри йўлга кируб, яхши хулқ соҳиби, дину миллат ходимларидан бўлурмиз. Дунёда чин инсон бўлмак учун ҳаваснинг қўлига нафснинг жиловини бермайдурган, бўлар-бўлмас нарсалардан аччиғланмайдурган, совуққонли, юшоқ табиатли, мулойим сўзли, ҳалим ва сабрли бўлмак лозимдур.

Зотига, ҳилмияти мавсуф қилса ҳар киши,
Ики оламда бўлур роҳат, ҳаловатда иши.

Расули акрам набийи муҳтарам афандимиз: «Ал-ҳилму саййидул ахлоқ — Ҳилм хулқларнинг саййидидур», — демишлар.

Сукрот ҳаким: «Шиддат ила муомала қилган кишиларга ман виқор ва ҳалимлик ила муқобила қилурман, чунки ҳилм шиддатни ва хусуматни паст қилур. Лекин кишини ожиз ва хорлик даражасига тушурадурган ҳалимликдан ман безор», — демиш.

Бу сўзга қараганда саховатнинг ифроти исроф ўлдиғи каби ўринсиз ерда ҳилм истеъмол қилмак инсоннинг виқор ва эътиборини поймол қилур. Шунинг учун ҳилмият ҳудудидан — чегарасидан чиқмай, ғазаб, ҳиддат каби ерларда ҳилм истеъмол қилуб, нафснинг ҳароратини паст қилмалидур. Лекин тепса тебранмайдургон, турса тинг этмайтургон бўлуб, ғайрат, шижоат ўрунларига ҳам мулойимлик ишлатув ҳалимлик ҳудудидан ошуб, бўшлик, анқовлик дунёсига чиқмақдур. Бундай ҳалимликдан қочмак, ҳазар қилмак керак.

Ҳалимликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам санга дўсту ёр.
Бўлур мевалик шохни боши паст,
Ҳалим ўлғуси оқили хушёр.

ИНТИЗОМ

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмакни айтилур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар. Жаноби Ҳақ еру осмонларни, ой ва юлдузларни, инсон ва ҳайвонларни, қурт ва қушларни

шундай бир низом ила тартиб бериб яратмушдурки, ақл билмакдан, қалам ёзмакдан, тил сўзламакдан ожиздур. Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом ила юрутмишлар. Хусусан, ислом дини мукамал равишда тартиб ва низомни риоя қилмишдур. Ва бу сояда озгина замонда ислом уруғлари бутун дунё юзига ёйилмишдур. Ислому давлатларининг барпоси низом ва интизом ила ўлдиғи каби барбод ва инқирози ҳам тартиб ва низомсизлик ила бўлмишдур. «Хайр, ўтган ишга салавот». Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси ишларини вақтида низомдан чиқармай тартиби ила юритмакга боғлидур. Шогирдлар мактаб ва мадрасалардаги замонга мувофиқ равишда қурилмиш низом ва тартибларни риоя қилмаклари лозимдир. Чунки тартиб ва низомни риоя қилмаган кишиларнинг ишлари ҳамма вақт нотаом, ўзлари паришон бўлурлар. Аммо ишларини тартиб узра юритган кишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва роҳатда умр ўткарурлар. Ҳозирги замонда бизнинг Туркистон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, мусриф, ялқов кишиларга топширувлари ила баробар ўзларининг замонга мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емушидур. Пайғамбаримиз: «Қасбларнинг ортуғроғи хиёнатсиз, ёлғонсиз қилгон савдо ва тижорат ила банданинги ўз қўли билан ишлаган ишидур», — демишлар.

Давлатни кони манбаи тартиб-интизом,
Сарватни пойдори эрур иқтисоди том.
Муҳтожлиғ юзини кўрар деб гумон қилманг,
Тартиби бирла юрса, кишининг иши мудом.

МИҚЁСИ НАФС

Миқёси нафс деб қиладурган амалларимизни, ишларимизни шариат, инсоният қонунига мувофиқ ўлубўлмадиғини виждонимиз ила ўлчаб кўрмакни айтилар. Нафс ўлчови ҳақиқий бир ўлчовдурки, инсоннинг ўз нафсига лойиқ кўрмаган муомалани бошқалар ҳақида ижро этмоқга қўймас, фикр эгалари, инсоф соҳиблари ҳар вақт нафс ўлчовидан ташқари ҳаракат қилмас.

Агарда бир сабаб ила шариат ҳукмидан, инсоният қонунидан чет кетса, бу қабоҳатини нафс ўлчови ила билуб, икинчи мартаба қилмасга қасд ва ният қилуб, шариат низомидан, инсоният чизигидан чиқмасликга саъй ва ғайрат қилур.

Алҳосил, нафс ўлчови таърифдан ташқари инсонлар учун энг фойдали, ҳар кимча мақбул буюк бир фазилатдур.

Буюк Искандар: «Дунёда энг ҳақиқий, тўғри ўлчов нафс ўлчовидурки, бу мезонда зарра нуқсон йўқдур», — демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Инсоннинг фазлу камолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур», — демиш.

Дунёда ҳар нарсанинг махсус ўлчови бўлар,
Банда афъолини виждони ила тортиб кўрар.
Бир ишига вазнда келса оғир ўз нафсига,
Ул ишинг қандоғ бўлақларга раво, лойиқ кўрар.

ВИЖДОН

Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув-туймақдан иборат маънавий қувватни айтилуру. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракотимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарарлигини онжақ виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур. Агар ишлаган иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат ва ёмон ишларни қилса нафрат қилур. Биз жаноби Ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила окура билурмиз.

Виждон яхши хулқларнинг манбаи ўлдиғиндан виждон соҳиблари ҳар бир ишни беғараз, холис ният ила ишлар.

Шул сабабли ҳар ким назарида мақбул ва суюкли бўлуру.

Аммо виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида, дўст ва ошнолиқларида яширин бир ғаразлари ўлдиғиндан ҳар вақт ҳасрат ва надомат чекуб, виждон азобиға гирифтор бўлурулар.

Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Меваси яхши амалдур, ҳосили виждонидур.

Инсон диний вазифаларини, улувиятини виждони соясида тақдир қила билур. Чунки, виждони саломат кишилар имон ва эътиқодларини камолга еткурмак учун жаноби Ҳақнинг буйруқларини, дин ва миллатга фойдалиқ ишларни шоду хуррамлик ила ишлар.

Алҳосил, виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракотини(нг) кўрсатадурган мусаффо бир ойинадурки, бу кўзгуга чин назар қилган киши ўз айб ва камчиликларини тузатмак ҳаракатида бўлуб, бошқаларнинг айб ва қусурларини охтармоқга вақти бўлмас. Бизим исломиятда виждон ахлоқини ислоҳи учун саъй-ҳаракат қилмак лозим ўлдиғиндан шул доирада ҳаракат қилгон кишилар ики жаҳонда азиз ва мукаррам бўлурлар. Арасту ҳаким: «Рухимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз фикримизга қувват бергувчи бир воситайи идрокия дейилур. Яъни ҳиссиётимизнинг руҳимизга таъсир эттиргувчи бир робитайи электриқийясидур», — демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Виждон руҳ ва фикримизни туйғун қилмакга биринчи воситадур», — демиш.

Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
Шод-масрур ўлур инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўғри, чин инсон ўлмаз.

ВАТАННИ СУЙМАК

Ватан. Ҳар бир кишининг туғулуб ўскан шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғулган, ўсган ерини жонидан ортуқ суяр. Ҳатто бу ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан — уюридан айирилса, ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас, маишати талх бўлуб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз ватанининг муҳаббати турар.

Биз туркистонлилар ўз ватанимизни жонимиздан ортуқ суйдиғимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиғ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», — демишлар.

Мен айблик эмас, эй ватаним, тоғларим,
Бевақт ташлаб кетдим аё, боғларим.
Ҳижрон қилодур мени жудолиғ,
Дўнди ғама рўзу шаб чоғларим.

Ҳаммага маълумдурки, энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ҳовлиларини сотуб ҳижрат қилган ҳожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтуб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларни тортиб кетурган қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Хуббул-ватани минал-имони — Ватанни суймак имондандур», — демишлар.

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,
Банга на ғам, қолур авлодима ўю ватаним.
Губора дўнса ғамим йўқ вужуд зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.
Туғиб ўсан ерим ушбу ватан вужудим хок,
Ўлурса аслина рожеъ бўлурми ман ғамнок.

ҲАҚҚОНИЯТ

Ҳаққоният деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси ҳаққониятдур. Жаноби Ҳақнинг шу номи муборакини муқаддас билган киши ҳеч вақт ҳаққониятдан айрилмас, чунки ҳаққоният нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби Ҳақнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намо қилур. Ақл эгалари, виждон соҳиблари ҳар вақт кўрган, қилган ва билганларини, ҳақиқатни ва тўғрисини сўзлар. Ишда тўғрилиқ — бировнинг нафсига, молига хиёнат қилмов, сўзда тўғрилиқ ҳар вақт рост сўзламакликдур.

Ростлиғ Ҳақни ризосини топар,
Тўғри йўлда йўқ бўлурму ҳеч чопар?

Бизим шариати исломияда агар бир кишининг ҳақиға бўҳтон қилинуб, қилмаган ишни қилди деб сўз сўйланса, билган киши ростини сўзлаб, шул кишини оқламак вожибдур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху

алайҳи васаллам афандимиз: «Аннажоту фиссидқи – на- жот ростликдадур», – демишлар. Ҳазрати мавлоно Ру- мий: «Исломият айна ҳаққониятдур. Ҳақни қабул қилув- чилар ҳуқуқи шаръияни сақламоқға буюрулмишдурлар. Чунки шариат ҳукмларининг энг асосий илдизи ҳаққони- ятдан иборатдур», – демишлар.

Ҳақшунослик ўлмоқ шарофатдур жаҳонда олама,
Ҳақни изҳор айламак бирла кўрк вер олама.
Ярашур инсона сидку тўғрилиқ гар кўрса гириҳ,
Тўғрининг ёрдамчисидир Ҳақ таоло, ғам ема.
Тўғриларнинг маскани фирдавс айвонидадур,
Эгрилар ики жаҳонда ғам-алам конидадур.

НАЗАРИ ИБРАТ

Назари ибрат деб ҳар бир нарсага синчиклаб боқуб, шундан ўзига бир ҳисса ибрат олмоқни айтилуру.

Хулқларнинг энг афзали, инсонлар учун энг керакли- си назари ибратдур. Инсон ибрат назари ила боқуб дунё китобиндан ўз қадр-ҳиссасини билуб олмаки лозимдур. Маъ- рифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзла- рига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қараган нарсала- ридан бир ҳисса олмай қўймаслар. Ҳозирги замондаги та- раққий қилган миллатларнинг ҳунар ва санъатларининг барчаси илм ва назари ибрат соясида намоён ўлуб, оламни мунаввар ва мусаххар қилмишлар. Бизим шариати исломияда ҳар нарсани эътиборга олуб, шундан ибрат ҳосил қилуб, ахлоқини тузатмак вожибдур. Ҳазрати Али розийаллоху анху: «Дунёда энг мунтазам дорул-улум назари ибратдур. Ибрат кўзларининг пардаси очилмаган кишилар дунё китобида ёзилган ҳақиқатни кўролмастар. Коинот каби мукамал бир саҳнаи ибратдан фойдаланмаган киши ҳеч бир муаллими ҳикматдан баҳраманд бўлолмас», – демишлар.

Мавлоно Румий: «Жаноби Ҳақнинг осори қудратла- рини басират кўз ила, назари ибрат ила тамоша қилинса, кўп ҳикматлар кўрилуру. Чунки ҳақиқат илмининг муалли- ми чашми ибратдур. Ҳақ чашми ибрат ила мушоҳада қили- нур», – демишлар.

Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдиларига келуб, «агар кўзимни очсангиз, мен сизга қул бўлурман», демиш. Ҳақим

кўрни маърифат соҳиби эканини билуб «жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ кўлимдан келмайдур», — демишлар. Кўр: «Ё Луқмон! Сизнинг шуҳратингиз фақат парда очмоқдан иборат бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан», — деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдур. Жаноби Ҳақ биз мусулмонларнинг ҳам кўзимиздан ғафлат пардасини кўтаруб, ибрат кўзларимизни(нг) очса эди.

Оч кўзларингни, бас, бу қадар ғафлат, эй кўзим,
Умринг ғанимат, оч назари ибрат, эй кўзим!
Ибрат кўзингни очмасанг, атрофинга боқуб,
Бир-бир кетар кўлингдан учуб давлат, эй кўзим!
Мол ўлса барча ҳамдаму ёру биродаринг,
Қочгай уруғларинг йўқ эса, сарват, эй кўзим!
Ҳосил: замонда илм ила давлатда эътибор,
Сармоия саодат ҳар миллат, эй кўзим.

ИФФАТ

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан сақлагувчи, ҳаром-ҳаришдан нафсимизни асрагувчи фақат иффатимиздур.

Ахлоқ соҳиби, иффат эгаси қалбини, виждонини поклаб, тилини ёлғон, ғийбат, бўҳтон ва моляяни каби ёмон сўзлардан сақлар.

Чунки инсонга иффатидан кўпроқ тил иффати лозимдур.

Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортуқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.

Иффат эрлардан кўпроқ хотунлар учун олмосдан қиммат, инжудан қадрли зийнат ва фазилатдур.

Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлур.

Сўзида, феълида содиқ бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур. Ҳазрати Али

розийаллоху анху: «Иффат хотунларнинг энг зийнатли либоси, эрларнинг сармойяи улуввиятидур», — демишлар.

Ҳазрати Луқмон: «Иффат номуснинг энг маҳкам суянчигидур. Нафсининг хужумига шул қувват ила муқобила қилинур», — демишлар.

Афлотун ҳаким: «Иффат хотундан кўпроқ эрларга ярашадурган бир сифатдур. Хотун иффати адаб ва номусини сақловдур. Эрларнинг иффати бутун инсоният адабларига шомилдур. Иффатсиз инсон яланғоч жасад кабидур», — демишлар.

Зотингга зийнат ўлан иффатни дилда сақлагил,
Шаҳвату нафсинг сани бўлғусидур ақлингга қул.
Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси,
Нафси шайтондек ани бир кун солур бўйнига ғул.

ҲАЁ

Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилуру. Ҳаё дилни равшан қиладурган бир нурдурки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождур. Шариат буюрмаган, одамлар суймаган ишларни ишламак — ғийбат, ҳажв, масхара, сафсата, сўкув каби одамларнинг нафсига, иффа-тига тегадурган адабсиз сўзларни сўзламак зўр ҳаёсизликдур. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдур.

Шунинг учун ҳар бир ҳаракатимизда, сўзимизда ҳаёни қўлдан бермаслик лозимдур. Ҳаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас. Ва бу чодир шундай муборакдурки, анча-мунча саҳв-хатоларни беркитуб йўқ қилур.

Ибн Сино ҳаким: «Инсонда доим турадурган ҳусн ва латофат ҳаё ила иффатдур. Ҳаёсиз юз жонсиз жасад кабидур», — демиш.

Расули акрам набиййи муҳтарам афандимиз: «Алҳаё минал-имони» — ҳаё имондандир; «Иза лам тастаҳ фаснаъ мошиъта» — ҳаё қилмаз эсанг, истаган ишингни ишла», — демишлар. Муҳйиддин: «Инсоннинг суратидаги қизиллик секин-секин кетар, ҳаё қизиллиги асло кетмас. Ёшлиқ ҳуснининг қизил ранги(нинг) ҳаё ила зийнат-латофатга эга бўлурулар», — демишлар.

Сукрот ҳаким: «Хотунларнинг энг гўзали ҳаё ва иффат пардасига ўралганларидур», — демиш.

Ҳаё, номус имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.
Уялма маърифат ҳосил қилувдан,
Маорифсиз кишилар мурда дилдур.

ИДРОК ВА ЗАКО

Идрок ва зако деб очуқ фикрли, хуштабиат, зийрак бўлмакни айтилуру. Идрок ва зако яхши хулқларнинг равзаи ризвони, ибрат кўзларининг нури раҳмонийсидур.

Чунки идрокли кишилар ҳар бир мақсад(н)инг остида яширин ўлган замирларнинг маънолари на ердан бориб чиқишини билуру. Илму маърифат соҳиби бўлмак учун саъй ва ғайрат керак ўлдиғи каби зеҳн ва идрокнинг ҳам саломат бўлмоғи шартдур. Шунинг учун ёшлиқдан бошлаб зеҳн ва идрокимизни қувватландурмак учун азиз умримизни ўйин-кулги, сафсата, молояъни каби беҳуда сўзлар ила ўтқармай, ҳар хил китоб, ғазита ва журналларни ўқуб, фикримизни очмоқ, зеҳнимизни қувватландурмак лозимдур. Зеҳнсиз кишиларнинг ўлчовсиз сўзлари ўзларини уялтиргони каби эшитувчини ҳам зериктируру.

Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдирғуси,
Пистаи бемағз, агар лаб очса, расво бўлғуси.

Идрок соҳиби ўзини фозил ва улуғ билуб, ҳамжинсларига ҳақорат кўз ила боқуб: «Биласанми? Ман қандай бой ва обрўлик кишиман», деб мақтануб, ўзини катта қилуб кўрсатмас. Устига юкланган диний, миллий ва маънавий вазифаларни ҳар бирини ўз вақтида адо қилуру. Мана, шундай кишилар ики дунёда обрўлик бўлуб, ўлганларидан сўнг «фалони хўб, яхши зот эди, Худо раҳмат қилсун, миллатга кўб хизмат қилди, халқга фойда еткурди», деб бошқалар тарафидан мақталурулар.

Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушунуб, пул ва молларини ўринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортуқча исроф қилмаслар, ўзларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак бўладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонага мувофиқ киши қилмак учун болаларини ўқутмак ва тарбия қилмак тўғрисида оқчаларини асло қизғонмаслар.

Идрок ила ақлинг-ла аюр яхши ямонни,
Бехудага сарф этма шу қимматли замонни.
Саъй эт, жадал эт, илму фунуна ҳаракат қил,
Боқ, найладилар ҳикмат ила ушбу жаҳонни.

ҲИФЗИ ЛИСОН

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини(нг) сақламагини айтилуру. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур. Ҳайҳот! Биз, туркистонлилар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуратимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зиғир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.

Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдук. «Яхши кўшнингдан олгунча, ёмон уйингни қидир», — демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топурмиз. «Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди», — деб Ёвропо қалпоғини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдир. Пайғамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», — демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Туғдигим кундан айладинг улфат,
Ўлгунимча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан,
Энг муқаддас карамли султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдур. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадургон тарозусидир. Ақл соҳиблари кишининг дили-

даги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўзидан билурлар: «Куруқ сўз кулоқға ёқмас», — демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадургон бўлмаса, асаларилари орасида ғунғурлаб юрган қовоқари каби куруқ ғунғурламоқ фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиғ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», — демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб ва охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар кулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқғай, сўзинг кўп бўлса, бир кун.
Кўпайган сўзни бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

ИҚТИСОД

Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилур.

Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилғучиларни суймас. Иқтисодни риоя қилган кишилар ҳамма вақт тинч ва роҳатда яшарлар, арилар қиш кунда емак учун бол йиғганидек, бошларига келадурган қора кунларни ўйлаб, оқ пул йиғурлар. «Тома-тома кўл бўлур», — демишлар. Ҳар нарса оздан кўпаюр.

Кўпни озайтурғучи хотун киши,
Озни кўпайтурмак эрур эр иши.

Ҳозирги замонда мақсудга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халқға мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги ҳамма миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанадур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, паллани босуб, хўжа ўлганидек фақирлари енгил келуб, қул ва асир бўлуб, осилиб қоладур. Мол топмакнинг

энг баракатли йўллари: хунарчилик, экинчилик, чорвачилик, савдогарликдур. Буларнинг ҳар бирига ҳам бу замонамизда билим лозимдур. Боболаримизнинг «Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билган битар, билмаган йитар» замони келди. Америкалилар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ буғдой олурлар, ёврополилар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Аммо биз осийлилар, хусусан, туркистонлилар, думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб, сут ошиимиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз. Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдур.

Расули ақрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Сўнг замонларда динни сақламак мол ила бўлур. Иқтисод узра ҳаракат(ли) кишилар фақир бўлмас», — демишлар. Яна: «Ҳар нарсада ўрта иқтисод йўлини тутмак лозимдур. Ифрот ва тафритдан ихтироз қилмак керак, ҳатто дин амринда ҳам бир одам ортуқ сўфийлик сотса, охиринда ўзи мағлуб бўлур», — демишлар.

Халқ ичинда мўтабар бир нарса йўқ давлат каби,
Бўлмагай давлат жаҳонда қувату сиҳҳат каби.
Иқтисод, инсоф зийнатдур вужуди одама,
Яхши неъмат йўқ кишига саъй ила ғайрат каби.

ВИҚОР

Виқор деб кибр ва ғурудан, манманликдан ўз нафсини сақламакни айтилуру. Виқор шаръ ва ҳикмат юзасидан инсон учун энг керакли яхши хулқларнинг биридур. Виқорсиз одам эътиборсиз бойга, кибрли киши иллатлик фақирга ўхшайдур. Ҳар кимнинг қадр ва эътибори нафсининг виқори ила ўлчанадур. Вуқур кишилар кибру ғурурга асло яқин юрмаслар. Чунки ғурур, манманлик, такаббурлик кишини хор, халқ орасида безътибор қилур, ҳар қанча илм ва давлат соҳиби бўлса ҳам, бир пулча қадр ва қиймати бўлмас. «Мани билурсанми? Мундай қилурман, ундай саховат қилурман», — деб ўзини(нг) ўзи мақтамоқлик, риёкорлик, зўр айб ва виқорсизликдур.

Виқорлик киши ёмон хулқлардан пок, ишида адолатлик, сўзида тўғри, шафқат ва марҳаматли, ўз диндошла-

рига хайрихоҳ, миллат фойдасига тиришувчи, соф қалбли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Али: «Вуқур киши кибр ва гурурдан пок бўлур. Виқор одамгарчиликнинг мадори, ифтихори, инсониятнинг ҳомийи эътиборидур. Лекин виқорнинг ҳақиқий даражасига етмак учун илм ва маърифат лозимдур», – демишлар.

Афсус бу замонда бизим эътибор йўқ,
Ёшу қарида ғайрату номусу ор йўқ.
Фисқи фуҷур ила гирифтор барча жон,
Илми амалда бизда сабот, виқор йўқ.
Ўтмоқда умр ҳойи ҳавас бирла барҳаво,
Миллат гамини ўйлағувчи ҳушёр йўқ.

ХАВФ ВА РАЖО

Хавф ва ражо деб кўрқмоқ ва умидвор бўлмоқни айтилур. Банда ҳар ишда жаноби Ҳақдан кўрқмоқ ила баробар умидини ҳам узмаслик лозимдур. Чунки жаноби Ҳақдан кўрқган инсон ҳеч нарсадан кўрқмас. Ҳар вақт жаноби Ҳақнинг лутф ва марҳаматига умид кўзларини тикуб турар. Хавф ва ражо шундай бир яхши сифатдурки, бу хислатни ўзига ҳамроҳ қилган киши энг фозил, ҳеч нарсадан кўрқмайдурган шер табиатли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни Намруд оташка ташлай деб турган замонда: «Ё Иброҳим! Сиз мени бу ҳароратли оташимдан кўрқмазсизми?» – демиш. Ҳазрати Иброҳим: «Эй, золим! Аллоҳ таолодан кўрқган киши Намруднинг оташидан кўрқарми?» – демишлар.

Ҳеч кишидан кўрқмағай Тангрисидан кўрқган киши,
Оташа ёндурсалар, бўлғай умид бирла иши.

Дунёда умиддан яхши нарса йўқдур. Ҳамма инсонлар умид орқасида яшарлар. Ноумид шайтондур, умидсиз кун кечирмак мумкин эмасдур. Бойлар мол умидида, шогирдлар илм умидида кеча-кундуз тиришурлар. Агар бойлик, олимлик умиди бўлмаса эди, кеча-кундуз жонларини фидо қилуб, кўзларини(нг) нурларини умид орқасида тўкмас эдилар.

Умид гар ўлмасайди, ҳеч ҳаёта қиймат ўлмазди,
Низому интизому тарбият ҳам давлат ўлмазди.
Жаҳон айвони бўйла зинаторо бўлмағай эрди,
Ҳукумат, тахту бахту саъй бирлан ғайрат ўлмазди.

ИТОАТ

Итоат деб бўйинсунмакни айтилуру. Аллоҳ таолонинг амрига бўйинсунуб, ибодат ва итоат қилмак фарзи айндур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолонинг амрига муҳолиф бўлган ҳолда ҳеч кимнинг амрига итоат қилмак вожиб эмасдур», – демишлар. Ота-она, устод, муаллим каби ўзидан улуғ кишиларга бўйонсунуб итоат қилмак энг яхши сифатлардандур. Бу сифатга эга бўлмак учун ҳар вақт буларнинг фойдалик кенгаш ва насиҳатларини тинглаб, буйруқларини маҳкам тутмак лозимдур. Чунки онлар дунёга биздан илгари келганлар, биздан кўпроқ тажриба ҳосил қилганлар, ватан ва миллатнинг ҳолига ошно бўлганлар. Табиблар дардларга даво ҳозирлагандек, булар ҳам турмуш ва яшамакни офати бўлган фақирлик, ялқовлик, нодонлик каби вужудимизни чуритадурган маразларга даво ҳозирлаганлар. Шунинг учун бизга қилган холисона, бегараз насиҳатлари ҳозирда оғир ва аччиғ кўринса ҳам охири роҳат ва тотли бўлуб чиқар.

Насиҳат бўлса холи гар ғараздан,
Ач(ч)иғ дору каби сақлар мараздан.
Биза лозим эрур билмоқ, эшитмоқ,
Зиёндан бошқа бир шай йўқ ғараздан.

ҲАҚШУНОСЛИК

Ҳақшунослик деб бир кишининг қилган яхшилигини унутмасликни айтилуру. Бутун оламдаги инсонлар ҳақшунослик ва дўстлик орқасида яшарлар. Қарс ики қўлдан чиқар. Шариатда яхшилик қилган кишига яхшилик қилмак вожибдур. Ҳукамолар ёмонлик қилган кишига ҳам яхшилик қилмак лозимдур, дерлар. Ҳосил, яхшиликдан зарар кўрган, боши ёрилган киши йўқдур.

Яхшиликдан дўстлик, меҳрибонлик туғар, ики кўнгил орасида улфат ва муҳаббат чўжуқлари югуришур, қувушурлар. Бу дўстликни жамол ва камоли ҳақшуносликдурки, бировдан кўрган яхшиликни унутмай, шунинг баробарига биз ҳам ўз вазифамизни адо қилмак лозим экан, ҳеч бўлмаса, тақдир қилмак ила биродарлик ва дўстлик ҳурматини адо қилмакимиз лозимдур. Чунки мўмин биродари мўминдур.

Дилдан дил узра очиладур ики хил йўли,
Меҳра меҳр йўли очилур, кина кин йўли.

Маълумдурки, ҳар бир миллатни тараққий ва таолий-си ўз миллатига жон, мол, қалам ила ишлаган кишиларнинг хизматларини тақдир қилуб, вазифалар, ҳайкаллар, қаламлар ила ёд қилуб, ўтуб кетган баҳодир, олим ва шоирларини(нг) руҳларини шод қилуб, ишловчи кишиларнинг ғайрат ва жасоратларини зиёда қилмакда экан. Афсус, бизлар тақдир қилмак бир тарафда турсун, таҳқир, масхара, ҳатто тақфир қилмак ила қаршу олурмиз.

Яхши ишдур ҳақни тақдир айламак ҳар хизмата,
Ҳақшунос ўлмак ҳақиқий бир қувватдур миллата.
Ҳақшунос ўлмак-ла машҳур эрдилар пайғамбарим,
Тўғри йўлни ташламак асло ёқишмас уммата.

ХАЙРИХОҲЛИК

Хайрихоҳлик деб, нима ила бўлса бўлсун, бир-биримизга фойда етурмакни айтилар. Хайрихоҳлик бир-биримизга қаршу ишлатиладурган бир вазифайи инсониядурки, киши ўз нафсига лойиқ кўрмаган бир ишни бошқа бир мусулмон қариндошига муносиб кўрмасдан эгри йўллардан, ёмон ишлардан куч етганича қайтармак ва ёрдам қилмак лозимдур. Жаноби Ҳақ инсонларни бирининг дигарининг ёрдамига муҳтож қилуб яратмишдур. Шунинг учун ер юзидаги инсонлар замонанинг қурган низом ва қонуни узра бири икинчисининг ёрдами ила умр ўтқарур. Бир киши ҳар қанча бой ва эътиборли бўлса ҳам ҳеч вақт муҳтожлик балосидан қутулолмас.

Ҳаммол(н)инг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуғ бўлса, бўлур кулфати осон.

Бой фақирга, фақир бойга, муаллим шогирдга, шогирд муаллимга, ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтождур. Шунинг учун ҳар ким ўз устига юкланган вазифасини тўғрилик ва хайрихоҳлик ила адо қилмак(и) лозимдур. Шариатда имонлик кишиларга дунё роҳати ва охираг саодати учун қўлдан келганча миллий хизмат ва ёрдам қилмак вожибдур.

Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолога имон кетурдикдан сўнгра, амалларнинг афзали бандалар бир-бирига муҳаббат этмак(и)дур», — демишлар.

Хайрихоҳлик холисона бўлмаса бекордур,
Манфаат йўқ, айлаган назру ниёзингдан сани.
Бир кўнгилни шод қилмак неъматиди эҳсон ила,
Яхшидур ҳар дамда минг рақъат намозингдан сани.

МУНИСЛИК

Мунислик деб ҳар ким ўз тенги, маслакдошини топуб, улфат бўлмакни айтулур. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборатдур.

Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содиқ ила улфат қилмак лозимдур. Чунки баъзи касалларнинг юқиши бўлганга ўхшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш икиюзлама, мунофиқ, душманлар ҳам кўб бўлулурлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бошингга кулфат ва қайғу келган вақтларда сан ила баробар қайғурур. Хотиранигдаги қайғуни бўлушуб олур. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўйламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан ила баробар шодланур. Ёлгон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадр ва эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга дўст бўлмакдан дўстсиз яхшироқдур.

Яхши дўст айби ёру дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ёмон ўртоғ тароғча минг тил ила
Орқадан бирмалаб териб сўзлар.

САДОҚАТ

Садоқат деб киши ўз вазифасини тўғрилиқ ила ишламакни айтулур. Содиқ киши дин ва миллатига ватан ва давлатига тўғрилиқ ила хизмат қилуб, обрў ва мукофот-

лар олур. Садоқат гулшани, саломат бўстони нажотдур. Садафдан инжу, илондан заҳар ҳосил бўлдуғи каби ростликдан фойда, хиёнатдан зарар ҳосил бўлур.

Жаноби Ҳақ содиқларни суяр. Ёлғончиларни суймас. Тўғрилиқдан йўқолган киши йўқ, хиёнатдан йўқолганлар чўқдур. Ростлик ила хиёнат икиси жамъ келмас.

Агар бир кишининг дилига тўғрилиқ тухми экилса, ҳар қанча оч ва сувсиз бўлса ҳам тўғрилиқ ўсар. Хиёнат кўкармас. Ахлоқ юзасидан тўғри фақир ёлғончи бойдан эътиборлидур. Чунки содиқ киши аҳдиға вафо қилур. Ёлғончи эса ваъдасида турмай, ўзини хижолат, бошқаларни овора қилур.

Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур.

Ҳазрати имом Ҳусайнға ҳазрати Али: «Сўзингда тўғри бўл, ёлғончилар каби мунофиқ ўлинмассан», — деб насиҳат қилмишлар. Расули ақрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Тўғрилиқни ихтиёр қилингиз, агарчи ҳалокат каби кўринса ҳам, нажот тўғрилиқдадур. Ҳар қанча нажот каби кўринса ҳам, ёлғондан сақланингиз, зероки оқибати ҳалокатдур», — демишлар.

Сидқу сафойи ростлиғ ўлса қаробатинг,
Шулдур жаҳонда роҳат, файз, саодатинг.
Оламда тўғрилиқча йўқ одамни(нг) зийнати,
Қалбинг алифдек ўлдими, айни шарофатинг.

АДОЛАТ

Адолат деб бошқаларнинг мол ва номусини риоя қилмакни айтилур.

Адолат яхши хулқларнинг фоили, зулмнинг муқобилидур. Адолат ва марҳаматли кишилар ўзига лойиқ кўрмаган бир ишни ўзгаларга раво кўрмас. Киши адолат ва инсоният вазифасини ёлғуз ўзи бузуғ ишлардан сақланмак ила адо қилолмас. Балки ўзи ила баробар жинсдошларини хато ва фаноликларини тузатмак ва яхши йўлга саъй қилмак ила адо қила билур. Адолатни риоя қилган кишилар ҳеч бир кишига жабру зулмни хоҳламас ва жонлик нарсаларга бекорга озор бермас. Ақл ва шариатга мувофиқ равишда ҳаракат қилур. Жабру зулм ила бошқаларнинг дилини озор қилган кишиларнинг ёқалари жазо қўлидан қутула олмас. Зеро, жаноби Ҳақнинг адолати золимларнинг жазо ва сазосини

бермакдадур. Расули акрам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ ризосини истар эсангиз, болаларнинг ҳаққинда ҳам адолат қилингиз!» Яна: «Мазлум кишининг дуосиндан, кофир ҳам бўлса, сақланингиз! Чунки мазлумнинг дуоси доимо мақбулдур», – демишлар. Ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси, давлат ва ҳукуматларнинг узун яшамоғи адолатга боғлидур. Адолатдан айрилган подшоҳларнинг давлатлари йўқ бўлуб, тарих саҳифаларида фақат исмлари қолганлиги ҳаммага билгулидур.

Адл ўлса подшоҳнинг, оёғ остида палос,
Бошингда бўлғусидур онинг тожи барқарор,
Голиб бўлурга чиқса, агар енгидан қўли,
Бўлғай насиб гарданига ҳийладан тумор.

МУҲАББАТ

Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилуру. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасида ишларлар. Муҳаббатсиз киши ҳеч бир ишни ишламакга ғайрат ва жасорат қилолмас. Дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳа ила ўқимаса, мақсудига етолмас. Ер юзидаги инсонларни уришма-талашмаларга қовушдирган, сийналарини душман ўқига нишона қилдурган нарсани дин ва миллатларнинг, ватан ва давлатларнинг муҳаббатидур. Кишининг кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларга кўкрак беруб ишлатадурган нарсани ватан ва болачақаларнинг меҳру муҳаббати эмасми? Қуш яхши кўрган донасига қизиқуб, тузоққа илинуб қолгани каби инсон суюкли нарсасига бойлануб, асир бўлуб қолмоғи табиийдур.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Ўз нафсинг учун қайси нарсани суяр эсанг, шу нарсани бошқа кишига ҳам суй», яна «Ота муҳаббатини сақла! Агар сан отага бўлган муҳаббатни узсанг, Аллоҳ таоло сани ҳар турли файзлардан маҳрум қилур», – демишлар.

Муҳаббатлик баҳорнинг куз хусули ҳеч оз ўлмаз,
Муҳаббатсиз кишининг кўнгли қишдур асли ёз ўлмаз.
Суюб илму фунун таҳсил эдан учгай ҳаволарга,
Қаю бахти қаро жоҳил қолур, дасти дароз ўлмаз.

ОЛИҲИММАТ

Олиҳиммат деб дин ва миллатга фойдалиқ ишларни мол ва жон ила ишламакни айтилуp.

Ҳиммат шундай бир олижаноб фазилатдурки, инсониятнинг кони, яхши хулқларнинг посбони демак жоиздур. Ҳиммат соҳиблари карим сифатлик, раҳим табиатлик бўлуp. Ўз жинсининг авлодидан ҳар вақт ёрдамани аямас. Ҳайру саховатлик ишлардан ўзини тортмас. Пул ва молини бу йўлда сарф этмакдан қизганмас. Олиҳиммат киши сояси латиф, меваси лазиз дарахт кабидурки, бу сояга яқин бўлган кишилар ҳар вақт фойдаланурлар.

Ҳимматлик инсон лутфу марҳамати ила дунё юзида жилвагар ўлуp. Оламни равшан қилгувчи гунашнинг қувват ва файзига зарар етмагани каби ҳиммат арбобининг ҳам, сарф ва харожот ила, шаън ва молина заррача халал етмас. Инсоннинг моҳияти виждонидан билунур. Виждон эса фақат олиҳиммат кишилардан топилур. Алҳосил, ҳиммат инсоннинг камолоти, тараққий ва маданиятнинг олатидур. Ҳар иш ҳиммат соясида юзага чиқар. Олиҳиммат ва холис ният ила иш ишлаган кишилар тавфиқи раббонийга рафиқ, раҳмати раббонийга шафиъ бўлуpлар. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Улуввил ҳиммати минал имони», — демишлар. Нўширавон: «Инсон олиҳиммат вазифаси ила мукаллафдур, олижаноб ўлан бир ҳаким кўрган беморни давойи ҳиммат ила дармонлаюp. Жаҳоннинг касби умронийси олиҳимматлар соясидадур», — демишлар.

Ибрат кўзингизни очингиз, «Ё, улул-абсор».

Ҳиммат-ла тикилмиш шу гўзал масжиди дилдор,

Журъат-ла музайян ўлуp олам, яшар инсон.

Ҳимматли қўлинг суйгуси ҳар ерда харидор.

АФУ

Афу деб кечурмакни айтилуp. Бир киши қилган камчиликларини бўйнига олуб, ўқунуб, кечурмакни сўраса, афу қилмак лозимдур. Чунки афу яхши хулқларнинг афзали, инсониятнинг акмалидур. Жаноби Ҳақ Куръони каримда афуни мақтаб, мадҳ қилмишдур. Олижаноб кишилар узрни қабул қилур. Бир киши қусур ва қабоҳатини

бўйнига олуб, узр этса, афу қилур, кечурур. Катталиқ ва улуғликнинг лаззати бировдан ўч олмақда эмас, балки афу қилмақдадур.

Масалан, Аҳмад Маҳмудга бир ёмон иш қилуб, дилини оғритди. Маҳмуд Аҳмаддан ўчини олди. Бас, Аҳмад ила Маҳмуднинг орасидаги ёмонликдаги фарқ на ўлди? Ҳолбуки ҳар икиси ҳам бир-бирига ёмонлик қилди. Ҳар икиси ҳам ғамлик ва паришон бўлди. Бир ёмонлик ики бўлди. Агарда Аҳмаднинг қабоҳатига Маҳмуд афу мукофотини берса, икиси ҳам шоду масрур ўлур, ҳамда жаноби Ҳақ афу қилувчиларни(нг) суяр. Ўзи ҳам афу ва мағфират қилувчидир. Нўширавон: «Бир гуноҳкори афу қилмақдан қандай лаззат олганимни ҳеч кимга айтмайман», — демиш.

Улуғларнинг иши афв айламақдур,
Кичиклар узр учун бел бойламақдур.
Мусулмонлиғда йўқ кину адоват,
Дила афву, адолат жойламақдур.
Бизим ишлар ҳасад, буғзу хусумат,
Ҳудуддан чиб-чиқуб, чет пойламақдур.
Бутун афъолимиз бир-бирга зидлик,
Уруб-тортуб, оғизни мойламақдур.

ЁМОН ХУЛҚЛАР

Инсонларни(нг) саодати абадиядан маҳрум қиладурган, жаноби Ҳақ қошида ва халқ назарида мазмум, ҳаёти жовидонимиз учун масмум бўлган ахлоқи замималар: ғазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, ҳасосат, раховат, аноният, адоват, намимат, гийбат, ҳақорат, жибонат, ҳасад, нифоқ, тамаъ, зулмдур.

Бу санаган ёмон хулқларнинг фанолиқларини, юқорида санаган яхши хулқларнинг гўзаллигини инсоф мувозанаси ила ўлчаб, виждон муҳокамаси ила таҳқиқлаб, яхшиларини тинглаб амал қилмақ, ёмонларини онглаб, ҳазар қилмақ лозимдур. Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эшутуб ва кўруб ҳисса олмақ, ёмон ва зарарликларини ўқуб билуб, ўзини тиймақ, қўлдан келганча халқ ва миллат фойдасига тиришмақ ва бу фано дунёдан яхшилик отини олуб кетмақдадур. Чунки ҳар нарсани ҳаддан ортуқчаси исрофдур. Лекин яхшилик ва яхши

сифат қанча кўб бўлса, шунча мамдуҳ ва мақбулдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бандаларнинг яхшироғи бандаларга фойдали бўлганидур», — демишлар.

Яхшилик бозоридур доруломон,
Яхшилик қил, яхшилик қилмас зиён.
Мактабу дунёда касб эт яхши хулқ,
Фарз, вожиб, суннат истиҳбобдан бер имтиҳон.
Қилма макруҳ, ҳаром, кибру ғурур манманлигинг,
Чақма инсон жисмини ё мор, ё мисли чиён.
Яхшилик, адлу саховатлар сани(нг) ёринг эса,
Ғибта айларлар санга инсу малак, хуру жинон.

ҒАЗАБ

Ғазаб деб бир киши икинчи ила шиддат ва ҳиддат ила муомала қилишмакни айтилуру. Ғазаб инсонга махсус бир қувваи мудофаадурки, табиатда мавжуд ўлан ғазаб туйғуси ила бошқалар тарафидан келадурган зарар ва ҳалокатдан ўз нафсини фақат шу сояда сақлар. Лекин ғазабнинг жабр ва зулм тариқи-ла ишлатмақдан ниҳоятда эҳтиёт бўлмақ лозимдур. Нафснинг ғуруридан пайдо бўлган ғазаб инсонни(нг) аламлик азобларга гирифтор қиладур. Чунки бу шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димоғига ҳужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлидан олур. Ва бу сояда ўзини ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қилур. Ғазаблик кишилар қанча ақл ва идрок соҳиби бўлса ҳам ғазаб қони кўзгалган замонида ўзини тўхтатолмас, ақл ва идрокидан айрилуб, бир ёмон ишни қилуб қўяр-да сўнгидан пушаймон бўлур.

Сукрот ҳаким: «Ғазабнинг аввали жунун, охири надоматдур», — демиш.

Имом Шофеъи ҳазратлари: «Қилич ва найза ила ҳосил бўлмаган кўб ишлар юмшоқлик ва мулойимлик ила ҳосил бўлур. Ғазабнинг зарари эгасига қайтур», — демишлар.

Афлотун: «Ҳаяжон ила пайдо бўлгон бир ҳол, албатта, пушаймонлик ила тамом бўлур. Ғазаб ғазаб қилинувчидан кўпроқ ғазаб қилувчиға зарар қилур. Ақлни ғазабга солувчи инсон нафсини ҳароратлик ўтга ёқмиш ўлур. На-

доматдан аввал матонатни ихтиёр қилувчилар ҳеч бир таҳлика ва азобга дучор ўлмастар», — демиш.

Суютий: «Ғазаб ва шиддат вужуд иқлимини(нг) даҳшатли бир офатидур. Бунинг дафъи ва чораси топилмаса у иқлимни(нг) хароб қилур. Ғазаб бир иллоти муҳликадурки, ягона давоси сабр ва таҳаммулдан иборатдур. Тадови этилмаган бир мараз инсоннинг ҳаётини маҳв ва барбод этар, ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Ғазаблик бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамликда доим.
Ғазаб ўтдур, ёқодур жисму жонинг,
Ғазаб барбод этодур хонумонинг.
Ғазаблик ўтни бўш сув паст қилғай,
Ғазабни жинни ёки маст қилғай.

ШАҲВАТ

Шаҳват нафсининг тааййишиндан, тааддисиндан ҳосил бўладурган бир қувватдур. Ҳикмати табиийя қонунининг аҳкоми азалиясина қараганда, ҳиссиёти шаҳвония бақойи ҳаётга маҳсус бир қуввайи фатриядур. Шаҳват инсоннинг хазинайи зи қиймати ўлдиғи учун сурати машруъада сарф қилинса, вужуднинг закоти, балки бани башар наслининг мадори ҳаётидур. Ҳар ишда ифрот ва тафрит мақбул бўлмагани каби бу хусусда ҳам ҳасислик ила исрофдан сақланмак лозимдур. Агар шаҳватни ғайри машруъ бир йўлда суистеъмол қилинса, амонатга хиёнат қилган бўладур. Зеро, емак учун яратилган бир неъматнинг қадр ва қийматини билмасдан, хорлаб, ўринсиз ерларга ташламоқ, оёқ ости қилмоқ зўр куфрони неъматдур. Яхши хулқларнинг ичида фаришларни(нг) ғибта қилдурганлари шаҳватини(нг) машруъ ерларга сарф қилмакни риоятдан иборатдур. Шаҳват инсон учун яратилмиш бир силоҳдурки, агар ўрнига истеъмол қилинса, вужудимизни ҳар хил тааррузлардан сақлар, ўринсиз ерларга сарф бўлса, инсоннинг иффатини барбод қилмак ила баробар ҳаётини хароб қилур. Бир киши қўлидаги асбобига мағрур бўлуб, нобоб ерга урса, ул асбобни ўтмас қилгани каби масъулиятдан нафсини ҳам қутқаролмас. Афсус, бизим ёшларимизни аксарлари шаҳват ғалабаси-ла нафси аммораларина мубтало бўлуб, сифлис,

зақм маразларина гирифтор бўлурлар. Қанча меҳнат ва машаққат ила топкан олтуларини боқузмак учун сарф қилуб, олтундан қадрли азиз умрларини касалхоналарда исроф қилурлар. Уламолардан бири: «Ҳаёт ибодатнинг асбоби ўлдиғи каби шаҳват ҳам убудиятия хизмат вазифасини адо қилур ва бу вазифалар ҳақ ила адо қилинмаса, инсоният ила ҳайвоният орасида нима фарқ бўлур», – демиш.

Агар шаҳватка дил берсанг, бўлур қалбинг қаро, кам-кам, Кетар наслинг ўқи, бел қуввати, кўздан зиё, кам-кам. Тамоми ихтиёринг нафси бадни илгина берсанг, Маразларга дучор айлар, бўлур рангинг фано, кам-кам. Бузуқ йўлларга исроф айласанг, молингни, жонингни, Қўлингдан дину дунё, иш кетар, шарминг, ҳаё, кам-кам.

АҚСОМИ ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат ики қисмдурки, бирини «жаҳли басит», икинчисини «жаҳли мураккаб» дейилур. «Жаҳли басит» маразига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмасалар ҳам билмаганликларини иқрор ва эътироф қилурлар. Шунинг учун бунинг давоси осон: фақат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур.

«Жаҳли мураккаб» маразига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан билман, деб даъво қилур. Бизда мундай кишиларга «ўзбошимча» ва «ўзим билармон» исмини берурлар. Бу дарди бедавонинг иложи жаноби Ҳақнинг лутфу инояти ила ҳал ўлинмаса, тузалмоғи мушкул ва оғирдур.

ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат деб ўқумаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдурган нодонлиғни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Маорифдан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолган халқ жаҳолат панжаларини(нг) орасида хамир каби эзилгандек, афъоли замимадан ҳам ўз нафсини(нг) ёқасини бўшатолмас. Илм ва маърифат соҳиблари, фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳада ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсани(нг) моҳиятини мушоҳада қилурға ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва

зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақл ва ирфон, илм ва дониш соҳибларина махсус бир маънийят, жоҳил ва нодонлара зӯр азийятдур. Жаҳолат арбоби қаю ерда бўлса бўлсун, лойиқи эътибор ўлмақ шарафидан маҳрумдур. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан туғуладургон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорликдур. Ҳазрат Али: «Арбоби фазлу камол жоҳилдан қанча изо ва жафо чекса, жоҳил ҳам ақл ва ирфон соҳибидан шунча мутаассир бўлур», — демишлар.

Б а й т

Суймагай фазл эгаси жоҳилни,
Жоҳил аҳли улума душмандур.

Сукрот ҳақим: «Дунёда энг ҳазар қилинадургон иллат жаҳдур. Ман жоҳилга ачинганимдек кўрга ачинмайман, зероки, жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилган ҳаракоти аъмонинг ихтиёрсиз қилган ҳаракотидан менинг назаримда хунук», — демиш. Араблар: «Ал жоҳилу маййитул-аҳё — нодон киши тирик ўлук», — деюрлар. Бизлар эса «дўсти нодондан, душмани зийрак яхши», деймиз. Баъзи оқил душманлар бўлурки, кетургон зарарлари нодон дўстларнинг фойдаларидан натижада яхши ва фойдалик бўлуб чиқадур.

Афлотун ҳақим: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишлик бир касалдан сақланган каби жаҳдан ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Алҳосил, жаҳолат инсоният номина ярашмаган бир сифат ўлдиғиндан бақадри ҳол илм йўлида ҳаракат қилмак, ақли салим соҳибларининг ҳикматли сўзларидан ҳиссаланмак, азиз жонимиздан азизроқ (авлодларимизни) жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқармак учун жонимиз борича, кучимиз еткунча чолишмоқимиз лозим ва лобуддир.

Эй жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмсиз қолдук аёғ остида мисли хокимиз.
Ўсди илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби,
Тарбиятсиз мажмаил монанди занги токмиз.

Жисман ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
 Кир чопон, кўкрак очуқ, яхтак яқоסי чокмиз.
 Ғайрилар ташлаб жаҳолат бодасин ғамдан халос,
 Биз эса масти жаҳолат кўкнори, тарёкмиз.
 Айшу ишрат бўлса ҳар қанча қилурмиз бемалол,
 Диний ишлардан, ибодатдан қочар бебокмиз.
 Дори дунё илм пурнур ўлан бир вақтда,
 Жаҳл водийсинда ёткандур хотун, эрокмиз.
 Ўйламак лозим эмасми, эй Муҳаммад уммати,
 Фарзу суннатдан чиқуб, бизлар қаён кетмокмиз?
 Жоҳилон билгайми, нафъи, судини, эй олимон?
 Тобакай яхши-ёмонга етмагай идрокимиз.
 Илм яхшими, жаҳолатми, тушунмаймиз ҳануз,
 Ақлимиз йўқми бизим, Мажнунми ё тентокмиз?
 Ичкулук «Уммул хабоис», дедилар пайғамбарим,
 Кеча-кундуз хўб ичармиз, жоҳили нопокмиз.
 Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак шунчалар,
 Тўғри сўз тувғонга ёқмайдур дегон ўрнокмиз.

САФОҲАТ БАЛОСИ

Сафоҳат деб бузуқ ва ғайри машруъ ерларга сарфи умру мол қилмакни айтилуру. Сафоҳат энг ёмон хулқлардан саналган бир сифати замимадурки, кишини дучори яъсу надомат этмакдан бошқа, шуҳрат ва эътиборини ер ила яксон қилур ва ўринсиз ерга сарф қилинган нарса-нинг қийматини қайтаруб олмақ мумкин ўлмадиғи (каби) сафоҳат дунёсига исроф қилинган азиз умр ва ҳаётинингда иодасининг имкони йўқдур. Инсон ҳарҳолда ўз нафсининг идорасини таъмин қилуб, бахтиёрона бир маишатга қодир бўлса, ҳақиқатан масъудияти инсониясини йўлга солган бўлуру. Сафоҳат ёлғуз бир оиланинг эмас, бутун бир қавмнинг мол ва сарватини маҳв этмака қодирдур. Ҳатто номус ва фазилатига махсус бўлган ҳурмат ва риоятини ҳам барбод қилур. Шунинг учун инсон кўрпасига қараб оёғ узатмаса, даромадига қараб харожат қилмаса, иқтисод йўлини риоят қилмаса нафсининг ёқасини сафоҳат қўлидан қутқаролмас. Мол ва ҳаёт қадрини билмаган ва кўрнамаклик қилган бўладур. Сафоҳат балосига мубтало бўлган кишиларнинг бошларига шундай бир қора кунлар келадурки, «Оҳ, сафоҳат, офатижон, ба-

лойи мол экансан», деб фиғон қилмак фойда бермайдур. Афсуски, манбаи вужудимиз бўлган ёхуд ҳақиқий онамиз бўлган ватанимиз, яъни тупроғимизни озгина баҳога сотуб, пучак пуллар олғанимизга ўхшаш, осори атиқаларимизни(нг) эвазина сохта ашёлара молик ўлдигимиз каби бисотимизда бор илм ва маърифатимиз, мол ва сарватимизни(нг) ҳавойи нафсониямиз учун «гардкам» уруб, бой беруб, кўзимизга зийнатлик либосга ўралмиш фоҳиша хотун каби жилвагар ўлуб кўринган сафоҳат бозоридан бузуқ ва фасод ишларин сотуб олурмиз.

Ҳосили калом, инсон умриндан бир дақиқасини, молиндан биргина чақасини ўринсиз ва ғайри машруъ ерлардан бирига сарф қилса, бу дунёда хор, охиратда аламлик азобга гирифтор бўлишида шубҳа йўқдур.

Б а й т

Сафоҳат офатижондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушбу замонда,
Юқумли бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб ондин туғулур ҳар фалокат.
Сафоҳат маҳв эдар умринг, ҳаётинг,
Умид этма сафоҳатдан нажотинг.
Сафоҳат айлағай молингни торож,
Бўлурсан охири номарда муҳтож.
Берубдур Ҳақ санга жуз ихтиёри,
Ризо эрмас, бузуқ корингга бори.
Азиз умрингни ғафлатда кечурма,
Сафоҳат жомини нафса ичурма.
Шариат йўлида қил истиқомат,
Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.
Душун, жони азизинг эҳтиёт эт,
Мусаффо йўл пай(ғ)амбар ортидан кет.
Сафоҳат, ўйлама, ороми жондур,
Бутун виждон ила жонга зиёнду.
Фақирликни пула сотуб олурсан,
Душунгил, душмана муҳтож қолурсан.
Сафоҳат душмани номус, шонинг,
Буюк бир офати руҳи равонинг.
Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат,
На «Ҳижрон»лиғ, фалокатдур сафоҳат.

ҲАМОҚАТ

Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлигиндан ҳосил бўладургон энг ёмон хулқларнинг биридур. Ҳамоқатнинг маъни-йи луғавийси балоҳатга яқин ўлдиғиндан баъзи ҳукамо аҳмақларнинг жаҳли мураккаб асҳобиндандур, демишлар. Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила кўндуруб бўлмас, ҳамон ўзум биларманлиғларидан айрилмаслар.

Ибн Сино ҳаким: «Очуқ ва моддий далил ила исбот қилинмаған бир нарсани инкор қилмақ асари ҳамоқатдур. Оқил инсон бир масаланинг ҳар бир жиҳатини ўйлар, тадқиқ ва тафтиш қилур, қатъий ҳукм қилмоқда шомас, маънавий жиҳатини ҳам тушунар. Далилсиз, ҳужжатсиз бир жумланинг қиёсини рад ё қабул қилмақ аҳмақликдан ҳисобланур», — демиш. Аҳмақлик давосини топмақ мушкул бўлган бир иллатдур. Луқмони ҳаким: «Ман ҳар бир маразнинг дафъини ва чорасини топдим, фақат аҳмақлик давосини тополмадим», — демиш.

Ҳар бир касалнинг давоси вордур,
Аҳмақ касалини(нг) йўқ давоси.

Сукрот ҳаким: «Аҳмақ киши сукут ила аҳмақлигини ёпса, ўртача оқиллардан ҳисобланур эди. Лекин аҳмақлик ила сукут икиси бир одамда жам келмас», — демиш.

Ахлоқ уламолари қошинда ҳамоқат жаҳолатдан ёмонроқдур. Зероки, жоҳилда фақат бир жаҳл бор. Аммо аҳмақда бир неча соҳиби ақлни алдайдургон ёлғон-яшиғ сўзлар бўлурки, кўб кишиларни алдаб йўлдан чиқарадур. Жаҳолатнинг давоси илм ўлдиғи каби ҳамоқатнинг дармони ақл ва фикрдир. Инсон ўз нафсига жабр этуб бўлса ҳам назари диққат ила ибрат кўзини очмақ учун саъй ва гайрат қилса, аҳмақлик балосидан қутулур. Тарбия, назариядан маҳрум бўлган инсон ҳар вақт фалоқат ва ҳасрат тузоғига тугилур.

Доруси йўқ деди ҳукамолар ҳамоқатинг,
Суду зиёнини билмагай аблаҳ қиёфатинг.
Ҳар ким ўзини билмаса, билгайми ўзгани?
Қайғусина тушунмагай афроди миллатинг.
Жаҳл ўлса бир балодуру аҳмақ бедаво,
Ҳар икисидур очғучи оламу гурбатинг.
Аҳмақ билурми, дин ила миллатни қадрини?
Аблаҳ билурми, қиймати меҳру муҳаббатинг?

АТОЛАТ

Атолат деб дангаса ва ялқовликни айтилуру. Атолат инсоннинг саодатлигини(нг) зўр офатидур. Танпарварликдан пайдо бўладургон ёмонлик маишат жиҳатидан наслга ҳам таъсир қиладур. Ҳар хил файз ва камолотдан маҳрум қилуб, кишини хор ва залил яшатмак ила баробар умр(и)ни сафолат чуқурига ирғитадур. Киши ҳаёти борича, кучи еткунча чолишмоқға мукаллафдур. Лекин дунёда ҳар бир саъйдан мақсуд бўлган самара дарҳол ҳосил бўлмайдур. Ҳалво деган ила оғиз сучимайдур. Шунинг учун саъй ва гайрат асҳоби ҳар вақт жиддий ҳаракатда бўлуб, доимо саъй машруъада, сабот ва матонатда шавқ ва завқ ила давом қилурлар. Ҳар бир саъйнинг мукофот ва натижасини кўрмак мумкин бўлса ҳам, ул мукофотнинг зоҳир бўлиши, кўриниши етушган вақтдан маълум бўладур. Масалан, бир дарахтнинг меваси тўрт-беш йил тарбия қилингандан сўнг, мева етушдургони каби бир шогирднинг мактаб ва мадрасада саккиз-ўн сана доимий саъй қилганидан сўнг, емиш ва ҳосилоти илмияси зоҳир ва мушоҳида ўлунур. Шунга ўхшаш ҳар ишнинг самараси бир неча вақт чолишмоқ ва саъй қилмак сўнгидан зоҳир ва хувайдо бўлур. Алҳосил, ялқов ва ишсизликка хўй қилгон кишилар дунё ва охирада моддий ва маънавий саодати инсониядан маҳрум ва бебаҳра қолурлар. Расули акрам набиййи муҳтарам саллалолу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй, Аллоҳ! Санга сиғинаман, қайғу ва ҳасратдан, довдираб қолув ва ялқовликдан, бахилликдан ва кўрқоқликдан, қарз оғирлигидан ҳам одамларнинг устин бўлувиндан (сақлагайсан)», — демишлар.

Атолат душмани жондур, ёмондур,
Чақар жисмингни, бир афъи йилондур.
Магас қувғин егай ялқовлигидан,
Ари меҳнат қилур ороми жондур.
Бу дунёга киши ишловга келган,
Тузук тикмаса, косибга зиёндуру.

ХАСОСАТ

Хасосат деб тамаъ ва зиллатни бўйнига юклаб, ортуқча ҳирсини дунёга қўймакни айтилуру. Ҳирс ва тамаъга ифрот даражада юзтубан кетган бахил, қанча шону ша-

раф соҳиби бўлса ҳам нафсини(нг) ёқасини фақирона бир мазаллатдан ва хорликдан қутқаролмас.

Фақир ва муҳтожликдан сақланмак фикри ила бахил ва хасислик йўлини тутган кишилар ақл ва ирфон соҳиби саналмаслар. Зероки, хасислик соясида жаноби Ҳақнинг раззоқ ва халлоқи олам ўлдигини ёдларидан чиқаруб, зўр хатоларга дучор ўлурлар. Хасис ўлан инсон қанча зиллат ила жам қилган сарватиндан закот ва ушрини адо қилмақдан ожиз, саодати инсониядан маҳрум бўлуб, жазойи абадийга маҳкум бўлур. Ипак қурти пилла ичида ўралуб ҳаётини маҳв қилур. Қанча меҳнат ва машаққат ила ҳосил қилган ипагидан бошқалар фойдаланурлар. Шунга ўхшаш хасис инсон мол ва дунё жам қилмак ила ўралуб, овора ва саргардон бўлуб, азиз жонини бошқалар учун фидо қилур. Дунё иззатидан, ҳаёт лаззатидан бебаҳра кеткони каби вафот вақтидаги надоматидан ҳам фойда йўқдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бор давлати ила аҳлу аёлига торлик қилган кишилар ёмон кишилардур», — демишлар.

Хасислик бирла йиғган мулку молинг,
Ҳамач¹дек тўплаган ашё, манолинг²,
Лаҳад кирсанг, қолур ворисларингга,
Нечук кечгай сени ул кунда ҳолинг?
Китобингдан ҳисобни сан берурсан,
Халос ўлмак баиди эҳтимолинг.

РАХОВАТ

Раховат деб танпарварлик, ғайратсизликни айтилар. Умид ва саъйнинг энг зўр душмани раховатдурки, ҳиссиёти ғайратпарваронамизни маҳв ва барбод этар ва бир неча маъюсона фикр ва хаёлларга дучор ва гирифтор этар.

Ибн Сино ҳақим: «Саъй ва ҳаракат ила ўлмак мавти мусаммо³ дур. Раховат ила жон бермак ажали қазодур. Ғайратсизлик тирик ўлукдан иборатдур. Ўлуқларнинг макони тириқлар орасида эмас, тупроғ орасидадур», — демиш.

Луқмон ҳақим: «Танпарварлик умид ва муваффақият-

¹ Зиқна, хасис тимсоли

² Бойлик

³ Шарафли ўлим

нинг қувватини кесадурган бир мараздур. Саодати инсониядан маҳрум бўлуб, маъюсона яшамак раховат, ғайратсизлик асаридур», — демиш.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳга сиғинингиз! Фақирликдан ҳам муҳтожликдан, ҳам кишига зулм қилмакдан, ўзингизга зулм қилдурмакдан (сақланинг)», — демишлар.

Кишига дангасалик шаън-шарофатми верар?
Ялқов инсон кишига хайру саховатми верар?
«Бўлмаганларга бўлишма» — дейдилар боболариз,
Бўлса ғайратсиз агар, миллата хизматми верар?

АНОНИЙЯТ

Анонийят деб худбин, мутакаббир, манманликни айтилуру. Манманлик жоҳилона кибру ғурурдан пайдо бўладурган энг ёмон хулқларнинг биридурки, кишини ҳар ерда маъюс ва маҳжуб қилуру. Керак инсон ўзини оламга тонутмасун, керак бўлса олам ўзини тонуб олсун. Бу сифат эса ёмон хулқлардан ҳузур қилган кишиларгагина муяссар бўладур. Кеккаюб ўсуб кетган дарахт яхши мева қилмагани каби кибр ва манманликдан фазилат ҳосил бўлмас. Ахлоқи яхши инсонлар ўзларидаги фазлу камолот асарини халойиққа хушхулқлик ва тавозуъ ила кўрсатурлар. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ибодатнинг афзали тавозуъдур», — деб, бизларга кибру манманликни қандай зиллат ва хорлик ўлдигини баён қилмишлар. Алҳосил, кибр ва манманлик балосига гирифтср бўлган кишилар қаю ерда бўлса бўлсун, дучори ажзу ҳақорат бўлурулар.

Азозил кибр қилди, бўлди шайтон,
Такаббурлик қилурми оқил инсон?
Тавозуъ пеша қил, аслингни қил ёд,
Вужудинг хок эрур, эй одамизод!

АДОВАТ

Адоват деб бировга хусумат ва душманлик қилмакни айтилуру. Адоват виждонни(нг) беҳузур қиладургон энг ёмон хулқлардан ўлдигини инсон яхши билса эди, ҳеч вақт азиз жонини аламлик азобга гирифтср қилмас эди.

Сукрот ҳаким: «Ман душманим бўлгон бир одамга адоват қилмайман. Зероки, манинг адоватим душманнинг хусуматини зиёда қиладур. Ман адоватга қарши дўстлик ила муқобала қилуб, хусуматни(нг) муваддатга айландуруб, душман кишиларни ўзумга эл қиламан», — демиш.

Афлотун ҳаким: «Дилдаги адоват темирдаги зангга ўшар. Занг темирни егани каби адоват қалбни азобга соладур», — демиш. Ҳазрати Муҳйиддин: «Хусумат ва адоватдан қутулмоқ, бировга жабру зулм бўладурган ишдан эҳтиёт бўлмақ, душман пайдо қиладургон ҳаракотдан эҳтироз қилмақ ила бўладур. Ман ҳеч кимга адоват қилмоқга лузум кўрмадим, чунки ҳозиргача ман ҳеч душманга учрамадим», — демиш.

Алҳосил, ёмон хулқларнинг ёмони бўлгон адоват шундай бир ёмон сифатдурки, барча бузуғ ишларни(нг) туғуб, катта бўлуб чиқадургон ери адоватдур. Адоват эса нафсониятдан пайдо бўлур. Нафсоният эса фаришталарнинг устоди ўлан азозилга Шайтонур-рожим исмини берган шоёни эҳтироз бир сифати замимадур. Адоват ила нафсоният икиси тарбиясиз дилга ҳосил бўладурган бир иллати жисмониядурки, бунинг биринчи иложи виждон ва инсоф узра ҳакимона тадбир ва ҳаракотимизга боғлидур. Ҳаммага очуқ ва ойдиндурки, адоват дарахти хусумат мевасини чиқарур. Агар адоватни кесуб ташлаб ўрнига мухоласат новдаси уланса ва бу сояда муҳаббат ва улфат мевасини нишона қилур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолони суймаган одам хусумат ва даъвосинда қаттиглик қилган одамдур», — демишлар.

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб Ҳақ бизга айтди.
Зидлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.

НАМИМАТ

Намимат деб сўз юритмақ, чоқимчиликни айтилур. Наммомлик фасод ахлоқдан туғуладургон ёмон хулқларнинг биридур. Наммомлик нифоқ ва фасоднинг асоси ўлдиғи учун бу ёмон сифатни ўзига маслак қилган кишилар халқ назарида мунофиқ ёд ўлунурлар. Ики мўъмин орасида сўз юрутуб, бирини(нг) бирига душман қилуб,

ики арога нифоқ ва адоват оташларини солуб, бир-бириндан жудо ва хонавайрон қилмакни дилида зарра қадар имон ва инсонияти бор инсонларнинг виждонлари асло қабул қилмаса керак. Баъзи адоват ва ҳасадчи кишилар бировнинг шаънида йўқ сўзларни ифтиро ва бўҳтон қилуб, ул кишини(нг) қадр ва обрўсини тўкмак ва эътибордан тушурмак ниятида ҳар кимга сўзлаб юрурлар. Мундай кишиларнинг шариатда шаҳодатлари мақбул эмасдур, ҳамда уйдурма сўзларининг ҳақиқати билинуб қолуб, бировга қазиган чуқурларига ўзлари йиқилуб, халқ орасида чоқимчилик исми ила ёд ўлунуб, тезгина қадр ва эътибордан тушуб қолур. Қалби пок, виждони саломат ўлан инсон бу каби ҳийла ва тазвирдан тилини тияр. Чунки мундай фасод ахлоқға мубтало бўлган арбоби нифоқ фақат халқ қошида эмас, жаноби Ҳақ назаринда ҳам суюмсиздур.

Наммом ва гийбатчи кишилар дарахт илдиизига тушган бузоғбош каби халқ орасида иттифоқ ва улфатнинг ковокини кемуруб, умумий халқ ва миллатнинг яшамоғи учун лозим бўлган муҳаббат дарахтини емурурлар. Бировни ёмонламак, ёлғон сўйламак, ҳақиқатни беркитмак, мудохана йўлига кетмак, шаръан ҳаром бўлган гийбатни иртикоб қилмак бўладур. Шахсий ғараз ёхуд манфаати шахсияси учун бир кишидан эшитган сўзини ўз мақсадига мувофиқ бир неча турли маънолар ила бузуб сўйламак зўр айб ва гуноҳдир.

Ҳосили калом, ўз жинсига ёмонлик қилмак ва ёмон сўзлар ила ёд қилмакни одат қилган кишилардан қочмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Расули ақрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Асҳобимдан бири икинчисининг сўзин кетурмасун, зероки, ман Сизга садрим саломат, қалбим роҳат ўлдиғим ҳолда учрамакни суярам», — демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Мол ва ашё ўғриларидан кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдурган одамлардан сақланмак лозимдур», — демиш.

Б а й т

Чоқимчилар бузур улфат ҳисорин,
Нифоқа ўғратур миллатни корин.
Чоқимчи тил ёмон аждар тилидан,
Солур жонға аламлик захри морин.
Ёмон тил минг тилим бўлғони яхши,

Сочар уммат аро кину ниқорин.
Ёмон тил соҳибининг душманидур,
Йўқотгай шаъну шавкат эътиборин.

ҒИЙБАТ

Ғийбат деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилуру. Ғийбатни сўйламак ҳаром ўлдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсига лаззат умиди ила бировни(нг) ғийбат қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималардандур.

Инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қиладур. Аммо ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб ғийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар. Ғазаб қони ҳаракатга кирар. Ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, ғийбат соясида ики мусулмон орасига зўр душманлик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шулар тариқа ғийбатдан туғилган адоват чўзулмоқға оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини уздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурғон миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифоқнинг йўқалувиға сабаб бўлурулар.

Алҳосил, қайси бир миллатнинг орасида бирлик кўтарилуб, нифоқ ва адоват ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзланганлиғи тарих саҳифаларидан маълумдур. Расули ақрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ғийбатдан сақланингиз, ғийбат зинодан ҳам ёмонроқдур», — демишлар.

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан қишу ёз.
Қулоқға пахта тик, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишиға бўлма дамсоз.

ҲАҚОРАТ

Ҳақорат деб бир кишининг нафсига, иффатига тегадурғон сўзлар ила қадр ва эътиборини тушурмак ниятида ёмон муомала қилмакни айтилуру. Уламолар диний китобларда: «Ташбиҳи зино гуноҳи кабирадур — бировни ҳақорат

қилиш улуғ гуноҳлардандур», — демишлар. Лекин бизларнинг орамизда хотун-қизга борушуб, бир-биримизни ҳақорат қилмак одат ҳукмига кирмишдур. Бунинг сабаби ахлоқсизлик, гуноҳ ва савобни фарқ қилмағонимизнинг самарасидур. Ҳақорат таҳқир қилинган кишининг дилига ўрнашуб, шундай ёмон жароҳатларни очурки, фурсатни ғанимат топуб ўч ва интиқом олмагунча тузалмайду. Расули акрам набийи муҳтарам афандимиз: «Ики одам бир-бирини сўкса, гуноҳи бошловчига бўлу. Магар қарши бўлган киши ортуқ кетса, ҳар икиси ҳам гуноҳда ўртоқ бўлулар». Яна: «Мўъмин қариндошини сўкмак фосиқлик, онлар ила урушмак куфрдур», — демишлар. Шул хусусда Мирзо Бедил:

Зи ҳарфи но мулойим заҳмати дилҳо машав Бедил,
Ки ҳар жо жинси санги ҳаст, бошад душмани айно.

Таржимаси:

Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил, Бедил,
На ерда тошни жинси бўлса, бўлғай шишага душман

деб, инсонларнинг дилини шишага, ҳақорат ва ёмон сўзларни тошга ташбиҳ қилуб, ёмон сўз кишининг шиша каби нозук дилини парча-парча қиладу, — демишлар.

ҚАРИМТАЛИК ДУНЁДУР

Мол ва дунёга мағрур бўлуб, ҳар кимга ҳақорат кўз ила қараган кишилар тезгина ўзлари ҳам хор ва ҳақоратга дучор бўлулар. Ҳақорат ва бировни хўрламак сўз ва иш ила ўлдиғи каби қалам ва ёзув ила ҳам бўладур. Баъзи адаб ва тарбиядан маҳрум муҳаррир ва шоирлар бўладики, дилларига келган нарсаларни қайтармасдан, ахлоқ ва адабни риоя қилмасдан, хулқдан ибо қилмасдан, бачча ва жувонлар шаънига мувашшаҳми ёки бир мўъмин биродарларининг ҳақида ҳажв ва истеҳзоми ёзуб, матбуот ва адабиёт дунёсини ифлос ва мулаввас қилмак ила баробар ўзларига ҳамсуҳбат бўладургон ёшларнинг ахлоқини бузулмоғига сабаб ва намуна бўлулар.

Кўп ўтурма ёмоннинг суҳбатида,
Пок бўлсанг, сени қилур ифлос.
Кўр, нечук офтоб равшандур,
Хира қилса булут, кўруб бўлмас.

ЖИБОНАТ

Жибонат деб қўрқоқ ва юраксизликни айтилуру. Қўрқоқ кишилар ваҳм ва хаёлот асири бўлуб, бир ишни ишламакга жасорат қилолмаслар. Қўрқоқлик энг ёмон хулқларнинг биридур. Чунки қўрқоқ кишиларнинг сўз ва ваъдаларига ишонуб бўлмагани каби йўл ва сафарда ҳам ҳамроҳ бўлмак хатодур. Зероки, юраксиз кишиларда сабр ва сабот, журъат ва матонат каби яхши сифатлар бўлмайдуру.

Қўрқоқликни(нг) боши тарбиясизлик ўлдиғи каби охири ўлумдуру. Бирдан бир нарсадан қўрқуб, юраги ёрулуб, ўлуб қолган қўрқоқлар ҳам бўладуру. Шул хусусга биз, туркистонликлар, ҳеч аҳамият бермаймиз. Болаларимизни яхши тарбия қилмаймиз, «ана ола бўжи келвотти» деб қўрқоқ ва юраксиз қилуб ўстурамиз. Шунинг учун бизларнинг болаларимиз ҳеч нарсага жасорат қилолмайдуругон, кеч бўлса уйдан эшикга чиқолмайдуругон, ҳатто ўзининг соясидан қўрқодуругон юраксиз бўлуб ўсадуру. Булар киши бўлганда ҳам фойдалиқ ишларни ишловдан маҳрум бўлуб, фақир ва муҳтожликда қолурулар. Бас, қўрқоқлик соясида ўзларига энг бўлмаган юраксиз кишилар дин ва миллатга бўй бўлолмасликлари табиийдуру. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Дунёлар йиғдурубу, оҳ-воҳ чекдурубу, қайғуга соладуругон бахиллик каби юраги ёрилуру даражада қўрқоқлик каби эр кишида бўлгон сифатларнинг ёмони йўқдуру», яна: «Қўрқоқ савдогар ҳар замон фойдадан маҳрум бўлуру. Жасоратли, баҳодир савдогарларнинг доимо ризқи ортар», — демишлар.

ҲАСАД

Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафиндан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилуру. Гийбат, бўҳтон, суизан каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғилуру.

Ҳасад ахлоқи замималарнинг энг зарарлиғидуру. Жаноби Ҳақ Куръони каримда «Ва мин шарри ҳосидин изо ҳасад» деб ҳосиднинг шарриндан ўзига сиғинмоқни амр этмишдуру. Ҳукамолар ҳасадни(нг) оташга ўхшатмишлар. «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлгани каби ҳасудларнинг жасади ҳасад ўти ила эруб маҳв ва барбод бўлуру», — демишлар. Ҳасаднинг ёмонлиғининг сабаби Аллоҳ таолога

қаршу эътироз ўлдиғиндадур. Зероки, ҳасаднинг «Оҳ! Фалончининг мол ва давлати, иззат ва саодати манда бўлса, роҳат ва сафони ман сурсам эди», зимниндаги хаёлотни ҳарисонаси жаноби Ҳақнинг ўлчаб берган ризқиға қаноатсизлигининг нишонасидур. Ҳолбуки, жаноби Ҳақ бир неъматни бировға абас ва бекорға эҳсон қилмайдур. Бунинг сир ва ҳикмати ўзининг илми азалийсига маълум шайлардандур. Банда ҳасад қилгани ила йўқ, ёрдам қилгани ила бор қилолмайду.

Алҳосил, ҳасад доимо яъс ва ҳасрат орасида умргузаронлиғ қилур. Қанча молу дунёға молик бўлса, яна ҳасадиндан фароғат ва роҳат юзини кўрмасдан дунёдан кетар. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Мўмин ғибта қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур», — демишлар.

Ғибта деб бир одамнинг даража ва молини(нг) заволини орзу қилмай, «кошки мен ҳам шундай бўлсам эди», — орзусида бўлмоқни айтилу. Ғибта эса мазмун эмас, мамдуҳ бир сифатдур.

Инсон дунёда яхши ишларға ғибта қилуб, ўрناق олуб, ўзини саодати абадияға эриштиру. Ҳазрати Али: «Ҳасад ҳосиднинг адоватиндан, кибр ва шақоватиндан пайдо бўладургон ахлоқи замимадур. Шунинг учун ҳасуд доимо азоби руҳоний ичинда яшар. Бир кишининг саодатини кўргон замон ҳасад оташиға ёнар. Ҳосидға мундан қаттиғ жазо бўлурми?», — демишлар.

Сукрот ҳаким: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўра олмишдур», — демиш.

Арасту ҳаким: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масрур одамларнинг қайғуларини ўз устиға юклаб юрадур», — демиш. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳасад қилувчилар, сўз юриткувчилар, ғайбдан хабар бергувчилар мандан, ман ҳам онлардан эмасман», — демишлар.

Б а й т

Бутун бўлмас ҳасуднинг парча нони,
Куяр ҳосидни доим жисму жони.
Ҳасадчи хоҳ фақир ўлсун ва ё бой,

Ҳасад норила ёнгай устихони.
Очар доим куюб мақсуда ҳосид,
Чиқар тандан азиз руҳи равони.

КИЗБ

Кизб деб ёлгон сўзни айтилуру. Ёлгончи кишиларни каззоб дейилуру. Пайғамбаримиз: «Алказзобу ло уммати» – ёлгончи менинг умматимдан эмасдуру», – демишлар. Жаноби Ҳақ Куръони каримда: «Кизбни имони йўқ кишилар сўйларлар», – демишдуру. Оқил ва диёнатлик кишиларга ёлгон сўзлардан тилларини сақламак ила баробар авлодларини ёлгонга одат қилдурмасдан тарбия қилмаклари энг муқаддас вазифайи инсонияларидуру.

Баъзи ўғрилиқка одат қилгон ўғрилар бўлуру эмишки, бировнинг молини ўғирламоқға қодир бўлмастар, ўз молларини(нг) ўғирлар эмишлар. Шунга ўхшаш ёшлиқдан ёлгонга хўй қилгон ва ёлгондан лаззат олгон кишилар бировни алдамак гуноҳлигини билсалар ҳам «тарки одат амри маҳол» мафхуминча тилларини ёлгондан тиёлмастар.

Баъзи вақтларда ўз оилаларини ҳам вайрон ва паришон қилмақдан тортинмастар. Ҳеч бўлмаса наммомлик ва мудоҳана йўлларига ики мўъмин орасига нифоқ ва адоват солуб, ҳатто бутун бир оиланинг бузулишига сабаб бўлурулар.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи вассалам афандимиз: «Ёлгондан сақланингиз, чунки ёлгон имондан йироқдуру», – демишлар. Пайғамбаримиз фақат уч ерда ёлгоннинг мубоҳлигини баён қилуб, «бири муҳораба замонида, икинчи эр ва хотунни ризо қилмоқда, учунчи ики мўъмин орасини тузатмақда ёлгон сўйлов жоиздуру», – демишлар.

Б а й т

Агар қилса киши ёлгонга одат,
Разолатда яшаб чекгай надомат.
Халойиқ ичра бўлмас эътибори,
Тегар бошига чўқ санги маломат.
Киминг бўлса агар ёлгончи исми,
Бу исми ўзга бўлмас то қиёмат.
Ишонмас эл ёлгончининг сўзига,
Агар бўлса сўзи кашфу каромат.

НИФОҚ

Нифоқ деб кишининг олдида бир хил, орқасидан бошқа хил сўзланадургон сўзни айтилуру. Мундай сўзларни сўзловчи икиюзлама кишиларни(нг) мунофиқ дейилур. Баъзи ҳийлакор, кўрнамак, ёлғончи мунофиқлар бўлуруки, манфаати шахсиялари учун сизни қурбон қилур. Ош ва нонингизни емак учун олдингизда изҳори дўстлик ва миннатдорлик қилуб, орқангиздан сирру асрорингизни душманларингизга элтуб, ғийбат ва шикоятингизни қилуб, алардан ҳам ўз нафсига бир ҳисса чиқарур. Мундай мунофиқлар дўстлик ва иттифоқнинг душмани ўлдиндан дунёда иззат, охиратда роҳат юзини кўрмаслар. Ҳар вақт инсонлар орасида тўғри сўзлик, оққўнгиллик яхши кишилар ўлдиғи каби мунофиқ, икиюзлик кишиларнинг бўлиши табиийдур. Шунинг учун ҳарҳолда ақл ва тажриба соясида эҳтиёт узра ҳаракат қилмак, оқ ила қорани, яхши ила ёмонни, дўст ила душманни ажурмак, қалби пок, хулқи тоза, ахлоқи яхши кишилар ила ҳамнишин бўлмак, икиюзлама, ахлоқсиз, ҳаром-ҳаришни фарқ қилмайдургон мунофиқлардан ҳазар қилмак ва жирканмак лозимдур.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бир одам икиюзлик бўлса, қиёмат кунида тили ўтдан бўлуру», яна: «Қайси киши мусулмонлар орасига жудолиғ солса, биздан эмасдур», — демишлар.

Б а й т

Мунофиқ ёд ўлунса исми покинг,
Жаҳон бўлгай жаҳими ҳавлнокинг.
Ҳаётинг ранжишу кулфатда барбод,
Тузалмас то қиёмат бағри чокинг.
Кезарсан дарбадар ғурбат чекиб зор,
Белинга етмагай асло этокинг.

ТАМАЪ

Тамаъ деб бировдан бир нарса умидвор бўлмакка айтилуру. Аъзо ва жавоҳирлари саломат, куч ва қувватлик кишиларга тамаъ қилмак ҳаром, ожиз ва нотавон, кучсиз кишиларга мубоҳдур.

Тамаъ балосига гирифтор бўлган кишиларда номус ва

ҳаё деган яхши сифатлар бўлмайду. Ҳозирги замонда орамизда тамаъ нони бирла қорин тўйғузидургон кишиларнинг ҳисоби йўқдир. Агар буларнинг биридан: «Биродар сени оёқ-қўлинг бутун, танинг соғ, тамаъ қилмак санга ҳаром эмасми?» — деб савол қилинса, «Қандоғ қилай, отабобомни(нг) касби тиланчилик эди, ман ҳам тамаъ орқасидан овқот қилурман», — деб тамаъни касбга иснод беруб, турлук-турлук баҳоналар баён қилур. Шариатда мундай кишиларга тамаъ орқасидан касб қилмаклари мамнуъдир. Алҳосил, тамаъ нони ила суяги қотган, иш ва касбга бўюн қўймай, дангаса ва ялқовликка ўрганган ва одат қилган кишиларнинг ўзларидан яхшилик умиди ўлмадиғи каби болаларидан ҳам яхшилик кўруб бўлмайду. Расули акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Киши қўлинда бўлган нарсага қизиқма! Тамаъдан сақлан! Зероки, тамаъ ўзи ҳозир бир фақрдур. Намозингни адо қил! Сўнгиндан узр истарга тўғри келадургон ишлардан сақлан», — демишлар.

Б а й т

Бўлмагил мубталои дучор тамаъ,
Айлар инсонни хору зор тамаъ.
Йўқ қилуб ҳиммату қаноатни,
Оладур алдан ихтиёр тамаъ.
Нони миннат учун эгур бўюнинг,
Қиладур кўзни интизор, тамаъ.
Юздан отқай ҳаёу шармингни,
Ғайратинг куйдирар нор, тамаъ.
Ҳирси дунё қилади Қорундек,
Ҳотам исминг ютар мори тамаъ.

ЗУЛМ

Зулм деб бировни(нг) жонига ёки молига зарар еткурмакни айтилу. Жаноби Ҳақ бутун ер юзидаги инсонларни ҳуқуқда мусован — баробар қилуб яратмишду. Мансаб ва давлатга, куч ва қувватга мағрур бўлуб, бировнинг ҳақиға таарруз ва тажовуз қилмак зулмду.

Катталикнинг иззати зулм ва тааддида эмас, шафқат ва марҳаматдаду. Кичикликнинг лаззати нафрат ва қаршуликда эмас, садоқат ва ҳурматдаду. Шул хусусда Шайх Саъдий:

Фами зери дастон беҳӯр, зинҳор,
Батарс аз забардасти рӯзгор.

Таржимаси:

Кувватсизлар гамин еб юр ҳамиша,
Кувватликлардан этгил хавф пеша!

деб кичикларни иззат қил, катталарни ҳурмат қил, маолиндаги ҳикмат ва ибратлик шеъри балиғасини сўйламишлар.

Дунёда мазлумнинг оҳи(дан) ўткир нарса йўқдур. Мазлумнинг дуоси ижобатга яқиндур. Қўрқмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Боболаримиз: «Пичоқни ўзингга, оғримаса, бошқага ур», – демишлар.

Бир киши зулмнинг ёмонлиғини билмак учун бошқа бир одам тарафидан ўз нафсига қилинса, чекадургон азобини ўйласа, ёмон фанолиги очиқ маълум бўладур. Ўткан замонлардаги ҳукуматларнинг барпоси адолат ила пойдор ўлдиғи каби, инқироз ва барбоди ҳам зулм ила пойтахтга етуб ва ул золим ҳукуматларнинг тарих саҳифаларида фақат исмлари қолганлиғи ҳамманинг маълумидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй бандалар! Аллоҳдан қўрқингиз, Аллоҳни исми ила онт ичаманки, бир мўъмин бир мўъминга зулм қилса, Аллоҳ таоло қиёмат кунда ул одамдан ўч олур», – демишлар.

Б а й т

Адолат оби ҳаёту, ситам эрур зулумот,
Бу зулмат ичра киранларга йўқ ҳаёт ва нажот.
Хазон замони келса, гулистон йўқ ўлгондек,
На ерда ҳукм сураб зулм, маҳв ўлур баракот.
Харобазора дўнур зулм ила билод обод,
Яшар у манзили вайронада бойқуш, ҳашарот.
Агарчи шоҳу гадо икиси олур бир гўр,
Қафандан ўзгага етмас бутун кучу ҳаракот.
Ўзингдан ожизу кучсизлара ситам қилма,
Кимки золим эрур, кўрмагай улуғ даражот.
Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлуминг,
Бир оҳ бирла солур бошингга бутун арасот.

Худони ёдида бўл, бўлмагил дилозори,
Элан Аллоҳингга, Ҳижрон, талаб қилуб, ҳажот.

Котиб:

Абдулманнон ибн Абдулмажид (Уйғур)

БИР-ИКИ СЎЗ

Бан бу асари ночизонами бир неча муаллим биродарларимнинг илтижолари ила ёзмоқ ва нашр қилмоқга ғайрат ва жасорат қилмиш эдим. Алҳамдулиллоҳ валманна икинчи табъина-да муваффақ ўлдум.

Чунки Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш мукамал «Ахлоқ» китобининг йўқлиғи афроди миллатнинг шундай бир асарга ташна ва муҳтож эканлиғи, ўзум муаллимлар жумласидан ўлдиғимдан манга ҳам очиқ маълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулида ёзмоқчи, гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қилароқ, бу камчиликни орадан кўтармакни муносиб кўрдим.

Ва шул мақсадга мабни ҳар бир сўзнинг охирига ики-уч банд шеър ҳам ёздим ва бу ёзган шеъримни(нг) орасида баъзи арабий, форсий шеърларнинг таржима ва мазмуни ҳам кўрилур.

Маорифпарвар муаллим биродарларим мени бу асари ожизонамни илтифотсиз қолдурмай, бу хизмати ночизонамни кўздан кечуруб ва бундан сўнг ҳам қаламим ила нашр ўлинажақ китобларни лутфан майдони таълима қўймақ ила баробар табиий ўлан нуқсонларини танбеҳ ва танқид қилмакда ҳиммати маорифпарвароналарини бандадан дариг тутмасалар эди.

*Тошканд, Абдулла Авлоний,
тахаллус «Ҳижрон».*

МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ*

Одам алайҳиссаломдан Муҳаммад
алайҳиссаломгача ораларинда ўтган
пайгамбарларнинг қиссалари ва зуҳури ислом

*Бу китоб ибтидоий мактабларнинг учунчи ва тўртунчи
синф шогирдларина махсусдир.*

---

* Биринчи марта 1910 йилда Мунавварқори томонидан Тошкентда Илбин босмахонасида босилган. Сўнг Зокирхон Афзалов Шокирхон ўғли томонидан 1994 йилда «ФАН» нашриётида чоп этилган. Биринчи нашри асос қилиб олинди.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Ояти карима: Наҳну нақуссу алайка аҳсанал-қасаси бима авҳайна илайка ҳазал-қуръана ва ин кунта мин қаблиҳи ламинал ғофилин¹.

Маъноси: Эй Муҳаммад! Биз Қуръонни санга ваҳий қилуб, қиссаларнинг гўзалини ҳикоят қиламиз, агарчи биз қисса қилмасдан илгари бул гўзал қиссалардан хабарсиз бўлсанг ҳам.

Биринчи пайғамбар

ҲАЗРАТИ ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ

Жаноби Ҳақ одамни бор қилуб, отамиз Одам алай-ҳиссаломни лойдан яратуб жон берди. Фаришталарни ушбу Одамга сажда қилурға буюрди. Фаришталар сажда қилуб, иблис сажда қилмади. Шул сабабли Аллоҳ таоло даргоҳидан қувлануб, малъун ўлуб, одам болаларига душман бўлди. Сўнгра жаноби Ҳақ ҳазрат Одамнинг чап қобирғалариндан онамиз Ҳавони яротуб, икиларини жаннатга қўйуб, буғдойдан емангиз, деди. Душман шайтон бир ҳийла ила жаннатга кируб, васваса қилуб: «Агар буғдойдан есангиз, доим жаннатда қолурсиз», деб алдаб икиларин ҳам едирди. Шу сабабли жаноб Ҳақ аларни жаннатдан ерга туширди. Ҳазрат Одам Ҳиндистонга яқин (Сарандиб) отасига², ҳазрат Ҳаво Маккаи Мукаррама ёнидаги Жидда тоғига тушдилар. Ҳазрат Одам жаннатдан чиққонларига кўп вақт йиғлаб, қилғон гуноҳларига тавба қилдилар. Ҳақ таоло тавбаларини қабул қилуб (Маккага бор деб) амр қилди. Маккага бориб, ҳазрат Ҳаво ила топишуб, бирга яшадилар. Онамиз момо Ҳаво ҳар туғишда бир қиз, бир ўғул туғуб, фақат Шис алайҳиссаломни ёлғуз туғдилар.

Тамрин³

¹ Қуръони каримнинг 12-«Юсуф» сурасидан 3-оят.

² Ҳозирги Шри Ланка (олдинги Цейлон).

³ Ҳар бир қиссага тамрин (саволлар) илова қилинган. Туширилиб қолдирилди.

ҚОБИЛ ВА ҲОБИЛ

Одам алайҳиссаломнинг Қобил ила Ҳобил исмли ики ўғиллари бор эди. Қобил ўзи бирла туғишган Иқлима исмли синглисини олмоқчи бўлди. Одам алайҳиссалом ўз шариатлари узра Ҳобилга бермоқчи бўлганларида Қобил рози бўлмади. Одам алайҳиссалом: «Икингииз ҳам Аллоҳ таолога қурбон сўйингииз, қайсиларингиизни(нг) қурбонингииз қабул бўлса, Иқлимани ул олур», — дедилар. Қурбон сўйдилар. Ҳобилники қабул бўлди, Қобил ҳасад қилуб, Ҳобилни тош бирла уруб ўлдуруб, ерга кўмди. Жаноб Ҳақ Одам алайҳиссаломни ўз болаларига пайғамбар қилуб, 10 саҳифа китоб юборди. Минг йил яшаб, жума куни вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Сарандибадир. Бир ривоятда Маккада — Абу Қубайс тоғиндаги горда дейилур. Ҳазрат Ҳаво ҳазрати Одамдан бир йил сўнгра вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Жидда тоғиндадир.

Икинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ШИС АЛАЙҲИССАЛОМ

Одам алайҳиссалом вафотлариндан аввал Шис алайҳиссаломни яхши кўруб, барча болаларига подшо қилуб кўймиш эдилар. Вафотларидан сўнг жаноб Ҳақ Шис алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, 50 саҳифа китоб юборди. Шис алайҳиссалом Каъбаи муаззамани тош ва лойдан бино қилдилар. Аллоҳга осий бўлган Қобилнинг авлоди бирла урушдилар. Одам болалариндан энг аввал қилич бирла урушган ҳазрат Шисдурлар. Болалари ниҳоятда кўпайгандан сўнг тўқуз юз ўн ики ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Маккаи мукаррама ёнида Абу Қубайс тоғиндадир.

Учунчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИДРИС АЛАЙҲИССАЛОМ

Ҳазрати Одам болалари орасинда тўғри йўлдан чиқуб, бутларга чўқунмақ каби ёмон ишлар кўпайди. Ҳақ таоло аларни тўғри йўлга солмак учун Идрис алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, 30 саҳифа китоб юборди. Ҳазрат Идрис қавмларини тўғри йўлга солуб, халқни уламога, подшога, амирга, авомларга тақсим қилдилар. Ер юзинда

аввал кийим тиккан, қалам бирла хат ёзгон Идрис алай-ҳиссаломдирлар. Бундан аввал Одам болалари ҳайвон терисига қоплануб юргандилар. Идрис алайҳиссаломга кўкларнинг асрори очилуб, жаноб Ҳақ тирик ҳолларинда юқори маконга кўтарди, ул вақт уч юз олтмиш ёшда эдилар.

Тўртинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ НУҲ АЛАЙҲИССАЛОМ

Идрис алайҳиссаломдан сўнг одам болалари орасинда тўғри йўлдан чиқуб, бутларга чўқунмак каби ёмон ишлар кўпайди. Жаноб Ҳақ аларга тўғри йўлни кўрсатмак учун Нуҳ алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Ҳазрат Нуҳ қавмларини имонга даъват қилдилар, фақат уч ўғиллари ила саксон киши имон келтурди. Бошқаларига насиҳат қилсалар изо ва жафо қилдилар. Аларни имонлариндан умид узуб, жафоларига сабр қилолмай, дуоибад қилдилар. Дуолари қабул бўлуб, Аллоҳ тарафиндан: «Кема яса», — деб ваҳий келди. Нуҳ алайҳиссалом кемани бир холи ерда тайёр қилгонлариндан сўнг тўфон аломатлари пайдо бўлди. Ҳазрат Нуҳ мўминларни олуб, ҳам ҳар хил ҳайвонлардан бир жуфт олуб, кемага тушдилар. Ём исмли ўғиллари: «Ман тоғга чиқуб қутулурман», — деб турган замонда бир тўлқун пайдо бўлуб ҳалок қилди. Бутун ер юзи сув бирла тўлди, сув баланд тоғлардан ҳам ошуб, ер юзиндаги барча инсонлар ва ҳайвонлар ҳалок бўлдилар. Тўфон олти ой давом этуб, сўнгра сувлар камайди. Нуҳ алайҳиссаломни кемалари Эронистонда(ги) Қорабоғ деган ерда (Жуди) исмли тоғда тўхтади. Кемада уч ўғиллариндан бошқа инсонлар ҳалок бўлдилар. Ҳозирги инсонлар ҳазрат Нуҳнинг (бу) уч ўғиллариндан тарқалди. Хом исмли ўғилларидан ҳабаш ва занжийлар, Сом исмли ўғилларидан араб, форс ва рум қавмлари, Ёфас исмли ўғилларидан турк, тотор, мўғул халқлари тарқалди. Шунинг учун Нуҳ алайҳиссаломни икинчи Одам дейилур. Нуҳ алайҳиссалом минг йилча умр кўруб, тўфоннинг уч юз эллигинчи йилинда вафот бўлдилар.

Бешинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ҲУД АЛАЙҲИССАЛОМ

Тўфондан сўнгра (Яман) вилоятинда (Ҳазрамавт) атрофинда Аҳқоф деган ерда Од қавми пайдо бўлуб, шаҳар-

ларини обод қилуб, ниҳоятда маҳкам иморатлар солдилар. Бу қавм ҳам тўғри йўлдан чиқуб, бутларга ибодат қилур эдилар. Жаноб Ҳақ бу қавмга Ҳуд алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Ҳазрат Ҳуд алайҳиссалом қавмларини имонга даъват қилдилар. Мўъжизалар кўрсатдилар. Ниҳоятда оз киши имон келтуруб, бошқалари ширк ва залолатда қолдилар. Сўнгра уч йил қаҳатчилик бўлуб, шаҳар ва боғларнинг сувлари тўхтади. Хотунлари етти йил бола туғмади. Барча ҳайвонлар ўлуб битди. Буларни кўруб ҳам имон келтурмадилар. Жаноб Ҳақ ул қавмни «сарсар» исмли шамол бирла ҳалок қилди. Ҳазрат Ҳуд мўминлар ила Маккаи мукаррамага боруб, умрларини тоат ва ибодатда кечурдилар. Қабри шарифлари Маккаи мукаррама шаҳриндадир.

Олтинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ СОЛИҲ АЛАЙҲИССАЛОМ

Од қавмидан сўнг Шом ила Ҳижоз орасинда Ҳожар деган ерда Самуд қавми пайдо бўлди. Булар ҳам Од қавми каби тоғларни, тошларни тилуб, мустаҳкам уйлар солдилар. Лекин тўғри йўлдан чиқуб, бутларга ибодат қилдилар. Жаноб Ҳақ буларга Солиҳ алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Солиҳ алайҳиссалом ҳақ динга даъват қилдилар. Ниҳоятда оз киши имон келтуруб, бошқалари ширк ва залолатда қолдилар. Бир куни мушриклар: «Пайғамбар бўлсангиз, шул тош ичиндан болалик тева чиқаринг», дедилар. Солиҳ алайҳиссалом дуо қилдилар. Аллоҳнинг амри ила ул тошдан болалик тева чиқди. Кофирлар ул теванинг онасини сўйдилар. Боласи яна шул тош ичига кириб кетди. Бу мўъжизани кўруб ҳам мушрикларнинг озлари имон келтурдилар. Сўнгра Жаноб Ҳақ ул қавмни кўкдан бир овоз юборуб, ҳалок қилди. Солиҳ алайҳиссалом мусулмонлар ила Маккаи мукаррамага боруб, умрларини тоат ва ибодат ила ўткардилар.

Еттинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИБРОҲИМ АЛАЙҲИССАЛОМ

Ҳазрат Нуҳнинг болалари аввал Ироқ шаҳринда туруб, сўнгра Фурот наҳрига яқин Бобил шаҳрини бино қилдилар. Ичлариндан бир тоифа чиқуб, Дажла наҳри лабин-

да Мўсул шаҳрига яқин Найнаво шаҳрини бино қилдилар. Сўнгра Найнаводан бир тоифа чиқуб, Найнавони пойтахт қилуб, кўб шаҳарларни олгонларида Калдони тоифаси пайдо бўлуб, ниҳоятда тез қувват топдилар. Лекин тўғри йўлдан чиқуб, юлдузларга ибодат қилдилар. Жаноб Ҳақ аларни тўғри йўлга солмак учун, Иброҳим алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, ўтгуз саҳифа китоб юборди. Ҳазрат Иброҳим қавмларини ва Бобил ҳокимини имонга даъват қилдилар. Намруд Иброҳим алайҳиссаломга ишонмасдан, бир улуғ ўт ёқдируб, Иброҳим алайҳиссаломни ўтга ташлади. Аллоҳ таоло пайғамбарни куйишдан сақлаб, ўтни бир яхши гулзор қилди. Бу мўъжизани кўруб, баъзилари имон келтурдилар. Иброҳим алайҳиссалом аҳли байтлари¹ бирла Ҳарон тарафига, андин Шомга, андин Маккага боруб, ўғиллари Исмоил алайҳиссалом ила Каъбаи муаззамани бино қилдилар. Хатна қилмак, тирноқ олмак, мўйлаб олмак, мисвок қилмак, мусофирларни иззат қилмак ҳазрати Иброҳимнинг суннатлариндандир. Қабри шарифлари Куддуси шарифга яқин Халилур-Раҳмон деган ердадир.

Саккизинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ЛУТ АЛАЙҲИССАЛОМ

Лут алайҳиссалом ҳазрат Иброҳимни қариндошларидирлар. Иброҳим алайҳиссалом ила бирга Мисрга, андин Шомга бордилар. Фаластинга келганларида жаноб Ҳақ (у кишини) Садум халқига пайғамбар қилди. Садум халқи бу замонгача Одам болалари қилмагон фисқ-фужурларни қилур эдилар. Лут алайҳиссалом аларни тўғри йўл ила ҳақ динга даъват қилуб, ёмон ишларини ташлатурга ҳаракат қилдилар. Қавмлари насиҳатларига қулоқ солмай, қабоҳат ва ёмон ишларда давом қилдилар. Ҳазрат Лут Аллоҳга муножот қилуб: «Ё Раб, мани бу золимлардан қутқар», — дедилар. Жаноб Ҳақ ул қавмни бошларига тошлар ёғдуруб, зилзила бирла шаҳарларин остун-устун қилуб, ҳалок қилди. Лут алайҳиссалом мўминлар ила Маккага боруб, Иброҳим алайҳиссалом ёнларида ибодат ила умр кечурдилар.

¹ Уй ичи билан

Туқузинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИСМОИЛ АЛАЙҲИССАЛОМ

Исмоил алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғлидирлар. Иброҳим алайҳиссаломни(нг) хотунлари Сора бола туғмас эди. Шояд боласи бўлса, деб Ҳожар исмли канизакни Иброҳим алайҳиссаломга берди. Ҳожардан Исмоил алайҳиссалом туғилдилар. Сора буларни кўра олмади. «Бирга турарга сабрим қолмади», – деб Иброҳим алайҳиссаломга арз қилди. Иброҳим алайҳиссалом Ҳожар ила Исмоил алайҳиссаломни Маккага элтуб қўйдилар. Исмоил алайҳиссалом Маккада ўсдилар. Ямандан келган Жарҳум қабиласи Макка атрофинда турар эдилар. Исмоил алайҳиссалом алар бирла қатнашуб, алардан қиз олдилар. Ўн ики болалари бўлди. Ҳазрат Исмоил иброний¹ бўлсалар ҳам арабча сўзлашур эдилар. Шул сабабли бу кишининг авлодларини «араби мустаъриба»² дейилди. Жаноби Ҳақ Исмоил алайҳиссаломни Ямандаги амолиқа тоифасига пайғамбар қилуб юборди. Оталарининг шариатлари узра қавмларини элик (50) йил имонга даъват қилдилар, авлодлари кўпайди. Ҳар ерга борсалар, ғолиб бўлдилар. Амолиқа тоифасини(нг) тургон ериндан қувуб чиқордилар. Юз ўтгуз тўрт ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Ҳижр деган ерда, оналари Ҳожар ёниндадир.

Ўнинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИСҲОҚ АЛАЙҲИССАЛОМ

Ҳожардан Исмоил алайҳиссалом туғилгон замонда Сора ниҳоятда маъюс бўлмиш эди. Жаноб Ҳақ қарифон вақтларида Исҳоқ алайҳиссаломни берди. Исҳоқ алайҳиссалом оталарига ниҳоятда ўхшар эдилар. Жаноб Ҳақ Шом ва Канъон халқларига пайғамбар қилуб юборди. Исҳоқ алайҳиссаломнинг Иъса ва Яъқуб исмли ики ўғиллари бўлди. Иъса Исмоил алайҳиссаломнинг қизларини олуб, авлодлари кўпауб, Рум вилоятини ёйилдилар. Ҳозирги Рум халқи Иъса авлодидандурлар. Яъқуб алайҳиссалом отала-

¹ Яҳудий

² «Араби мустаъриба» аслида араб бўлмай, арабликни бошқадан олуб араб бўлувчи деган сўздир (*Авлоний изоҳи*).

рининг юрти Канъонда қолуб, лақаблари Исроил бўлди. Шунинг учун авлодларига бани Исроил дейилди.

Исҳоқ алайҳиссалом юз йигирма ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Қуддуси шариф яқинида Халилур-Раҳмон деган ерда, оталари Иброҳим алайҳиссалом ёнларидадур.

Ўн биринчи пайғамбар

ЯЪҚУБ ВА ЮСУФ АЛАЙҲИМОССАЛОМ

Ҳазрат Яъқубнинг ўн ики ўғуллари бор эди. Ҳаммасиндан ҳазрат Юсуфни ортуқ суяр эдилар. Ҳазрат Юсуф туш кўруб, оталарина «ўн бир юлдуз, офтоб ва ҳам ой манга сажда қилди», — дедилар. Ҳазрат Яъқуб билдиларки, ўн бир юлдуз ўн бир оғаларига, офтоб пайғамбарликларига, ой давлатларига ишоратдур. «Юсуф, ўғлум! Бу тушингни оғаларингга айтма, душман бўлурлар. Жаноб Ҳақ санга пайғамбарлик ва зўр давлат берур», — дедилар. Оғалари тушни эшитдилар. Ҳазрат Юсуфга ҳасад этуб, баъзилари ўлдурмоқ, баъзилари холи ерга ташламоқ бўлуб, охирида қирга ташларга қарор бердилар. Оталариндан сўраб, қирга олиб боруб, қудуқга ташладилар, йўлда бир бўрини бўғизлаб, қониға Ҳазрат Юсуфни(нг) кўйлақларини булгаб, оталарига ёлғондан: «Юсуфни молларимиз олдиға кўйуб овға кетсак, бўри еб кетубдур», — деб йиғлашиб келдилар. Ҳазрат Яъқуб сабр этдилар. Сўнгра оралариндан бирлари ҳазрат Юсуфга таом олиб борсалар, ҳазрат Юсуфни карвонлар қудуқдин чиқарубдур. Бу ҳолни бошқаларига хабар берди. Келишиб ҳазрат Юсуфни: «кулимиз», деб ниҳоятда оз баҳоға карвонларға сотдилар. Ҳазрат Юсуф карвонлар билан Мисрға келдилар. Карвондин Мисрнинг молия вазири Азиз сотиб олди. Фарзанди йўқ эди, ўзига фарзанд этуб, хотуни Зулайҳоға: «Буни эъзоз-икром қил», деб топшурди. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломға ошиқ бўлди. Бир куни бир уйга олиб кируб, эшикларни беркитуб: «Қани, тайёр бўлингиз!» — деди. Ҳазрат Юсуф: «Сақлан! Аллоҳ золимларға нажот бермас», — деб қочдилар. Зулайҳо ҳазрат Юсуфни бўҳтон ила зиндонға солдирди. Зиндонда ики қул бор эди, бири подшонинг шарбатчиси, бири нончиси эрди. Алар туш кўрдилар. Таъбирин ҳазрат Юсуфдан сўрдилар. Ҳазрат Юсуф: «Бирингиз қутулурсиз, икинчингиз осилурсиз», — дедилар. Айтганларидек бири қутулди,

икинчиси осилди. Ҳазрат Юсуф зиндонда етти йил қолдилар. Бир вақт Миср подшоҳи бир туш кўрди, таъбирчилари таъбирдан ожиз ўлдилар. Шарбатчининг ёдиға ҳазрат Юсуф алайҳиссалом тушди. Боруб подшоҳнинг тушини сўради. Ҳазрат Юсуф: «Мисрда етти йил тўқлик, етти йил очлик бўлур», — дедилар. Бу таъбирларин подшоҳға еткурди. Подшоҳ ҳазрат Юсуфни олдуруб келди. Бу сабаб-ла ҳазрат Юсуф зиндондин чиқуб, подшоҳ ила сўйлашдилар. Азиз ўлган эди. Подшоҳ (ўрниға ҳазрат Юсуфни) вазир этуб, Зулайҳони никоҳлаб берди. Ҳазрат Юсуфнинг таъбирлари баайна¹ келди. Тўқлик йилида омборларни ғаллаға тўлдурдилар. Очлиқ йилинда ҳар тарафдан кишилар ғаллаға келдилар. Ҳатто Канъондан ҳам ўн оғалари келдилар. Оғалари Юсуфни танимадилар. Ҳазрат Юсуф оғаларини танидилар: «Қай ердин келдингиз, кимни ўғлисиз, неча қариндошсиз?» — деб сўрадилар. Оғалари: «Канъондан келдук, ҳазрат Яъқуб ўғулларимиз, ўн ики қариндош эдук. Биримиз қирда ҳалок бўлди, биримиз отамиз ёнларида қолди», — дедилар. Ҳазрат Юсуф ўзларин билдирмасдан эъзоз-икром ила ғалла беруб, Бинямин учун ҳам ғалла бердилар. «Икинчи келишингизда қариндошингизни келтурингизлар, бўлмаса ғалла йўқ», — деб жўнатдилар. Икинчи келишларинда Биняминни олиб келдилар. Юсуф алайҳиссалом Биняминни бир ҳийла ила олуб қолдилар. Оғалари бу ҳолни оталариға боруб айтдилар. Оталари сабр қилдилар. Оғаларин Мисрға яна юбордилар. Ҳазрат Юсуф ўзларин бу мартабада тонитуб, қўйлақларин бериб юбордилар. Оталари жудолиғ оташи бирла кўр бўлғон муборак кўзлариға суртдилар, очилди. Сўнгра Мисрға боруб, Ҳазрат Юсуф ила ўн етти йил умр кечуруб, вафот этдилар. Васиятлари узра Канъонға оталари Исҳоқ алайҳиссаломни(нг) ёнлариға кўмулдилар. Ҳазрат Юсуф оталариндан элик тўрт йилдан сўнгра бир юз йигирма беш ёшларида вафот ўлуб, Мисрда омонатан қолдилар.

Ўн икинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ АЙЙУБ АЛАЙҲИССАЛОМ

Исҳоқ алайҳиссаломнинг Иъса исмли ўғулларининг наслиндан Аййуб алайҳиссалом туғулдилар. Жаноб Ҳақ Аййуб алайҳиссаломга ниҳоятда кўб мол ва кўб фарзанд-

¹ Тўғри

лар беруб, имтиҳон учун болаларини ўлдуруб, молларини ҳалок, уйларини хароб қилди. Ўз нафсларига ҳам ниҳоятда бир ёмон касал берди. Баданлари эруб, қуртлар пайдо бўлди. Танларинда гўшт деган нарса қолмади. Бу балоларнинг барчасига сабру таҳаммул қилдилар. Охирида жаноб Ҳақ шифо беруб, саломатландилар. Аллоҳ таоло мол ва фарзандларини аввалгидан зиёда қилуб берди. Чеккон машаққатларининг ажри ва мукофотини кўруб, тўқсон ёшларида вафот бўлдилар. Бу зоти шарифнинг Бишр исминда бир ўғуллари дунёга келуб, ўринларига пайғамбар бўлуб, бу зот ҳам тездан дорулфанодан дорулбақоға риҳлат қилдилар.

Ўн учунчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ШУЪАЙБ АЛАЙҲИССАЛОМ

Ҳазрат Лут авлодиндан Шуъайб алайҳиссалом дунёга келдилар. Жаноб Ҳақ Мадян ва Эка халқига пайғамбар қилуб юборди. Шуъайб алайҳиссаломнинг тиллари ширин, сўзлари таъсирлик бўлса ҳам қавмларига таъсир қилмади. Имон кетурмадилар. Жаноб Ҳақ Эка халқига иссиғлик юборди. Иссиғ етти кун давом этди. Ҳамма жилға ва булоқлар қайнади. Сўнгра бир булут пайдо бўлди, ҳамма халқ иссиғдан қочуб, булут остига йиғилгонларида, бир ўт пайдо бўлуб ҳалок қилди ва Мадян аҳли ҳам бир овоз ила Маккага боруб, қолган умрларин ибодатда кечурдилар. Ики юз йилдан ортуғроқ яшаб вафот бўлдилар.

Ўн тўртинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ МУСО АЛАЙҲИССАЛОМ

Яъқуб алайҳиссаломнинг лақаблари Исроил ўлуб, авлодларига бани Исроил¹ дейилур. Мусо алайҳиссалом бани Исроилдан Умрон исмли кишининг ўғлидирлар. Бани Исроил Ҳазрат Юсуф замонларида Мисрга бордилар. Мисрнинг асли халқи қибтийлар ўлуб, санамларга ибодат қилур эдилар. Бани Исроилга душманлик қилуб, ҳақоратлар ила оғир машаққат ишларни ишлатар эдилар. Боболарининг юрти Канъонга кетар бўлсалар, йўл бер-

---

¹ Бани Исроил ўн ики қабила ўлуб, ҳар қабила Яъқуб алайҳиссаломнинг бир ўғилларина мансубдир. Бу ўн ики қабилага бирдан «Асботи бани Исроил» дейилур (*Авлоний изоҳи*).

май, асорат занжиринда турар эдилар. Бир кун ғойибдан хабар бергувчилар Миср подшоҳи Фиръавнга бани Исроилдан бир бола туғулуб, санинг давлатингни инқирозига сабаб бўлур дедилар. Фиръавн бани Исроилдан туғулгон болаларни ўлдирмакка буюрди. Жаллодлар ахтаруб ўғул болаларни ўлдира бошладилар. Шул вақт Мусо алайҳиссалом туғулдилар. Оналари қўрқуб сандуққа солуб, «Аллоҳ ҳофиз» деб Нил дарёсига отдилар. Оқиб борганларида Фиръавннинг хотуни Осиё тутуб олди. Кўрдик, чиройлик бир боладир: яхши кўруб, ўзига бола қилуб олди. Эмизмак учун сут оналар¹ кетурди. Ҳеч бирин эмчакин олмай, ўз оналарин кетурғонда эмдилар. Оналари ўзларин билдирмай, Фиръавн уйинда тарбия қилдилар. Катта бўлуб, кўчада юргонларинда кўрдиларки, қибтийлардан бири бани Исроил бирла урушуб турубдир. Мусо алайҳиссалом қибтийнинг кўксина бир мушт ургонларида жони чиқди. Шул сабабли Фиръавндан қўрқуб, Мадян шаҳрига боруб, Шуъайб алайҳиссаломнинг қизи Сафурони никоҳлаб олуб, Мадянда ўн йил турдилар. Сўнгра Мисрга аҳли аёллари ила жўнадилар. Йўлда Тур тоғига етгонларида Аллоҳ таоло ила сўзлашув, асо ва яди байзо каби мўъжизалар ила укалари Ҳорун алайҳиссаломни ҳам пайғамбар қилди. Жаноб Ҳақ икиларини Мисрда давои худолик қилгон Фиръавнни қавмлари ила ҳақ динга даъват қилурга буюрди. Мисрга боруб, Фиръавнни имонга даъват қилганларида мўъжиза талаб қилди. Асоларини ташладилар, зўр аждаҳо бўлуб, Фиръавнни тахти ила ютарга ҳаракат қилди. Фиръавн: «Ё Мусо! Сабр қилингиз!» деди. Қўлга олдилар, яна асо бўлди. Фиръавн бунга ҳам инонмай, сеҳрчиларни(нг) йиғуб, аждаҳолар қилдируб, ҳазрат Мусонинг йўлларига қўйди. Ҳазрат Мусо асони ташладилар, яна аждаҳо бўлуб, сеҳрчиларнинг аждаҳоларини ютуб йўқ қилди. Бу мўъжизани кўруб, барча сеҳрчилар имон келтурдилар. Фиръавн имон келтирмасдан сеҳрчилардан ғазаблануб: «Сиз Мусо ила бирлашдингиз, қўл-оёқларингизни кесуб, хурмо шохларига осарман», — деди. Сўнгра Мусо алайҳиссалом Шоб денгизининг лабига боруб, асони денгизга урдилар, сув ёрулуб йўл очилди. Бани Исроил ўтмакда эдилар. Фиръавн

¹ Эмузукли хотинлар, дейилмоқчи.

хам орқаларидан келуб, дарёга кирди. Бани Исроил чиққан замон йўллар бекилди. Фиръавн аскарлари бирла фарқ бўлди. Бу сабаб ила Мусо алайҳиссалом душманларига ғолиб бўлдилар. Канъоннинг катта шаҳарлари Ариҳо, Наблус, Қуддус шаҳарлари бўлуб, бани Исроилга Ариҳога кирмак учун жабобира халқи бирла урушмоқ лозим бўлди. Бани Исроил жабобира ила жанг қилмаймиз, деб кетларига қайтдилар. Мусо алайҳиссалом дуойи бад қилдилар. Бани Исроил қирқ йил Тиҳ саҳросинда қолдилар. Қавмларини Ҳорун алайҳиссаломга топшуруб, ўзлари Тур тоғига боруб, жаноб Ҳақ бирла сўзлашдилар. Ҳақ таоло Таврот исмли китоб юборди. Турда юргонларида бани Исроилдан Сомирий деган бир мунофиқ чиқуб, бани Исроилни Ҳорун алайҳиссаломга итоат қилдурмасдан, бир бузоқ суратига чўқунтирди. Мусо алайҳиссалом Таврот ила Турдан келуб кўрдиларки, бани Исроил бузоққа чўқунурлар. Ниҳоятда аччиғлануб, суратни дарёга отдилар. Қавмларига Тавроти шарифни ўргатуб, эътиқодларини(нг) жадид қилгонларидан сўнгра Ҳорун алайҳиссалом вафот бўлдилар. Мусо алайҳиссалом ҳам бани Исроилни Юшаъ¹ алайҳиссаломга топшуруб, юз йигирма ёшларида вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Канъонга яқин Тиҳ саҳросиндадир.

Ўн бешинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ЮШАЪ АЛАЙҲИССАЛОМ

Юшаъ алайҳиссалом бани Исроилни чўлдан чиқоруб, Шариа йилғасининг лабига кетуруб, кўприк ва кемасиз ҳолда мўъжиза ила сувдан олуб ўтдилар. Боболарининг ватани асли бўлгон Канъонга келдилар. Ҳазрат Мусо Мисрдан чиққонларида Ҳазрат Юсуфнинг жасадалин бирга олуб Тиҳ саҳросига кетуруб, вафотларинда Юшаъ алайҳиссаломга топширмиш эдилар. Ҳазрат Юсуф жасадалини биродарлари тарафиндан сотилган ерга дафн қилдилар. Юшаъ алайҳиссалом Шоми шарифга ҳам молик бўлуб, йигирма саккиз йил бани Исроилни идора қилуб, бир юз ўн ёшларинда вафот бўлдилар.

---

¹ Юшаъ алайҳиссаломдан сўнг Ашмуил алайҳиссалом пайғамбар бўлдилар. Бунлари «Ҳуккоми бани Исроил» дейилур.

Ўн олтинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ДОВУД АЛАЙҲИССАЛОМ

Бани Исроил Амолиқа тоифаси бирла урушмак бўлуб, Ашмуил алайҳиссаломдан ўзларига бир раис сўрадилар. Ашмуил алайҳиссалом Толутни тайин қилдилар. Толут аскар бирла Фаластинга боруб, Амолиқа аскарлари бирла урушди. Толут аскариндан Довуд алайҳиссалом Амолиқанинг раиси Жолутни ўлдирдилар. Бу сабаб ила Довуд алайҳиссалом шуҳрат топуб, қадр эътиборлари ортмоқда эди. Толут ҳасад қилуб, ўлдирмак бўлғонда қочиб қутулдилар. Сўнгра бир муҳоробада Толут вафот бўлди. Бани Исроилдан ўн бир қабила Толутнинг ўғлига, бир яҳудо қабиласи Довуд алайҳиссаломга тобеъ бўлди. Ашмуил алайҳиссаломдан сўнг жаноб Ҳақ Довуд алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, «Забури» исмли китоб юборди. Бани Исроилни ҳаммасини ўзларига тобеъ қилуб, Қуддуси Шарифни пойтахт қилуб, Ҳалаб, Аммон, Насбин каби кўп мамлакатларни идора қилдилар. Ҳазрат Довуд ниҳоятда хушовоз эдилар. Забури шарифни ўқиғонларинда эшиткөн кишилар беҳуш бўлуб қолур эдилар. Муборак қўлларинда темур мум каби эрур эди. Байтул-муқаддас¹ биниси бошлаб тамом қилолмасдан қирқ йил ҳукумат суруб, ҳазрат Мусо вафотлариндан беш юз ўттиз йил сўнгра етмиш ёшларинда вафот бўлдилар.

Ўн еттинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ СУЛАЙМОН АЛАЙҲИССАЛОМ

Сулаймон алайҳиссалом оталари каби ҳам ҳукмдор, ҳам пайғамбар бўлдилар. Оталарининг васиятлари узра Қуддуси шарифда Байтул-муқаддаснинг биносини етти йилда тамом қилдилар. Шарқ, Фарб тарафларидаги ҳукуматларни ўзларина тобеъ қилдилар. Ямандан Билқис исмли хотун подшо ҳам келуб тобеъ бўлди. Қирқ йил подшолик қилуб, олтмиш ёшларинда вафот бўлдилар.

¹ Байтул-муқаддас Куръони каримда Масжидул-Ақсо деб зикр қилинган муборак уйнинг исмидур.

Ўн саккизинчи пайғамбар
ҲАЗРАТ ИЛЁС АЛАЙҲИССАЛОМ

Сулаймон алайҳиссаломдан сўнг бани Исроил ики синфга бўлинув, бири яхудойи, иккинчиси исроилий, ўлуб, тўғри йўлдан чиқуб Баъл исмли санамга чўкунмақда эдилар. Ҳақ таоло буларга Илёс алайҳиссаломни пайғамбар қилуб юборди. Илёс алайҳиссалом қавмларига насиҳат қилуб, мўъжиза кўрсатуб, имонга даъват қилдилар. Қавмлари инонмасдан изо ва жафолар қилдилар. Ночор Илёс алайҳиссалом ичлариндан чиқуб, бир тоғда танҳо турдилар. Жаноб Ҳақ мамлакатлариндан баракатни кўтарди, қаҳатлик бўлди. Қавмлари Илёс алайҳиссаломни излаб топуб, тавба қилдилар. Илёс алайҳиссалом дуо қилдилар. Аллоҳ балони кўтарди. Қавмлари яна кофир бўлдилар. Илёс алайҳиссалом қавмларининг имониндан умид узуб, тақрор ичлариндан чиқуб кетдулар.

Ўн тўқузинчи пайғамбар
ҲАЗРАТ АЛЙАСАЪ АЛАЙҲИССАЛОМ

Илёс алайҳиссаломнинг ўрнига Алйасаъ алайҳиссалом ўтуруб, халқни ваъз ва насиҳат ила тўғри йўлга солмакни ҳаракатинда бўлдилар. Жаноб Ҳақ Алйасаъ алайҳиссаломга пайғамбарлик беруб, бани Исроилни Ҳазрат Мусонинг шариятлари узра имонга даъват қилурга буюрди. Қавмларини(нг) кўб замон ислоҳ қилмак учун ҳаракат қилдилар. Лекин қавмларига сўзлари таъсир қилмай, баъзилари мусулмон бўлсалар ҳам яна кофир бўлдилар. Охирида жаноб Ҳақ бошларига Осурийа давлатини(нг) юборди. Кўб вақтлар асорат занжиринда қолдилар.

Йигирманчи пайғамбар
ҲАЗРАТ ЮНУС АЛАЙҲИССАЛОМ

Жаноб Ҳақ Юнус алайҳиссаломни Найнаво халқига пайғамбар қилуб юборди. Қавмларини имонга даъват қилганларинда ики кишидан бошқа имон кетурмади. Қавмларига Аллоҳ тарафиндан азоб келишини сўзлаб, ўзлари оралариндан чиқуб, Дажла наҳрин лабига боруб, кемага тушдилар. Кемачилар кемани юрутмоқчи бўлгонларинда кема

юрмади. Кемадаги кишилар ичимизда гуноҳли киши бор, шунинг учун юрмас, деб қуръа солганларида қуръа Юнус алайҳиссаломга чиқди. Юнус алайҳиссалом Аллоҳ амрин ташлаб, Найнаводан чиққанлари зўр гуноҳ бўлгонлиқин билуб, ўзларин дарёга отдилар. Дарҳол бир катта балиқ ютди. Юнус алайҳиссалом балиқ қорнида тавба қилдилар. Жаноб Ҳақ тавбаларни қабул қилди. Балиқ қорниндан четга чиқориб ташлади. Танлари балиқ қорнинда ниҳоятда нафисланмиш эди. Жаноб Ҳақ янги қувват ато қилуб, яна Найнаво аҳолисига юборди. Юнус алайҳиссалом кемага тушган кунлари Найнавони қоронғулиқ босуб, қавмлари тавба тефаси деган ерга боруб, тавба қилмиш. Жаноб Ҳақ тавбаларини қабул қилмиш эди. Юнус алайҳиссалом келуб, қавмларини имонга даъват қилдилар. Қавмлари Юнус алайҳиссалом кўрсатган тўғри йўлдан айрилмадилар.

Йигирма биринчи пайғамбар

ҲАЗРАТ АШЪИЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Юнус алайҳиссаломдан сўнг бани Исроил орасинда санамларга ибодат қилмак каби ёмон ишлар пайдо бўлди. Ашъиё алайҳиссалом қавмларига дунё ва охират азобин баён қилуб, ёмон ишларинда давом қилсалар, ўзларига халос йўқлиғин маълум қилдилар. Тездан Исо алайҳиссалом келувларин ва Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг сифатларин ва бани Исроил ўзларига келгон пайғамбарларга ишонмасдан изо ва жафо қилгонларин, жаноб Ҳақ ҳар бир қавмни(нг) бир бало юборуб, ҳалок қилгонин баён қилгонларинда бадбахт халқ тўғри сўзига ишонмай, ул зоти шарифни шаҳид қилдилар.

Йигирма икинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ УЪЗАЙР ВА ДОНИЁЛ АЛАЙҲИМОССАЛОМ

Бани Исроилни фиску фужурда давом қилувлари, устларига юборилган пайғамбарларига жафо қилувлари, бошларига бало бўлуб, жаноби Ҳақ Бобил шаҳрининг подшоҳи Бухтуннасни устларига юборди. Бухтуннаси бани Исроил давлатини бузуб, Қуддуси шарифни олуб, Байтул-муқаддасни хароб қилуб, бани Исроил уруғларини асир қилуб, Бобилга кетурди. Аларнинг орасинда ҳазрат Уъзайр

ила Дониёл алайҳимоссаломлар ҳам бор эдилар. Бани Исроил бир неча вақт Бобилда асир қолуб, Калдония¹ давлатининг инқирозидан сўнг асирликдан қутулуб, ўз мамлакатларига келуб, Байтул-муқаддасни янгидан бино қилдилар. Тавротни шариф ёдлариндан чиқмиш эди. Таврот нусхалари Бухтуннасер тарафиндан ўтга ёқилмиш эдигиндан бир нусха ҳам қолмамиш эди. Уъзайр алайҳиссалом Тавротни ёддан ўқуб, ёздуруб тарқатдилар.

Йигирма учунчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ЗАКАРИЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Закариё алайҳиссалом ҳазрат Сулаймон наслиндан ўлуб, Байтул-муқаддасдан қурбонлиқ қилмак, Таврот ёзмак каби ишларга раис эдилар. Жаноб Ҳақ пайғамбарлик юборди. Фарзандлари йўқ эди. Хотунлари Айсоғ ниҳоятда қаригани сабабли, бола туғув эҳтимоли ҳам йўқ эди. Жаноб Ҳақнинг инояти бирла бир кун Жаброил алайҳиссалом келуб, Айсоғдан Яҳё исмли бир ўғул туғулишини хабар бердилар. Сўнгра Яҳё алайҳиссалом дунёга келдилар. Закариё алайҳиссалом яҳудийларнинг бўҳтон² ва ҳужуминдан қочуб, борганларинда бир дарахт ёрулуб, ичига бекинганларида, дарахт бирла кесуб шаҳид қилдилар.

Йигирма тўртинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ЯҲЁ АЛАЙҲИССАЛОМ

Яҳё алайҳиссалом Закариёнинг қариган ҳолларида дунёга келуб, оталариндан сўнг жаноб Ҳақ пайғамбарлик юборди. Ҳазрат Яҳё қавмларини Мусо алайҳиссаломнинг шариятлари узра имонга даъват қилмакда эдилар. Сўнгра Исо алайҳиссаломга жадид шарият келуб, Яҳё алайҳиссалом қавмларин шарияти жадида узра даъват қилмакга бошладилар.

¹ Калдония давлати Бобилда 68 йил ҳукумат сургандан сўнг Эрондан Каёниён давлати зуҳур элуб, Бобилни забт қилуб, Калдония давлатини барбод ва инқироз қилдилар. Шул вақт бани Исроил асорат занжириндан қутулуб, жонлариндан суякли ватанларига келмишлар (*Авлоний изоҳи*).

² Закариё алайҳиссаломнинг хотунлари Айсоғнинг синглиси Ҳиннабиби Марямни туғуб, Байт ул-муқаддасга назр қилуб, Закариё алайҳиссаломга топширмиш эди. Биби Марям Ҳазрат Исони(нг) отасиз туққанларига яҳудийлар ишонмай, отасиз бола туғулурму, деб Закариё алайҳиссаломга бўҳтон қилгонлар (*Авлоний изоҳи*).

Бир куни бани Исроил подшоҳи Ҳирдавс қиз қариндошини олмак бўлди. Ҳазрат Мусонинг шариатлари узра никоҳ қилмакга Яҳё алайҳиссаломни зўрлади. Яҳё алайҳиссалом никоҳ қилмадилар, чунки Исо алайҳиссаломнинг шариатларинда қиз қариндошин олмақ ҳаром эди. Подшоҳ дарғазаб бўлуб, Яҳё алайҳиссаломни қўй каби сўйдирди.

Йигирма бешинчи пайғамбар

ҲАЗРАТ ИСО АЛАЙҲИССАЛОМ

Закариё алайҳиссаломнинг хотунлари Айсоғнинг синглиси Ҳинна бани Исроил улуғлариндан Имрон исмли кишининг хотуни ўлуб, асло бола туғмас эди. Агар Аллоҳ менга бола берса, Байтул-муқаддас хизматига назр қилдим, деганларинда жаноб Ҳақ бир қиз ато қилди. Исмлари «Биби Марям» қўйуб, Байтул-муқаддасга элтуб қўйдилар. Закариё алайҳиссаломнинг тарбияларинда катта бўлдилар. Бир кун Аллоҳнинг амри бирла ҳазрат Жаброил келуб, Биби Марямнинг ёқалариндан дам солганларинда ҳомила бўлдилар. Яҳё алайҳиссаломдан олти ой сўнг Исо алайҳиссалом туғулдилар. Яҳудийлар ҳазрат Исонинг отасиз туғулганларига ишонмасдан, Закариё алайҳиссалом ила Биби Марямни бўҳтон ила ўлдирмак учун борганларинда ҳазрат Исо бешикда сўзга кируб: «Ман Аллоҳнинг қулиман. Аллоҳ манго тездан китоб юборуб, пайғамбар қилур ва ҳар ерда мани муборак қилур», — дедилар. Бул сўзни эшитуб яҳудийлар ҳайрон бўлуб, Биби Марямни қўйуб юборуб, Закариё алайҳиссаломни шаҳид қилдилар. «Таажжубки, яҳудийлар ҳазрат Одамнинг отасиз, онасиз яратилганларига ишонуб, ҳазрат Исонинг ёлғуз отасиз туғулгонларига ишонмадилар». Биби Марям ҳам яҳудийлар шарриндан¹ қўрқуб ҳазрат Исони олуб, қариндошлари «Юсуф нажжор» ила Мисрга боруб, ўн ики йил туруб, андин Қуддуси шарифга келуб, «Носирия» қариясинда турдилар. Исо алайҳиссаломга ўттиз ёшларинда пайғамбарлик келуб, «Инжил»и шариф нозил бўлди. Ҳазрат Исонинг шариатлари чиқуб, ҳазрат Мусонинг шариатлари мансуҳ бўлди. Халқни шариати жадида ила имонга даъват қилдилар. Ўлуқларни тиргузмак, туғма кўрларнинг

¹ *Шарр* — ёмонлик

кўзини очмак, сув устинда юрмак каби мўъжизалар кўрсатдилар. Фақат ўн ики киши имон кетурдилар. Буларни «ҳавориюн» дейилур. Ҳазрат Исо яҳудийлардан қўрқуб, ҳавориюнлар ила ёширун мажлислар қилур эдилар. Яҳудийлар доим ўлдирмак учун излаб юрур эдилар, бир кечаси Исо алайҳиссалом ҳавориюнларни йиғуб, «Сиздан бирингиз тонгдан аввал мани инкор этуб, оз ақчага яҳудийларга сотур» — дедилар. Дарҳақиқат, аролариндан «Юдо Шамъун» исмли киши яҳудийлардан бир оз ақча олуб, жойларини кўрсатди. Ул вақт Аллоҳ таоло Исо алайҳиссаломни олий маконга кўтарди. Жойларин кўрсаткон Юдони ҳазрат Исо суратларига киргузди. Яҳудийлар ани тутуб, дорга осдилар. Ҳазрат Исонинг васиятлари узра ҳавориюн(лар) ҳар тарафга ёйилуб, ўзларин ёзғон «Инжил» китобларин тарқатмакка ва насоро динини нашр этмакка бошладилар.

Исо алайҳиссаломдан сўнг дини исломни зуҳуригача олти юз йил миқдори ўтуб, бу орада пайғамбар келмай, ваҳийи илоҳий кесилуб, дунё кўзи бир пайғамбарнинг зуҳурига тикилуб, замон кучоғи бир раҳнамонинг вужудина очилуб қолди.

Барча пайғамбарларнинг аввали ва барча инсонларнинг оталари Одам алайҳиссалом ўлуб, охирлари ва ҳаммадан афзаллари хотам ул-анбиё Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам дурлар. Бу ики пайғамбар ораларинда ниҳоятда кўп пайғамбарлар келуб кетгонлар. Ҳисоблари фақат Аллоҳ таолога маълумдир. Ҳаммалари Аллоҳнинг севиқли бандасидирлар. Энг афзали ва шариатча мукаммали бизнинг пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз Ҳазратларидур.

ЗУҲУРИ ДИНИ МУБИН ИСЛОМ

Охир замонда Жазираи Арабдан дини ислом зуҳура келмаси авлоди Исмоил алайҳиссаломдан хотам ул-анбиё ҳазратларининг вужуда келмаси кутуби самовияда ёзилмиш эди. Ва анбиёи солифадан баъзилари васф ва таърифларини баён буюрмиш¹ эдилар. Жазираи Араб эса Осиё қитъасининг ғарби-жанубинда катта ярим ото² дир-

¹ Қилган

² Орол

ки, ул ерда аввалдан бери араблар яшамоқдадирлар. Араблар эса, ҳазрат Нуҳнинг Сом исмли ўглининг наслиндан ўлуб, «Араби боида», «Араби ориба», «Араби мўстаъриба» исми-ла уч фирқага бўлуб, Боида араблари ҳазрат Худ ва Лут замонлариндаги Од ва Самуд қавмларидирки, онлардан маълумоти тарихия йўқ кабидир. Ориба араблар эса бани Қаҳат қабиласи бўлуб, эски замонларда Яманда бани Ҳамир исмли бир зўр ҳукумат барпо қилуб, Сабо шаҳри пойтахтлари ўлуб, ики минг йилдан ортуқ ҳукумат сурмишлар. Мустаъриба араблар эса, Ҳижоз қитъасинда ҳазрат Исмоилнинг Журҳум қабиласиндан олган хотунлариндан тарқалган кишилардир. Бу араблар ҳозирдаги каби савдогар ва қўйчилик ила касбу маишат қилур эдилар. Лекин аввалда Иброҳим алайҳиссаломни шариатлари узра амал қилсалар ҳам сўнгра эътиқодлари бузулуб, булутларга ибодат қилуб, ҳар қабиланинг ўзига махсус санамлари ўлуб, Таврот ва Инжилларга амал қилгучилар ниҳоятда оз эдилар. Қурайш қабиласи араби мустаърибадан ўлуб, Каъбаи муаззаманинг хизмати қўллариндан ўлдиғиндан барча фирқаларнинг ашрафи эдилар. Каъбаи муаззамани бино қилгондин бери Муқаддас қиблагоҳ ўлуб, куфр ва залолат замонинда азиз тутсалар ҳам, ичларига ва атрофларига бутлар қўймишлар эди. Бутлар воситаси-ла — ҳар йил ҳаж вақтинда зиёрат учун ҳар ердан одамлар келушуб, қурбонлар кесишуб, Зулқаъда ойинда Маккага яқин «Аккоз» исмли ерда бир майдон қурилуб, улуғ бозор бўлур, ҳар тарафдан келган хатиблар фасиҳ ва балиғ хутбалар сўзлаб ва шоирлар орасинда шеър ёзишлар бўлур эди. Устун бўлгон шоирлар офаринлар олуб, шеъри Каъба деворина осилур эди. Ул вақтларда Каъба деворига осилмиш етти қасида бор эдики, онларга «муаллақоти сабъа» дейилурди.

ВОҚЕАИ АСҲОБИ ФИЛ

Яман диёринда ҳукумат сургон бани Ҳамир давлати бир вақт ҳабашлар тарафиндан маҳв этилуб, Яман қитъаси ҳабашлар қўлина кирди. Ҳабаш подшоҳи Абраҳа Санъа деган ерга бир бутхона солдуруб, бундан муроди арабларнинг Каъбатуллоҳ зиёратиндан қайтаруб, ушбу бутхонага келтурмак эди. Араблар бу йил Каъба зиёратига борувла-

ринда йўлда янги солингон бутхонани кўрдилар. Кируб ибодат қилмак бир тарафда турсун, ҳақорат бирла боқуб, ҳатто оралариндан бири ул бутхонага кируб, нажаслаб кетди. Бу ишга Абраҳанинг ниҳоятда жаҳли чиқуб, Каъбанинг вайрон қилмак учун аскар бирла Маккага қараб юрди. Жаноб Ҳақ Каъбаи муаззамани сақлаб Абраҳа аскарларига Абобил исмли қушларни юборди. Ул қушлар оғизларинда ва оёқларинда майда тошлар келтуруб, Абраҳа аскарининг устларига ёмғир каби ёғдируб барчасини ҳалок қилдилар. Абраҳа аскаринда бир фил бўлуб, ул фил ила қайси муҳорабага борсалар, устун бўлмоқни эътиқодинда ўлуб, неча мартаба тажриба ҳам қилгон эдилар. Маккага яқин келганда фил илгари юрмасдан, ерга чўкди. Макка тарафга юрутмак учун ҳаракат қилсалар, юрмасдан, бошин бошқа тарафга бурсалар, дарҳол сакраб юруб кетар эди. Шул воқеага «Воқеаи асҳоби фил», шул йилни фил йили дейилур. Шул вақтларда Қурайш қабиласининг раиси Фаҳри коинот афандимиз ҳазратларининг боболари Абдул Мутталиб эдилар. Бу воқеа санаи милодийнинг беш юз олтмиш тўққизинчи йилинда эди.

НАСАБИ ВА МАВЛУДИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Фаҳри коинот Пайғамбаримиз ҳазратларининг исми шарифлари Муҳаммад ўлуб, оталари Абдуллоҳ ибн Абдул Мутталиб бин Ҳошим бин Абдул Манноф бин Қусо бин Килоб бин Муръа бин Каъаб бин Луъи бин Фолиб бин Фаҳр бин Малик бин Назор бин Кинона бин Ҳузайма бин Мудрик бин Илёс бин Музар бин Наззар бин Маъд бин Аднондир. Бундан юқору боболарининг исмлари очиқ маълум бўлмаса ҳам, Иброҳим пайғамбарнинг ўғиллари Исмоил алайҳиссаломга тутошуларинда уламолар орасинда хилоф йўқдир. Онолари бани Зуҳра қабиласининг улуғлариндан Ваҳоб бин Абдул Манноф бин Зуҳра бин Килоб бин Мурра қизи Омина эдилар. Ики тарафдан ҳам Фаҳри олам афандимиз араб қавми орасинда аъло насаб ўлмак ила машхур Қурайш қабиласиндан Ҳошим уруғиндан ота ва онолари мусулмонлар ўлуб, ўз замоналарининг шаръий никоҳлари ила қўшулуб сафоҳ ва сафоат каби бузук ишлардан пок ва барий эдилар. Никоҳланмиш вақтларин-

да отолари Абдуллоҳ ҳазратлари 18 ёшда, онолари Омина жаноблари 14 ёшда эдилар. Отолари сафарда юргонларинда хасталануб, Мадина шаҳринда тахминан 25 ёшларинда вафот бўлуб, қабри шарифлари Мадинадир. Шул вақт Фаҳри олам афандимиз ики ёки саккиз ойлик ҳомила эдилар. Сурури олам афандимиз Фил йилинда¹ найсон ичинда Рабиъул-аввал ойининг ўн икисинда душанба кун тонг вақтинда олам бошқа олам бўлди. Дунё юзи нур ила тўлди. Хотам ул-анбиё ҳазратлари Макка шаҳринда туғулуб, Муҳаммад деб исмландилар (саллаллоҳу алайҳи таоло алайҳи васаллам). Шул вақт бир неча ҳориқулудда ишлар зоҳир бўлуб, Каъбадаги бутлар йиқилуб ерга тушди. Кисронинг айвони тебрануб, ўн тўрт манзари йиқилди. Форс вилоятинда оташпарастрларнинг минг йилдан бери ёнмоқда ўлан ўтлари ўчди. Сова кўли ерга ботуб, Сомовада сувлар тошди. Бу аломатлар эса, Фаҳри олам афандимиз вужудлариндан дини мубини исломнинг зуҳуриндан ер юзиндаги гумроҳ халқларни огоҳлантирмак учун Халлоқи олам та рафиндан верилмиш бир хабар эди.

ТАРБИЯТИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Макка халқи аввалдан бери янги туққан болани ҳавоси яхши ерларда бир сут онага беруб, тарбия қилурлар эди. Шул сабабли Фаҳри олам афандимиз туғулгон замон бадавий араблардан – бани Саид қабиласиндан Ҳорис бин Абдул Аъзо хотуни Ҳалима² Аби Дуайб қизи олуб кетуб, бадавийлар ичинда сут эмизуб, тўрт йил тарбия қилуб, сўнгра оналари Омина жанобларина тобширмишдир. Ҳаммадан аввал Абу Лаҳаб чўриси Савиба ҳам бир оз вақт эмизмишдир. Отолари йўқ сабабли боболари Абдул Мутталиб тарбиясинда қолуб, Абдул Мутталиб араблар орасинда мўътабар ва ҳурматли зот ўлдиғиндан ниҳоятда кенгчиликда ўсдилар. Омина жаноблари Умми Айман ила пайғамбаримизни бирга олуб Мадинага боруб, қариндошларини кўруб, ҳазрат Абдуллоҳни қабри шарифларин зиёрат қилуб қайтишларинда

¹ «Фил йили» ҳижратдан ўттиз ики сана муқаддам милодиянинг 571-да фарангий ҳисоб ила 20-румий, русий ҳисоб ила 17 апрелга тўғри келадир (*Авлоний изоҳи*).

² Ҳалима сўнгра мусулмон бўлмишдир (*Авлоний изоҳи*).

Мадинага яқин Абвоъ исмли қарияда хасталануб, вафот бўлдилар. Ушбу кундан эътиборан пайғамбаримиз отодан ҳам, онодан ҳам етим қолдилар. Ёшлари олти ё еттида ўлуб, Маккага Умми Айман кучоғинда келдилар. (Оҳ, кошки ул вақт Умми Айман аёғининг туфроғи бўлсам эди.) Ҳазрат Абдуллоҳ Оминадан бошқа хотун олган эмас ва Омина ҳам икинчи эрга боргон эмас. Пайғамбаримиздан бошқа болалари ҳам бўлгон эмасдир. Саккиз ёшларинда Абдул Мутталиб боболари вафот бўлуб ва бу суюклу боболариндан айрилғонларина мурда ёнинда йиғлағонлари ривоят қилинур. Бундан сўнг Абу Толиб амакиларининг тарбиясинда ўсуб, Абу Толиб ҳам ниҳоятда шафқатли ва марҳаматли бир зот ўлдиғиндан пайғамбаримизни ўз болалариндан ҳам ортуқ суяр эди.

НАШОТИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Фаҳри коинот афандимиз тўқуз ила ўн ёшларин орасинда амакилари Абу Толиб ила савдогарлик учун Шом тарафига бордилар. Басра номли шаҳарга кирганларинда бир савмаъада ибодат қилғучи «Бухайро» лақабли «Жиржис» исмли носоро роҳиби кутуби самовияда ёзилмиш аломатлар юзасидан Муҳаммад алайҳиссалом афандимизин пайғамбар бўлишларидан башорат бериб, Абу Толиб амакиларига дедик: «Бу зотни Шомга олиб борманг, Шомдаги яҳудийларнинг олимлари китобларда ёзилмиш аломатлардан бу зоти бобаракотдаги пайғамбарлик нишонасини билуб, эҳтимолки, бани Исроил пайғамбарларига қилган жафоларни бу зоти шарифга ҳам қилса», – деди. Абу Толиб роҳибдан, бу сўзни эшитуб, молларин Басрада сотуб, Маккага қайтдилар. Йигирма ёшга етконларида Қурайш қабиласида Хадича исмли хотун ила шерик бўлуб, ниҳоятда қўп мол ва Майсара исмли бир қул ила тижорат учун яна Шом тарафина юрдилар. Бу сафар ҳам Басра шаҳрига кирдилар. Бу вақт Бухайро вафот бўлуб, савмаъанишинликга Настуро ўтурмиш эди. Настуро келиб Майсара ила кўрушуб, айтдики, «Эй Майсара! Ҳазрат Исо хабар бергон охир замон пайғамбари бул зотдирлар: Шомга кирмангиз, хоин яҳудийлар жафо қилурлар», – деди. Шул

сабабли бул сафар ҳам молларин Басрада сотуб, Маккага қайтдилар. Бу сафарлариндан бир-ики ой сўнг Фахри олам афандимиз Хадича разиаллоҳу анҳони никоҳлаб олдилар. Шул вақт пайғамбаримиз 25 ёшда, Хадича жаноблари 40 ёшда эдилар. Ҳазрат Хадича ниҳоятда бой, ақлли ва эътиборли ўлдиғиндан Расули акрам афандимиз тездан зўр давлатга соҳиб бўлдилар. Шул вақтларда араб халқи Каъбани янгидан бино қилмак бўлдилар. Чароки, Каъба одам бўйи девор, усти очик ўлуб, кўп ерлари бузулмиш эди. Шул сабабли деворларин баланд (қилиб), устини ҳам ёфуб, янгидан бино қилдилар. Лекин Ҳажар ул-асвадни ўрнига қўймоқ учун араб қабилалари орасинда низо чиқуб, ҳар қабила ўзларини муносиб кўруб: «Ҳажарул-асвадни биз қўямиз», — дедилар. Охирида масжид эшигиндан ким илгари кириб келса, шул зотни ушбу даъволарига ҳоким қилурға қарор бердилар. Шул вақт эшикдан Фахри коинот афандимиз кириб келдилар. Ҳаммалари шод ва масрур ўлуб, Муҳаммад ал-Амин¹ келдилар, деб ораларинда бўлгон муоҳадани баён қилуб, тадбирин рижо қилдилар. Пайғамбаримиз Ҳажарул-асвадни бир чодир устига қўйдуруб, чодирни атрофин ҳар бир қабилага ушлатуб кўтартируб, ўзлари яди муборақлари ила ўрнига қўйуб, зўр бир даъвони оҳисталик ила тамом қилдилар.

РИСОЛАТИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Фахри олам афандимиз ҳазратларина 40 ёшларинда ҳазрат Жаброил воситаси-ла ваҳий келурға бошлаб, оҳиста-оҳиста халқни имонга даъват қилурға бошладилар. Жаноб Ҳақ тарафиндан аввал мартаба «икра, бисми раббикал-лази халақ» ояти нозил бўлуб, Жаноб Ҳақ ҳаммадан аввал ўқув ила амр этмишдир. Бизларни асоси динимиза, ахлоқи ҳамидимиза, такмили инсониятимиза ҳовий Куръони карим йигирма уч йил зарфинда бўлак-бўлак ваҳий тариқи-ла келуб, тамом бўлди. Энг аввал хотунлардан Хадича, эрлардан Абу Бакр Сиддиқ, болалардан ҳазрати Али,

¹ Фахри олам афандимиз гўзал хулқли, фуқаро ва мискинларга шафқатли, сўзлари қисқа, кўб маъноли, адаб бобида танҳо, ҳақ ишда саботли, Макка халқи орасинда одил ва ишончли ўлдиқлариндан «Муҳаммад ал-Амин» дер эдилар (*Авлоний изоҳи*).

озод қуллардан Зайд ибн Ҳорис, озод чўрилардан Умми Айман мусулмон ўлмишди. Булардан сўнгра Усмон ибн Аффон, Зубайр бин ал-Авом, Абдуррахмон бин Авуф, Саъд бин Аби Ваққос, Талха бин Убайдуллоҳ, Абдуллоҳ бин Маъсуд ва бошқа бир неча завооти киром дини ислом ила мушарраф бўлдилар. Нубувватнинг тўртинчи йилинда ошкора дини исломга даъват бошлануб, «фасдаъ бимо туъмару ва аърид анил мушриқин» ояти¹ нозил бўлди. Мушриқлар эса, Фаҳри олам афандимиз ва саҳобаларина изо ва жафо, таҳқир ва масхара қилурға бошладилар. Мушриқларни жафоларина сабр қилолмай Фаҳри олам афандимиз рухсатлари ила мусулмонлардан 12 эр ва 4 хотундан иборат саҳобалар пиёда ҳолларинда ҳабаш юртина ҳижрат қилуб, баҳри Аҳмардан² ўтуб, ҳабаш подшоҳи Нажоший ҳузурини воруб сиғиндилар³. Маккада эса мушриқлар бир тарафдан изо ва жафоларини орттирмақда, икинчи тарафдан, дини ислом ила мушарраф бўлувчилар кўпаймақда эди. Қурайш улуғлариндан ҳазрат Умар ҳам имон кетурдилар. Маккада ҳижрат қилувчилардан бошқа мусулмонларни ададлари қирқға етди. Бу вақтдан эътиборан диний ибодатларни ошкора ўқумоққа бошладилар. Ҳабашга ҳижрат қилувчилар уч ой миқдори туруб, Маккада кенгчилик хабарин эшитуб, жонларидан суюкли ватани аслийларина қайтуб келдилар. Мушриқлар эса, ҳамон кундан кун изо ва жафоларин орттирмақда эдилар. Бир кун Абу Жаҳл бош бўлуб, бир неча мушриқлар ила Абу Толибга боруб дедиларки: «Муҳаммадни ҳимоя қилма, бизни ота-бобомиздан қолгон одатларимизни бузди, биз они билгонимизни қилурмиз», — дедилар. Бу сўзга Абу Толиб кулоқ солмаганлари учун мушриқлар ўзаро аҳд қилишуб, «мусулмонлар ила сўзлашмасга, бозорларда олиш-бериш қилмасга қарор беруб, бир аҳднома ёзуб, мушриқлардан бир нечаси муҳрларин босуб, «Каъба» деворига осдилар. Авлоди бани Ҳошим мусулмон ва кофирлари ҳам уч йил миқдори «Шаъб Абу Толиб» исмли ерда маҳбуслар каби турдилар. Ушбу вақт Маккада кун кечурмак эҳтимоли қолмади.

¹ Қуръони каримнинг 15-нчи «Ал-ҳижр» сурасининг 94-ояти.

² Қизил денгиз.

³ Ҳабашга ҳижратларин сабабли онлар насоро ўлдиклариндан Макка мушриқлари ила алоқалари йўқ, эътиқодлари бошқа-бошқа ўлдиғидир. (Авлоний изоҳи).

ҲИЖРАТИ ФАХРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Дини исломни ҳар тарафга тезлик ила таралувина Макка кофирларини тоқатлари қолмай, жам бўлуб, бир кеча Фаҳри олам афандимизни жонларина қасд қилуб келдилар. Фаҳри олам афандимиз «Ва жаъално мин байни айдиҳим саддан ва мин халфиҳим саддан фаағшайноҳум фаҳум ло йўбсируна»¹ оятини ўқуб ҳужраи муборақлариндан чиқуб кетдилар. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ ила боруб, Савр тоғиндаги ғорда уч кун турдилар. Ҳазрати Абу Бакрнинг ўғуллари Абдуллоҳ ҳар кеча таом ила Макка аҳволиндан хабар бериб турдилар. Сўнгра ғордан чиқуб, ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ Омир ибн Фуҳайро исмли қулларин йўлбошчи қилуб, Мадинага сафар қилдилар. Фаҳри олам афандимиз рисолат келгондин сўнг Маккада 13 йил умр кечуруб, ҳижрат қилгон вақтларинда 53 ёшда эдилар. Санаи милодийнинг 622 нчи йили Рабиъул-аввал ойини 8-куни, душанба куни² Мадинага яқин «Қубо» исмли ерга саломатлик ила етуб, шул ерда бир неча кун туриб, 12 Рабиъул-аввалда жумъа куни Мадинага ташриф буюрдилар. Ниҳоятда фасиҳ ва балиғ хутба ила жумъа намозини адо қилдилар. Фаҳри олам афандимизнинг ҳижратлари³ улуғ воқеалардан ўлуб, шул кундан эътиборан мусулмонлар мушриклар зулминдан халос ўлуб, ибодатларини ошқора қилурга бошладилар. Дини мубини ислом шуҳрат топуб, ҳар тарафдан гуруҳ-гуруҳ араб қабилалари келуб, дини ислом ила мушарраф бўлуб, «Инна ад-дина тинда Аллоҳи ал-ислому» нидолари арши аълоларга чиқди. Шул сабабли аҳли ислом шул йилни «табаррукан» тарих боши эътибор қилмишлар. Дарҳақиқат, ул кун мусулмонлар учун улуғ бўлуб, ҳар йил шул куни мактаб ва мадрасаларда таътил қилуб, косиблар касбларини ташлаб байрам қилмак лозимдир.

Фаҳри олам афандимизнинг Маккадан чиқуб, Мадинага яқин келуб етконлари Мадина аҳлига маълум бўлуб, алардаги шодлик таърифдан ташқари эди. Қаршу олмак учун ҳар кун эрта бирлан шаҳардан чиқуб жонлариндан азиз меҳмонларини туш вақтигача кутуб, қайтуб кетмоқ-

¹ Қуръони каримнинг 36-нчи «Ёсин» сурасининг 9-ояти.

² Фарангий ҳисоб ила 20 сентябрь, румий ва русий ҳисоб ила 17 сентябрга тўғри келади (*Авлоний изоҳи*).

³ Маккадан ҳижрат қилган саҳобага «муожирин», ислом динини ривожини учун ёрдам берган Мадина аҳлларин «ансор» дейилур (*Авлоний изоҳи*).

да эдилар. Бир кун йўлчилардан бири «Сиз кутмакда ўлан меҳмонингиз келмақдалар», – деди. Бу хабарни эшитуб, бошьяланг, оёқьяланг, эр ва хотун, ёш ва қари бирдан югурушуб, бутун аҳли Мадина пешвоз чиқуб, Ҳарра исмли ерда қаршу олдидлар. Расули Акрам афандимизнинг атрофларин пиёда ва сувора ихота қилуб, теваларин тизгинини бир-бирилари ила талашуб, қамоли хурсандликлариндан шеър ва такбирлар айтишуб, салтанат ва тантана ила Мадинага олуб кирдилар. Ажабо! Ўз ватандошлари ва қариндошлари 40 йилдан бери яшамоқда ўлан ватанларинда сиғирмасдан ҳижратга мажбур қилгонларинда, чет кишилар хоки пойларини кўзлариға тўтиё ва қадамлари устинда жонларин фидо қилурлар! Фаҳри олам афандимиз Мадинага кируб, теваларин ўз ҳолиға қўйдилар. Тевалари Аййуб Ансорий хоналари ёнина чўкди. Шул ерни ватан қилуб, масжиди ҳарамни бино қилдилар. Бир неча кун ўтгондан сўнг киши юборуб, қариндош ва оилаларин Маккадан олдуруб келдилар. Мусулмонларнинг ададлари кундан кун ортуб, намозларин азон ва жамоат ила ўқий бошладилар. Аҳли Мадина, Ясриб исмли шаҳарларина табаррукан «Мадинатур-Расул» деб исм қўйдилар. Ҳижратнинг икинчи йили қибла олишинуб, Макка шаҳриндаги Каъба исмли муборак уй тарафига қараб намоз ўқурга фармон келди. Бундан аввал намозларин Байтул-муқаддасга қараб ўқур эдилар. Шул вақтларда рамазон ойинда рўза тутмак ва закот бермак фарз бўлуб, садақаи фитра ва ийд намозлари вожиб бўлуб, мушрик ва мунофиқ душманлар ила муҳораба қилурға амр келди.

БАДР ҲАЗВАСИ¹

Аҳли ислом ила Қурайш қабиласи орасинда бўлган муҳорабаларнинг машҳурроғи «Бадр» муҳорабасидир. Абу Суфён бош бўлуб, Шомдан Макка тарафига қараб бир неча карвон сафар қилдиғи Расули акрам афандимиза маълум ўлуб, онларни забт қилмак учун Мадинадан 313 саҳоба ила баробар Бадр исмли ерга қараб юрдилар. Мусулмонларни(нг) бул ҳаракатиндан Абу Суфён хабар топуб, тезлик ила Макка мушрикларига хабар юборуб, ёрдам сўради.

¹ Расули акрам афандимиз бирга бўлган муҳорабаларни «ғазва», саҳобалардан бирлари бош бўлган муҳорабаларга «саря» дейилур.

Карвонларни халос қилмак учун Макка мушриклари тезда 950 қадар аскар жам қилуб юборди. Лашкари ислом ила мушриклар аскари Бадр исмли ерда тўқнашуб, ниҳоятда шиддатли муҳораба бўлди. Бу муҳорабада ҳазрати Ҳамза ила ҳазрати Али фавқулодда ғайрат кўрсатдилар. Аҳли ислом оз бўлса ҳам жаноб Ҳақнинг инояти, саҳобаларнинг шижоати соясинда мушрикларнинг раислари вафот бўлуб, аскарлари мағлуб бўлуб, мусулмонлар зафар топдилар. Бу ҳижратни(нг) икинчи йили 17-рамазонда воқе бўлмишдир.

УҲУД ҲАЗВАСИ

Ҳижратнинг 3-йили Уҳуд муҳорабаси пайдо бўлуб, бу муҳорабада ҳам мушриклар кўп бўлуб, мусулмонлар оз эдилар. Ҳужум вақтинда баъзи мусулмонлар муҳосара учун таъин қилинғон ерларин ташлаб кетгонлари сабабли мусулмонлар бир оз мағлуб бўлдилар. 80 дан зиёда саҳоба шаҳид бўлуб, ичларинда ҳазрати Ҳамза ҳам бор эдилар. Мушриклар Расули акрам афандимиз(нинг) муборак тишларин синдируб, аҳли ислом улуғларин ҳаммасин шаҳид қилдук, гумони-ла қайтуб кетдилар.

ХАНДАҚ ҲАЗВАСИ

Бу муҳораба ҳижратнинг 5-йилинда воқе бўлуб, Қурайш мушриклари саҳройи араблардан ўн минг қадар аскар йиғуб Мадинани хароб ва жамияти исломияни парижон этмак нияти фосидаси-ла Мадинаи мунавварани ўраб олдилар. Расули акрам афандимиз Салмон Форсийни маслаҳатлари узра шаҳарнинг атрофларига хандақ (ўра) ковлатдилар. Шул сабабли бу муҳорабага «Хандақ муҳорабаси» дейилди. Бу сана Мадинада очлиқ бўлуб, саҳобаи киром қамал (муҳосара) вақтинда ниҳоятда оғир машаққатлар кўрдилар. Тездан очлиқ душман тарафинда ҳам пайдо бўлуб, мушрикларнинг ҳам жонлари сиқилуб, ҳужум қилай десалар, хандақлардан ўтишни имкони йўғлиғиндан, кетларина қайтай десалар, номус зўрлиғиндан ҳайронликда эдилар. Бир кеча ниҳоятда қаттиғ шамол пайдо бўлуб, чодирларини бузуб, устларина туфроқ-қумларни сочуви сабабли (мушриклар) жумласи қочуб, муҳорабада аҳли ислом саломат қолдилар. Бу муҳорабада мушрикларнинг энг паҳлавони Умар бин Абдунни ҳазрат Али ўлдирдилар.

ҲУДАЙБИЯ МУОҲАДА'СИ

Ҳижратнинг олтинчи йилинда Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз бир минг беш юз қадар саҳобалар бирла Зулқаъда ойинда Мадинадан чиқуб, ҳаж қилмак ниятинда саҳобаларга қиличдан бошқа силоҳ² олдирмасдан Маккага қараб юрдилар. Мушриклар мусулмонларни Маккага қараб келишлариндан хабардор бўлуб, «Ҳудайбия» исмли ерда йўлларин тўсуб, машварат қилуб, мусулмонларни Маккага киришларига қарши турдилар. Шул вақт ораларинда муоҳада бўлуб, ушбу аҳднома ёзилди: «Аҳли ислом Маккага келур санада кирсунлар, ўн сана ичинда ораларинда муҳораба бўлмасун, ҳаж вақтинда мусулмонлар «Каъба» зиёрати учун келгонларинда мушриклар Маккани уч кун бўшотуб берсунлар. Ислом тарафиндан Қурайшга ўткон киши қабул, аммо Қурайшдан мусулмонлар тарафина ўтгон киши рад қилинсун», – каби шартлар ёзилди. Бу аҳдномадаги шартлар, мусулмонларга оғир келса ҳам пайғамбаримизнинг ройлари ила қабул қилинуб, охирида ҳусни натижаси зоҳир бўлди.

ҲАЙБАР ҒАЗВАСИ

Мадинани(нг) шимол тарафинда Ҳайбар исмли шаҳар ўлуб, мусулмонликдан қочган яҳудийлар боруб, ҳаммалари шул ерда жам бўлгон эдилар. Ҳайбар эса Шом ила Мадина орасинда ўлдиғиндан мусулмон йўлчиларина яҳудийлар тарафиндан бир неча жафолар кўрулуб, йўл хатарлик эди. Шул сабабли Фаҳри олам афандимиз Ҳудайбиядан қайтишларинда бир минг беш юз қадар киши бирла Ҳайбар қалъасини боруб, фатҳ қилуб, халқини мусулмон қилуб, нусрат³ ила Мадинага қайтдилар. Бу муҳорабада мусулмонлардан 15 киши шаҳид бўлуб, яҳудийлардан 93 киши жаҳаннамга кетди. Фаҳри олам афандимиз ҳижратнинг еттинчи йилинда Муҳаррам ойинда Жазиратул-араб атрофиндаги подшоҳ ва ҳокимларга нома ёзуб, «Муҳаммадур-расулуллоҳ» ёзилган муҳрларин босуб, элчилар воситаси-ла Эрон шоҳи Хисравга, Қайсари Румга, Миср ҳукмдори Муқавқисга, Ҳабаш ҳукмдори Нажоший ва бош-

¹ Келишув

² Яроғ

³ Зафар, ғалаба

қа бир неча ҳукмдорларга юбордилар. Бу подшоҳларнинг аксарлари дини исломни қабул қилуб, туҳфалар юбордилар. Эрон шоҳи Хисрав номани йиртуб ташлади. Шул сабабли тездан давлати инқироз бўлуб, ўзиндан ном-нишон қолмай, Эрон мамлакати дорулислом бўлди.

УМРАИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг еттинчи йили Зулқаъда ойинда Ҳудайбия аҳдномасига мувофиқ Расули акрам афандимиз умра қилмак учун ики минг қадар саҳобалар ила Маккага боруб умра қилдилар. Жафокор Қурайш мушриклари ҳузуринда камоли салтанат ва тантана ила шавкатли суратда Каъбаи муаззамани тавоф қилуб, умрани тамом қилиб, Мадинага қайтдилар. Ҳижратнинг саккизинчи йили муъта сафари бўлди. Мушриклар Ҳудайбия муоҳадасин бузганлари учун рамазон ойинда ўн минг қадар саҳобаи киром ила Макка шаҳрига қараб юрдилар. «Баввоъ» исми ерга етганларинда Қурайш улуғлариндан Холид ибн Валид, Амр ибн ал-Ос, Усмон ибн Абу Талҳалар келуб имон кетурдилар. Бир кеч Маккага яқин «Мурруз-захрон» исми ерга етконларинда Макка мушриклари лашкари исломдан хабар олдирмак учун Абу Суфён ила бир неча кишини юборган эдилар. Лашкари исломнинг посбонлари буларни тутуб, Фаҳри олам афандимиз ҳузурини анварларига келтурдилар. Абу Суфён бин Ҳарб дарҳол мусулмон бўлди. Расули акрам афандимиз аҳли ислом ила биргаликда ҳеч бир монъасиз саф-саф бўлуб, камоли шавқ ва шитоб ила 12-рамазонда жумъа куни эрта бирлан «Инна фатаҳно» сурасини ўқуғон ҳолларинда Маккаи мукаррамани фатҳ қилдилар. Каъбаи муаззамани санамлардан, бутлардан поклаб, жаҳран такбир айтуб, Байтуллоҳга ташриф буюрдилар. Бу садойи шуҳратфизо, боргоҳи кибриёда мўминларни шод ва масрурлик ила мушрикларни ғам ва андуҳ ила оғлатмоқда ва қалбларин дарахт яфроғлари каби титратмакда эди. Замони жоҳилиятда жафокор мушриклар мусулмонларни мажуслардан зиёда бир ерда маҳсур тутганлари жонлариндан суюкли ватанлариндан ҳар тарафга сургонлари ёдларига тушуб, қилғон зулмларин баробарина қандай ҳукмлар бўлур экан, деб термулуб турмакда эди-

лар. Мана шул вақт Расули акрам афандимиз афви умумий эълон қилуб, бутун мушрикларни шод (этуб), ғам балосидан озод қилдилар. Бу қадар олижанобона, бу қадар лутф ва марҳаматпарварона адолатларин кўруб, аксар мушриклар дини ислом ила мушарраф бўлдилар. Шул кун ҳазрат Билол Каъба устина чиқуб, қичқируб азон¹ айтуб, Пайғамбаримиз Каъбаи муаззамада жамоат ила намоз ўқудилар. Фаҳри олам афандимиз фасих ва балиғ хутбалар сўзлаб, шариат ҳукмларин баён қилуб, ниҳоятда муассир² насиҳатлар қилдилар. Бу замондан эътиборан Макка мушрикларин қувватлари қолмай, мусулмонлар ила биргаликда улфат ва муҳаббат ила яшамакга бошладилар.

ФУТУҲОТИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Макка фатҳиндан сўнг Ҳунайн, Тоиф исмли шаҳарларни муҳораба ила фатҳ қилуб, мушрикларни паришон қилуб, шаҳарларин дорулҳарбликдан дорулислома айландирдилар. Шул йил хутба сўзламак учун Мадина масжидинда минбар бино қилдилар. Ҳижратнинг тўққизинчи йили Фаҳри олам афандимиз Рум тарафина сафар қилуб, ҳеч бир муҳорабасиз ҳозирда Ҳижоз темир йўлин манзили ўлан Табк исмли ерга тушуб, ҳар тарафга элчи юборуб, Табк халқлари ила сулҳ қилишуб, бир масжид бино қилуб, Мадинага қайтдилар. Мадинадан Абу Бакр Сиддиқ ҳазратларини амир қилуб, бир неча саҳоба ила ҳаж қилмак учун Маккага юбордилар. Олами исломда энг аввал адо қилинғон фарз ҳаж ушбудир. Мавсуми ҳажда ҳазрати Али Бароат сурасини ўқуб, ислом ҳукумларин йиғилғон халойиқларга баён ва эълон қилдилар.

ҲАЖИ ВИДОЪИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг ўнинчи йили Жазираи Арабни ҳар тарафиндан Мадинага гуруҳ-гуруҳ халқлар келиб, дини мубин ислом ила мушарраф бўлурга бошладилар. Шул йил Фаҳри коинот афандимиз ҳазратлари ҳаж қилмакларин

¹ Маккаи мукаррамада энг аввал қичқируб айтулган азон ушбу бўлса керак (*Авлоний изоҳи*).

² Таъсирли

эълон қилдилар. Шул сабабли ҳар тарафдан ҳалойиқлар келуб, Мадинага йиғилуб, ҳаммалари пайғамбаримиз ила бирга ҳаж қилмак ва ибодат йўллариин ўрганмак орзусинда эдилар. Ишта, Фаҳри олам афандимиз 25-Зулқаъда ойида душанба куни қиёмдан сўнг 90 000 қадар саҳобаи киром бирла Маккаи мукаррамага қараб юрдилар, йўл-йўлдан яна ҳисобсиз араб қабилалари қўшулуб, тўртинчи Зулҳижжада Маккаи мукаррамага ташриф буюриб, бирин-бирин ҳаж амалларин ҳаммасин адо қилдилар.

Тўқузинчи Зулҳижжада Арафот тоғига чиқуб, бир хутба сўзлаб, шу хутбаларинда бутун дини мубин ислом асосин баён қилуб, хотунларга шафқат ва марҳаматда бўлмак тўғрусинда насиҳат қилуб: «Эй ҳалойиқ! Ман сизларга Қуръони карим ила суннатимни қолдирдим», — деб васиятлар қилдилар. Шул куни «Ал-ёвма акмалту лакум дийнакум ва атмамту алайкум неъмати ва разийту лакумул ислома дийнан»¹ ояти каримаси нозил бўлди. Фаҳри олам афандимиз ҳижратдан сўнг энг охирги қилган ҳажлари ушбу ўлдиғиндан бу ҳажларини «ҳажжатул видоъ» дейилур. Маккада ўн кун миқдори турғонлариндан сўнг Фаҳри коинот афандимиз юз минг машаққатлар ила уммато, уммато деб, дини ислом ила мушарраф қилғон умматлари ила, умматлари жонлариндан суюкли, ота-оналариндан ортуғроқ шафқат ва мурувватли пайғамбаримиз ила видоълашуб, саҳобалар ўз ватанларига, афандимиз Мадинага қайтуб кетдилар.

ВАФОТИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Ҳижратнинг 11-йили Фаҳри олам афандимиз ҳазратларина хасталик пайдо бўлуб, ҳоллари кундан кун оғирлашмакда эди. Бу ҳолдан саҳобалар хабардор бўлуб, ҳаммалари масжиди шарифга йиғилдилар. Расули акрам афандимиз саҳобаларига суялуб, масжидга чиқдилар. Минбар узра ўтуруб, муассир насиҳатлар қилуб, имом бўлуб, пешин намозин адо қилдилар. Баъд аз намоз яна минбар узра чиқуб, ваъз ва насиҳат қилуб, Абу Бакр Сиддиқ ҳазратларин имомат учун тайин қилдилар. Сўзлариндаги ишорат ва ҳоли муборақлариндан тездан дорулфанодан дорулбақоға риҳлат қилишлари маълум эди. Орадан бир

¹ Қуръони каримнинг 5-нчи «Ал-Моида» сурасининг 3-оятидан парча.

неча кун ўтуб, Раббиул-аввал ойини 12-кунида душанба кун¹ Мадина шаҳринда 63 ёшларинда ажал бодасини нўш қилуб, олам кўзин висоли мубораклариндан маҳжур қилуб, икинчи куни мадфун бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунаввара шаҳринда. Ҳозирда бутун аҳли исломнинг зиёратгоҳи ўлан равзаи мутаҳҳарада масжиди шариф ичинда ҳужраи саодатдадир.

АХЛОҚИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Расули акрам афандимиз ўрта бўйли, буғдой рангли, гўзал ва очиқ юзли, шаҳло кўзли, сунбул мўйли, сийрак соқолли ниҳоятда муҳаббатли, шафқат ва мурувватпешали, тез фикр ва кўп андишали ҳалим ва сабрли бир зот эдилар. Сўзлаган сўзлари ниҳоятда таъсирли, дунё ва охира-рат учун фойдали сўзлар ўлуб, қабоҳат, ғийбат, лоф, зам, ҳажв каби сўзларни асло сўзламас эдилар. Сахий ва олижаноб бўлуб, ҳеч бир соилни рад қилмас, садақа молини олмас, ҳадя ва туҳфаларни қайтармас. Бир киши сўз бошласа ташлаб кетмас, тўйиб ошомас, бир киши ила кўришсалар, аввал қўлларин тортмас, кўп ётуб ухلامас, таажжу ишларда табассум қилуб, асло қаҳқаҳа ила кулмас эдилар. Файрат ва шижоат тўғрусинда энг баҳодирлардан баҳодир, бало ва қазоға ниҳоятда собир, ҳар ким хонасина таклиф қилса, борур, ўтурган вақтларинда киши тарафина оёқ узатмаюр, ёнлариндаги кишилар тизиндан тизлари узмаюр, асҳоблари ила аҳвол сўрашур, тез-тез шўро ва машварат қилишур, бой ила камбағални баробар кўрур, хасталарни боруб кўруб, ҳолин сўрур, ўлгон кишиларга хайри дуо қилуб, «Инно лиллаҳи ва инно илайҳи рожиъун»² оятини ўқур, узрни қабул қилуб кечурур, афу буюрур, тўғри келгон кийимни киюр, аксар фақир ва мискинлар ила суҳбат қилур, ишлаб тургон кишилар тепасинда қараб турмай, ёрдам берур, жамоат олдидан босуб ўтмакни ёмон кўрур. Ҳалол таомларни ошар ва ичур. Қовоқ ва сутни яхши кўрур. Мубоҳ ўйинларга ижозат берур, кофирларни ҳидоят ила дуо қилур, хонадонларин яхши тарбия қилуб, зарб, азоб, даҳшат каби ишларни асло қилмаюр эдилар.

¹ Вафоти Фаҳри олам санайи милодиянинг 632 йили фарангий ҳисоб ила 7, румий ва русий ила 5 июнда эди (*Авлоний изоҳи*).

² Барчамиз Аллоҳга мансубмиз ва унга қайтажакмиз.

ЗАВЖОТИ ФАҲРИ ОЛАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Завжоти мутаҳарротлари¹ 11 бўлуб, 1-Хадича бинти Ҳувайлидирки, дини исломни нусрат ва тараққийсина сабаб бўлгонлари учун аҳли ислом тарафиндан ал-Кубро деб лақабланмишлар. Расули акрам афандимиз ила 25 йил миқдори умр суруб, 65 ёшларинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Макка шаҳринда Ҳажун исмли ердадир. 2-Савда бинти Замъадирки, аввалги эри Шукран бин Умар Ҳабаш ҳижратинда вафот қилуви сабабли Расули акрам афандимизга никоҳланмишлар. 3-Ойша бинти Абу Бакр Сиддиқдирки, қизлик ҳолинда Расули акрам афандимизга никоҳлануб, 9 йил бирга умр суруб, 18 ёшинда бева қолдилар. 66 ёшларинда ҳижратнинг 58-йилинда рамазон ойинда вафот бўлмишлар. 4-Ҳафиза бинти Умардирки, аввалги эри вафотидан сўнг Расули акрам афандимизга никоҳланиб, 60 ёшларинда ҳижратнинг 45-йилинда вафот бўлмишлар. 5- Умми Салима бинти Абу Умайядурки, аввалги эри Ҳабаш ҳижратинда вафот бўлуб, сўнгра Расули акрам афандимизга никоҳлануб, 84 ёшларинда ҳижратнинг 63-йилинда вафот бўлмишлар. 6-Умми Ҳабиба бинти Абу Суфёндирки, аввалги эри насроний ўлдигиндан андин айрилуб, Расули акрам афандимизга никоҳланиб, ҳижратнинг 44-йилинда вафот бўлмишлар. 7-Зайнаб бинти Ҳажашдирки, Зайд бин Ҳорис талоқ қилгондан сўнг Расули акрам афандимизга никоҳланиб, 52-ёшларинда ҳижратнинг 20-йилинда вафот бўлмишлар. 8-Зайнаб бинти Ҳузаймадирки, аввалги эри Уҳуд муҳорабасинда шаҳид бўлуви сабабли Расули акрам афандимизга никоҳлануб, ики ё уч йил бирга умр суриб вафот бўлмишлар. 9-Маймуна бинти Ҳорисдирки, аввалги эри вафот қилуб, Расули акрам афандимиз энг охириги никоҳланмиш хотунларидир. Ҳижратнинг 51-йилинда вафот бўлмишлар. 10-Жувайра бинти Ҳорисдирки, Марисъа муҳорабасинда асир олинуб, Расули акрам афандимиз озод қилуб, ўз никоҳларина олгон эдилар. 65 ёшларинда ҳижратнинг 66-йилинда вафот бўлмишлар. 11-Сафия бинти Ҳуяйдирки, Ҳайбар муҳорабасинда асир олинмиш, Расули акрам афандимиз озод қилуб, ўз никоҳларина олмишлар. Ҳижратнинг 50-йилинда вафот бўлдилар. Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожибун.

¹ Олган хотинлари

АВЛОДИ РАСУЛИ АКРАМ САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ

Пайғамбаримизнинг болалари: 1) Қосим рисолатдан аввал Макка шаҳринда туғулуб, 2 ёшларинда вафот бўлдилар. Расули акрам афандимиз бу ўғулларин исми ила Абул Қосим деб аталмишлар. 2) Абдуллоҳ — бу зот ҳам сабий¹ вақтинда Макка шаҳринда вафот бўлмишлар. 3) Зайнаб — пайғамбаримизнинг 30 ёшларида энг аввал кўргон қиз болаларидир. Ҳижратнинг 8-йилинда вафот бўлмишлар. 4) Руқия — ҳазрати Усмонга никоҳлануб, ҳижратнинг 2-йилинда вафот бўлмишлар. Қабри шарифлари Мадинададир. 5) Умму Гулсум Руқия вафотиндан сўнг ҳазрати Усмонга никоҳлануб, ҳижратнинг 9-йилинда вафот бўлмишлар. 6) Фотима пайғамбаримизнинг 41 ёшларинда кўргон кичик қизларидирлар. 16 ёшларинда ҳазрати Алига никоҳлануб, пайғамбаримиздан 6 ой сўнгра вафот бўлмишлар. Бу олти болалари Хадича ал-Кубродан туғулуб, бир Иброҳим исмли ўғуллари Мария исмли қибтий бир чўриларидан туғулмишлар. Пайғамбаримизнинг набиралари: Али, Имом, Абдуллоҳ, Ҳасан, Ҳусайн, Зайнаб исмли зотлардир. Али ила Имоманинг оналари Зайнаб, отолари Абу ал-Ос исмли кишилардир. Абдуллоҳнинг онолари Руқия, отолари ҳазрати Усмондирлар. Ҳасан, Ҳусайн, Зайнаб ва Умму Гулсумларнинг онолари Фотима, отолари ҳазрати Алидирлар. Ҳаммалари ислом боғининг гули ва жаннат чаманин булбулидирлар. Пайғамбаримизнинг амакилари: Ҳамза, Аббос, Абу Толиб, Зубайр, Абдул Каъба, Айдоқ, Зирор, Ҳорис, Абу Лаҳаб, буларнинг оросинда Абу Лаҳаб пайғамбаримизга ниҳоятда душман ва имонсиз ўлдиғиндан шаънига «Таббат йада Аби Лаҳаб»² сураси нозил бўлмишдир. Пайғамбаримизнинг аммалари: Отика, Умайма, Байдо, Бурро, Арави, Сафия исмли хотунлардир. (Жаноб Ҳақ ҳаммалариндан рози бўлсун.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ АБУ БАКР СИДДИҚ

Расули акрам афандимиз саломат вақтларинда ўринларига халифа бўладиргон кишини тайин қилмасалар ҳам, ҳазрат Абу Бакр Сиддиқнинг халифа бўлишларига кўп ишоратлари бор эди. Масалан, дунёда энг зиёда Абу Бакр Сиддиқдан розиман деб айтишлари, баъзи вақт имом қилуб иқ-

¹ Сабий — ёш бола.

² Қуръони каримдаги 111-«Ал-Масад» сурасининг бошланиши.

тидо қилишлари, аксар вақт бу зот ила суҳбат ва кенгош қилишлари бу зотни халифа бўлишларига далолат қилур эди.

Пайғамбаримизни(нг) вафотлариндан сўнгра Мадинада ҳазрат Умар бош бўлуб, ҳамма саҳобалар пайғамбаримизнинг ўрунларига ҳазрат Абу Бакр Сиддиқни халифа кўтаруб, байъат қилдилар. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ Нажд ва Яманда даъвои пайғамбарлик қилгон Муслим ал-Каззоб ва Асвод ал-Аънсо каби малъунлар бошларига аскар юборуб, ўлдиртуруб, Шомни фатҳ қилдилар. Пайғамбаримизнинг вафотларин эшитуб, ислом динидан қайткон мунофиқларни аскар ила итоатга киргиздирдилар. Шул вақтларда Қуръони каримни саҳобалар ёддан ўқир эдилар. Муслим ал-Каззоб ила бўлгон муҳорабада Қуръонни ёд биладиргон саҳобаларнинг кўблари шаҳид бўлуб эдилар. Шул сабабли ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ ҳазрат Умар ила кенгош қилуб, ҳамма қори саҳобаларни йиғуб, Қуръони каримнинг оятларин жам қилуб, мусҳафи шарифни ёздирдилар, сўнгра ҳазрати Усмон бу мусҳафи шарифдан нусхалар ёздируб, ҳар тарафга тарқатмишлар. Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ ики йил тўққиз ой халифалик қилуб, ўринларига ҳазрати Умарни тайин қилуб, 63 ёшларинда, ҳижратнинг 13-йилинда 20-жумодил-охир ойинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунаварада ҳужраи саодатдадир. (Разиаллоху анху.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ УМАР

Ҳазрат Умар халифа бўлуб тургон замонларинда ислом аскарни ниҳоятда қувват топуб, кўп шаҳарларни олдилар. Саъд ибн Абу Ваққосни бош қилуб, ўн минг аскар бирла Фурот наҳрига яқин Қодисия исмли ерда муҳораба бўлуб, бу муҳорабада ажамларнинг аскар боши Рустам ўлдирилуб, Дарафш ковиён исмли байроқлари қўлга олинди. Кисроларнинг пойтахти бўлган Мадоин шаҳри фатҳ қилинуб, хазинаси Мадинага келтурулди. Бутун Эрон мамлакати дорулислом бўлди. Бундан боруб етмиш кун қамаб, Шом шаҳрини олдилар. Фаластинга юборилмиш Амир ибн ал-Ос Рум аскарларини бузуб, Наблус Ёфа, Фазо шаҳарларини олдилар. Рум аскарни қочуб, Қуддус шаҳрига кируб бекиндилар. Қуддус халқи урушсиз тобе бўламиз, деб ҳазрати Умарни чақирдилар. Ҳазрати Умар бир кул бирла навбатма-навбат бир тевага минуб Қуддусга кириб бордилар. Шаҳарга киргонларинда кул тевада, ҳазрат пиёда эдилар. Қуддус халқларини ўзларига тобеъ қилуб, амон-

чилик беруб, идора ишларин ўзларига топшируб, Мадинага қайтдилар. Ҳазрати Умар ниҳоятда ўткур, шижоатлик, адолатлик, киши кўнглига қарамай, шариатга қарагон, шариатдан бир қилча айрилмагон бир зот эдилар. Ўн йилдан зиёдроқ халифалик қилуб, 55 ёшларинда ҳижратнинг 23 йилинда Зулҳижжа охирида Абу Луълуъ деган бир қул тарафиндан шаҳид бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунавварада хужраи саодатдадир (разиаллоҳу анҳу).

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ УСМОН

Ҳазрат Умардан сўнгра саҳобаларнинг улуғлари ўзаро кенгашуб, ҳазрати Усмонни халифа кўтаруб, ҳаммалари байъат қилдилар. Ҳазрат Усмон замонларинда Миср, Сурия шаҳарларинда муҳораба бўлуб, Шом подшоҳи Муовия Истанбулни қамал (муҳосара) қилса ҳам фатҳ қилолмади. Мусулмонлар Қибрис¹ отосини олдилар. Ҳазрати Усмон ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ замонларинда ёзилгон мусҳафи шарифдан бир неча нусхалар кўчируб, ёздуруб, ислом мамлакатларинга тарқатдилар. Ҳазрати Усмон ниҳоятда раҳмдил, ҳаёлик, очик юзли, ширин сўзлик, яхши хулқлик, олижаноб бир зот эдилар. Кўфа халқи ҳазрат Усмоннинг ўз яқинлариндан қўйгон ҳокимларига рози бўлмасдан итоат қилмай ғавғо чиқордилар. Бу хабарни эшитуб, Басра, Миср, Шом халқлари ҳам фасод ва ғавғо кўторуб, охирида ҳаммалари йиғилуб, келуб, ҳазрати Усмонни ўз уйларинда қамаб шаҳид қилдилар. Ҳазрат Усмон 12 йил халифалик қилуб, 82 ёшларинда ҳижратнинг 35-йилинда 18-зулҳижжа ойинда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Мадинаи мунавварада. Жаннатул Бақия исмли мазордадир. (Разиаллоҳу анҳу.)

ХИЛОФАТИ ҲАЗРАТ АЛИ

Ҳазрат Усмондан сўнгра ҳазрат Али халифа бўлдилар... Ҳазрат Али 5 йил миқдори халифалик қилуб, 63 ёшларида ҳижратнинг 40-йилинда 17-рамазонда вафот бўлдилар. Қабри шарифлари Куфага яқин Нажафи ашраф шаҳриндадир. Ҳазрати Алидан сўнгра Ҳазрат Имом Ҳасан 7 ой миқдори халифалик қилуб, сўнгра бир неча шартлар ила халифаликни Муовияга топшурдилар. Ҳазрат Имом Ҳасан 46 ёшларинда ҳижратнинг 50-йилидан ўз хотунлари тарафиндан заҳар ичуб шаҳид бўлдилар. (Разиаллоҳу анҳум аҳсанурризо.)

¹ Кипр

ДРАМАЛАР*

---

* «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз» драмалари адабнинг 1979 йилда chop этилган «Тошкент тонги» (Тошкент, Фафур Гулом нашриёти) китобидан олинди.

9 — Абдулла Авлоний, 2-жилд 129

АДВОКАТЛИК ОСОНМИ?¹

(Бир пардалик кулги)

Туркистон турмушидан олинуб ёзилмишдур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Давронбек – мусулмон адвокат, 24 ёшинда.

Худойберди – ер сотгон чол, қулоғи қар, 55 ёшинда.

Хушвақт – от йўқотган тожик, 30 ёшинда.

Ҳайдарали – мол йўқотган дудуғ, 24 ёшинда.

Рапоил – насияға мол сотгон, 60 ёшинда.

Эгамберди – тўй қилуб қарздор бўлгон аробақаш, 35 ёшинда.

Меҳринисо – эри билан урушуб, чиқмоқчи бўлгон хотун, 32 ёшинда.

Абдужаббор – хизматчи, қизиқ, 22 ёшинда.

Парда очилур, мукамал ёврупоча бежалгон уй. Бир тарафда қозуқларда осилгон камзул, шим, шлафалар турар. Устол-устуллар мукамал суратда тузалгон бўлур.

Давронбек. Ман бу дунёдан хабарсиз мусулмонларнинг аҳволиға жуда ҳайронман. Ман бу ердан ўқумоқға кетгонимға етти йил бўлди. Ман Ёврупода ўқуб юргонимда Туркистондан чиқгон газиталарни(нг) кўруб яхшигина хурсанд бўлур эдим. Бизнинг халқларнинг ҳам кўзлари очилуб, дунёдан хабардор бўлгонлардур деб ўйлар эдим. Лекин келуб кўраманки, яна эски ҳаммом, эски тос, турган еридан зиғирча ҳам қимирламагон, илгари босмагон, илм ва маорифдан асар йўқ. Эл бутун тошдек қотгон, тараққиёт, маданиятдан нишон ҳам йўқ. Халқ таассуб чуқурига қараб юз тубан кетгон. Оҳ... Кошки мен қайтуб келмон бўлсам эди. Бу қайғулик ҳолларни кўрмагон бўлар эдим. (Эшик тақиллар.) Абдужаббор, чиқиб қара, ким келди.

Абдужаббор (масхара қилуб, кулуб). Бир чол келибдур, кирсунми?

Давронбек. Чақир, кирсун.

¹ Айрим қисқартиришлар билан олинди.

Худойберди эшикдан кируб адвокат ила кўришур,
узундан-узоқ дуо қилур.

Давронбек. Бўлди-бўлди, отажон, кўб чўзманг. (*Жой кўрсатур.*) Қани, отажон, нима хизмат?

Худойберди. Эй... Болам кўй. Мани қилган ишимни асти сўрама. (*Чўнтагини ковлаб, васиқасин чиқаруб, ўқумоқға бошлар.*) «Зикри худуди яки қитъаз Мир дармургдам ориқ думахона дафтаринда 182 рақамда шарқан тамоман пайваста бамулки Додажонбой 479 газ аршин ва ғарбан тамоман пайваста бамулки Абдулкарим оқсоқол 596 газ аршин, жанубан тамоман пайваста бамулки варасаи Абдумавлонбой 484 газ аршин, шимолан тамоман пайваста ба ҳақира ҳаи оима 487 газ аршин чаҳор тарафаш маълум шуд».

Давронбек. Жуда яхши маълум шуд, отажон. Манга бу васиқани(нг) нимага ўқуб бервотсиз? Ман бу ўқуғонларингиздан бир нарса ҳам англамадим. Мақсадингиз нима? Мақсадга келинг. Фақат «Маълум шуд» деган сўздан бошқасига тушунганим йўқ.

Худойберди. Шошма болам, ҳамма мақсад шулда – васиқанинг ичида. Ман ўқуб тамом қилай, сан яхшилаб қулоқ солуб тур. «Чаҳор тарафаш маълум шуд...»

Давронбек. Отажон! Манга бу васиқани(нг) ўқуб берганингиздан ҳеч бир фойда йўқ. Ман бу сизнинг «маълум шуд – паълум шуд»ларингизга тушунмайман. Мақсадга келинг! Бу ерға келмоғингиздан мақсадингиз нима?

Худойберди. Болам, ман шўри қайноғонман. Шул санга ўқуб берғон васиқадаги отамдан қолғон ики таноб жойимнинг бир танобин тўрт юз сўмға бир бойга сотғон эдим. Олти ойда «купчук» қилиб бераман, деб нотарусда «олдим-сотдим» хат қилуб, ики юз сўм биғ пули олуб, агарда вақтида «купчук» қилуб беролмасам, тўрт юз сўм қилуб қайтараман, деб ўзим хат билмаганим учун нотарусни(нг) мирзосига қўл кўйдируб кетган эдим. Эй... болам, жон... болам! Ман қурғур «тана-ман», деб бепарволик қилуб, олти ой муҳлат ўтуб кетуб, энди бойнинг олдига борсам, манга дағдағалар қилур. Нотарусга келсам, тезлик ила олғон ики юз сўмни(нг) тўрт юз сўм қилуб олиб келуб бермасанг, еринг хатланиб, сўтда сотиладур, дейдур. Яқинда судья-пристўф боруб ерингни хатлаб ке-

ладур, дейдур. Жон болам, оппоғ болам, сан шунга бир илож қилмасанг, бошим ғовлаб, жуда доврираб қолдим.

Давронбек. Ман мусулмонларни ишига жуда ҳайронман. Иш билмаганликдан, дунёдан хабарсизликдан ишни пачава қилуб қўядур-да, эшикма-эшик судралуб юрадур. Хўш, энди нима қилмоқчи бўласиз? Мани олдимга нима учун келдингиз!

Худойберди. Жон болам, оппоқ болам, тупроғ олсанг, олтун бўлсун, мендан қайтмаса, бола-чақаларингдан қайтсун. Шуни бир иложини қилгил.

Давронбек. Отажон, буни иложи фақат ики юз сўм олғон оқчангизни тўрт юз сўм қилиб қайтарасиз. Бўлмаса ерингиз сўтда сотиладур. Мундан бошқа иложи йўқ.

Худойберди. Йўқ, болам, буни иложини сан қилсан. (*Чўнтагини ковлар.*) Пулим ҳам уйда қолибдур. Жон болам, бир сўлкавой бераман. Сан манга бир яхшилаб ариза ёзуб берасан. Шул аризада айтасанки, Худойберди Топилдибой ўғлига судья-пристўф яна олти ой сурук берсун. Ана ундан кейин ман бу олти ой ичинда «купчук» кирфичини битқазуб бераман.

Давронбек. Отажон, мени ҳозир борадурғон жойим бор. Пешиндан кейин соат 3 да келинг.

Худойберди. Жон болам, оппоғ болам, ҳозир ёзиб бера қолсанг бўлмасми? Наки мўйсафид ҳолимча овора қилуб юрмасанг? Жоним болам, тупроғ олсанг, олтун бўлсун, ҳозир ёзиб бера қол.

Давронбек. Отажон, мен сизга айтвотман-ку, ҳозир вақтим йўқ. Бир жойга борадурғон зарур ишим бор. Соат 3 да келинг.

Худойберди (*ўрнидан туриб, аччиғ ила*). Ҳммм... болам! Нимага мунча зарда қиласан? Ман санга текинга ариза ёзуб бер девотманми? Ёзганда пулға ёзуб берасан. Жаҳлинг чиқадуруғон бўлса, адвокатлик қилма!... Ҳммм... болам, адвокатлик осонми? (*Кетар.*)

Абдужаббор (*орқасидан кулуб*). – Ҳммм... ота! Ўрисга ер сотуб, хат қилуб бермоқ осонми? (*Давронга қараб*) Қалай, хўжайин, каркулоқ чолни(нг) хўб кузатуб юбордимми? Чўнчагини кавлавогудви, бир нарса бердимми?

Давронбек. Бор ишинга, кўп гапурма. (*Ўрнидан туриб юруб*) Ман мунда келуб иш бошлағонимга 7–8 ой бўлди. Келган кишиларнинг ҳаммаси мана шунга ўхшаган ки-

шилар. Булар билан сўйлашмоқга бир қоп жон керак. Иш билмагон ва сўзумга тушунмагон одамга жигарингни хун қилуб, бир соат-ики соат вақтингни бекор ўткармоқдан бошқа буларнинг аҳволига кууб, сил бўлишдан бошқа натижа чиқмайдур. Буларнинг назарида адвокат бир ариза ёзувчи киши. Ҳар куни мунақанги одамлардан 20—25 келуб, йўқ ерга миянгни ачитуб, қонингни бузуб, жигарингни эзуб, чиқуб кетадур. Бул ҳам камлик қилуб, бир соат умр ёшин фотиҳа билан ўтқарадур.

Эшикнинг қўнғироғи жинғирлар.

Абдужаббор, чиқуб қара, тагин қайси бир дарди бедаво келди.

Абдужаббор (*келуб*). Хўжайин, бир салласи катта, жуда бир қизиқ (*кулар*), жуда бир ғалати тожик келди. Валдир-вулдур қилади. Тилига тушунмадим, кирсунми?

Давронбек. Чақир, кирсун.

Хушвақт (*кирар*). Ассалому алайкум, хўжайин, акунки санга абдивакат бўлгонсан, биз санинг олдинга келгонмуз. Акунки, хўжайин, маники от йўқотгон. Сан билганки, тавоқдек яғири(нг) бор. Яғирингни устинга, занғар, ёғингдан сургонсан. Буку... кун уч кун бўлди, қайси гўрга кетгонингни билмаймуз. Қидирасан, қидирасан — топилмайсан. Агар топиб берасан, беш танга суюнчи берасан.

Абдужаббор. Суюнчини ким беради? Сан берасанми, хўжайин берадими?

Давронбек (*кулур*). Отни ким йўқотгон, ким қидиргон? Суюнчини ким беради?

Хушвақт (*аччиғ ила*). Акунки, абдивакат бўлгонсан, гапга тушунмайсан. Отингни ман йўқотгонсан, ман қидиргонсан, сан суюнчи берасан.

Абдужаббор (*кулуб*). Ким суюнчи беради? Хўжайин санга берадими, сан хўжайинга берасанми?

Хушвақт (*Жабборнинг ёқасидан тутуб, ҳар икиси бўғишур*). Акунки, санки, абдивакат йўқсанки, юрмайсан. Сан билан ишинг йўқсан, акунки сан масхарабози қиласан, куласан.

Давронбек (*ўрнидан туруб икисин ажратуб қўяр*). Қани, шо почча, гапур! Мунда нима учун келдинг? Ўтуруб гапур!

Хушвақт. Акунки хўжайин, ман кеча фолбинга, аюзойимкашга боргонсанки, кафтингга бир сўлкавой

қайтарғонман. Китобингни варақлаб-варақлаб айтғонсанки, отинг арусни қўлига балнитсага тушғон. Сан букун балнитсага борғонмуз. Сан арусни тилиннга билмағонсан. Балнитсахонада арус айғонсанки, арус тилини биладурғон одам олиб гапласан ёки ариза ёзуб олуб гапласан, дегансан.

Абдужаббор. Ҳали қараб туринг, отни кейиндан икинги ҳам касалхонага борасиз.

Давронбек. Жуда яхши бўлубдур. Отинг балнитсага тушган бўлса. Боруб унда дўхтурликни ўрганвоткандур.

Хушвақт. Акунки хўжайин, отинг дўхтар йўқсан ойғур (айғир).

Давронбек. Яхши, дўхтурхонадан боруб, отингни хабарини олдинги? Отинг бор эканми?

Хушвақт (*аччиелануб*). Дўхтурхонага ман борасан, сан бормаймуз, касал бўлғонинг йўқсан.

Абдужаббор (*кулуб*). Дўхтурхонага икалангиз бирга борасиз. Иковингизни ҳам боқизмоқ керак.

Хушвақт. Сан ҳарамзодага гапурмаймиз. Сан нимага бизнинг сўзиннга аралаш бўласан. (*Жабборга қараб югурар.*)

Абдужаббор қочар.

Давронбек (*Хушвақтни қўлудан ушлаб келуб, ўтқазуб*). Қани, шо поччо, уни қўябер, гапургин-чи, мунда нимага келдинг? Нима қилмоқчисан? Мақсадинг нима?

Хушвақт. Акунки хўжайин, мунда гаплаганга мақсадинг шул бўлғонсан. Ман арус тилингни билмаймиз. Бир сўлкавой хизмат ҳақингни берамуз. Мани ила бирга балнитсага боруб отингни арусни қўлидан гаплашуб олиб берамиз.

Абдужаббор (*кулур*). Мана энди икинги балнитсага борадиғон бўлдингиз. Тезроқ-тезроқ бормасаларингиз касалинги зўраюб кетадур.

Давронбек. Шо поччо, биз тилмочликни ташлаб юборғонмиз. Тезроқ бор. Бир одам топуб балнитсага боргин, отингни тезроқ ажратуб олғил.

Хушвақт. Акунки хўжайин, ўзинг бормайсан, хизматкорингни буюрасан, бирга боруб отингни арусни(нг) қўлидан олуб бермасанг бўлмайсан.

Абдужаббор (*кулур*). Шо поччо, балнитсага ман бормайман, ўзинг бора бер, ман касал бўлганим йўқ.

Давронбек (*аччиелануб*). Шо поччо, мени зарур ишим бор. Бир жойга бораман. Сан ҳам тезроқ боруб, отинг-

ни ажратуб ол. Кўп гапуруб мунда майнабозлик қилуб ўлтурма.

Х у ш в а қ т. Акунки хўжайин, санки абдувакот бўлгонсан, ман сани арус тилингни билмаймуз, бўлмаса бир яхши ариза ёзуб берасан. Арусингга олуб боруб берамуз. Отингни балнитсахонадан ажратуб оламуз. (*Ёнидан белбоғидан ҳамёнини олуб бир сўм чиқоруб бермоқчи бўлар.*)

Д а в р о н б е к. Шо поччо, пулинг ёнингда турсун. Ҳозир-да мени бир ерда зарур ишим бор. Соат учда келгил. Жуда яхшилаб ариза ёзуб бераман. Боруб отингни ажратуб оласан.

Х у ш в а қ т (*аччиёлануб*). Гапурасан, гапурасан иш қилмайсан. Жуда дангаса бўлгонсан. Ҳозир ёзуб бермайсан. Одамни овора қиласан (*ўрнидан туруб*). Ҳмм... Абдувакот бўлгонинг осонми? Соат учда келамуз, ёзуб берасан, алдамайсан! (*Чиқуб кетар.*)

А б д у ж а б б о р (*яқин келуб*). Хўжайин, ҳамёнини ковлотган эди, пул-мул бердимми? Бизга ики ойдан бери мояна тегмай ётипти. Кеча укам келган эди. Отам тайинлаб юборгон экан, уйимизда гўшт, ёғ, гурич, совзи, пиёз, ўтун-кўмур, туз, чироғ бутун одош бўлгон эмиш. Шунга пул керак эди, пул. Хўжайин, бир нимарса қилуб, бир иложини қилмасангиз, улай-булай қилуб, у ёғ-бу ёғингизни ковлаб, амал-тақал қилуб бир оз оқчани(нг) тадорикини қилуб, лоақол ики ойликни беролмасангиз ҳам бирор ойликни марҳамат қилмасангиз, бўбойдан балога қоламиз.

Д а в р о н б е к. Бир оз сабр қил, санга нима бўлса-да, оқча топуб берурман. Шояд бирор-бир дурустроқ иш келуб қолса. Жуда бўлмаса ишкоф-фишкофлардан бирортасини сотуб сени ҳаққингни берурман. Бор, хабар ол, чой тайёр бўлгон бўлса олиб кел. (*Абдужаббор кетар.*)

Оҳ, кошки мен адвокат бўлгунча дўқтурлик илмин тасом қилуб, дўқтур бўлгон бўлса(м) эдим. Ўзим учун ҳам яхши бўлуб, халқ учун ҳам фойдалиқ бўлур эди. Мен жигаримни хун қилуб ўқуб ётгон вақтимда баъзи ёр-дўстларим менга айтган эдилар: «Сен адвокатликдан кўра дўқтурликқа ўқуғил». Ман ўйлагон эдим, ҳуқуқдан маҳрум, аҳволи оламдан хабарсиз мусулмонларнинг оз-моз бўлса-да, қўлимдан келгонча ҳуқуқларин ҳимоя қилсам. Халқга манфаат еткурсам, деган эдим. Мени ул умидларим бўшга

чиқди. Мана кўрасиз, халқ мандан, ман халқдан безор бўлдим. Энди очуқ манга маълум бўлдики, умуман халқ орасинда илм ва маърифат томир ёюб, маданият тараққий қилмагунча манга ўхшаш бир-ики одам халқ орасида ишлаб, халқни кўзин очамиз, ҳуқуқин мудофаа қиламиз, демак, ердан туруб юлдузларга қўл узатмоқга ўхшаш хаёлий бир нимарса эканлиғи эмди очиқ ва аниқ маълум бўлди. Мана кўрасиз, ёнимга келгон кишиларнинг ҳаммаси бир-биридан баттар саҳройи ва бақироқ, қуруқ фотиҳадан бошқа бир нарса йўқ. Етти-саккиз ой ичинда бор-йўқни еб битирдим, эмди новбат уй асбоблариға етди. Яхшиси шулки, эсинг борида этагингни ёп дегандек, тахта-ўқлоғини йиғиштируб бирор кантурға кируб хизмат қилмасам, бу йўлда борганда сил бўлмоқдан бошқа натижа чиқмайдурғонға ўхшайдур. (*Абдужаббор чой келтирар.*)

А б д у ж а б б о р. Хўжайин, ҳеч ким келгани йўқми?

(Эшик кўнғироғи жинғирлар.)

Д а в р о н б е к. Жабборқул, чиқуб қара, қайси олиҳиммат келдийкин?

А б д у ж а б б о р (*кируб, зўр беруб кулур*). Олаверасиз, хўжайин, бир ғарчча ёғ, бир жуда соқоли узун жуҳут келубти, кирсунми?

Д а в р о н б е к. Чақир, кирсун.

Рапоил эшикдан кирар. Салом берар. Давронбек алик олар, ер кўрсатур. Ўлтирар. Ёнидан вексил олуб,
устол устига қўяр.

Р а п о и л. Гарамжон, ман бир одамға бир йил ваъдаға юз сўмға насияга мол сотиб эдим. Гарамжон, акун жуда муттаҳам одам экан. Ҳозирда ики йил яқин бўлдики, мани пулимни бермайдур. Гарамжон, векселим оқ вексил эди, нотарусға борсам ариза билан қўшуб берғил дейдур. Гарамжон, бир сўм пул берайин, яхшилаб бир ариза ёзуб берсангиз, шу муттаҳамдан пулимни ундируб олсам.

Д а в р о н б е к. Қарздор одам қарзидан оз-моз тўлаганми ёки бутун ҳаммасини талаб қиласизми?

Р а п о и л. Гарамжон, бир-ики карра беш-ўн сўмдан берган. Қирқ сўм тўлаган, олтмиш сўм қолган.

Д а в р о н б е к. Сиз бир одамға агарда молни насияга сотадурғон бўлсангиз, олтмиш сўмлик молни юз сўмға берсангиз яхши. Энди нима қилмоқчи бўласиз? Шу век-

сил юзасидан юз сўм талаб қиласизми ёки қолган олтмиш сўмни сўрайсизми?

Рапоил. Гарамжон, жуда мутгаҳам одам экан, мани овора қилди. Албатта шу вексилдаги юз сўмни(нг) бераберадур.

Давронбек. Ман бундай ишга ариза ёзмайман. Сиз бошқа бир одамга боруб ёздирингиз. Оласининг олтмиш сўми қолгон бир камбағал бечорани куйдуруб юз сўм олмақчи бўласизми?

Рапоил. Гарамжон, сиз баъзи бойларнинг қиладигон ишиндан хабарингиз йўқ экан. Бир бошпўтга ики қат хужжат қилуб оладурлар. Масалан, бир вексил олуб, яна бир тилхат қилдируб оладурлар. Агар вақтида тўлай олмаса ҳам вексилга, ҳам хужжатга оқча оладурлар. Бир одам бир юз сўм қарздор бўлса ики юз сўм тўлайдур. Яна эллик сўм харажот тўласа, ики юз эллик сўм тўлайдур. Ман гарамжон, унақа қилвотгоним йўқ-ку? Ниҳоятти олтмиш сўмни юз сўм қилуб оламан. Ёзаберинг, хизмат ҳақингизни яхши бераман, гарамжон.

Давронбек. Йўқ, ман мундай хиёнат аралашадургон ишларга очдан ўлсам ҳам аралашмайман. Сиз боруб бир бошқа одамга ёздиринг. Агарда хоҳласангиз ман фақат олтмиш сўмнинг ўзигагина ёзаман.

Рапоил. Хайр...хайр... гарамжон. Сиз хафа бўлманг. (*Чўнтагини ковлар, пул олиб бермоқчи бўлур.*) Мана, гарамжон, як сўм, аризани жуда яхшилаб ёзингиз.

Давронбек. Ҳозирда мени зарур юмуш билан борадургон ерим бор, соат учда келинг.

Рапоил. Гарамжон, мани овора қилманг, соат учда мани ҳам ишим бор. Дўконим очиқ қолади. Ҳозир ёзиб берасиз, мўйсафид ҳолим билан мани овора қилманг.

Давронбек. Ака домулло, сўз деган битта бўлади. Ҳозир мани ариза ёзмоқга вақтим йўқ, судга барадургон ишим бор.

Рапоил (*ўрнидан туруб*). Гарамжон хафа бўлманг, бўлмаса соат учда келаман. Тоғин ваъдангизга хилоф қилманг. Албатта соат учга келаман. Сиз ҳам боргон ерингиздан соат учдан кеч қолмай келинг.

Давронбек. Сўзни кўп чўзманг, гап деган битта бўлади.

Рапоил. Гарамжон, ҳмм... адвокатлик осонми? Ман сизга бекорга ариза ёзуб беринг девотманми? (*Чиқуб кетар.*)

Абдужаббор орқасидан масхара қилуб, кулуб қолар.

Д а в р о н б е к. Бирни кўруб фикр қил, бирни кўруб шукр қил демишлар. Тўғри сўздур. Ман мусулмонларнинг ҳол-аҳволларин кўруб хафа бўлсам, жуҳудларнинг орасида ҳам шунақа эзма кишилар бор экан. Албатта дунёдан хабарсиз, илму маорифдан хабарсиз қавмларнинг ҳол-аҳволлари шундай бўладур. Фақат буларнинг ишлари бир-бирларин алдамоқ ва бир-бирларин тузоқ кўюб тутуб ошамокдур. Буларнинг орасига илм ва маданият нурлари ёйилуб, инсон қаторига кирмагунча ўзлари эшикма-эшик овора бўлганлари бир сари, манга ўхшагон ўз элимға, халқимға фойда еткурармукинман, деган кишиларнинг миясини қоқуб, кўлиға беруб, оз фурсатда жинни қилишлари табиийдур. (*Эшик кўнғироғи жинғирлар.*) Абдужаббор, чиқуб қара, тагин қанақа дардисар келган экан.

А б д у ж а б б о р (*чиқуб кирар, суюнган ҳолда*). Хўжайин, дамингизни чиқарманг, бир жуда ясангон хотун, бир жуда катта бойни хотуниға ўхшайди.

Д а в р о н б е к. Бор, кўп сергап бўлма, чақир, кирсун.

М е ҳ р и н и с о (*эшикдан кирар, сўрашур. Адвокат жой кўрсатур, ўлтирар*). Жонгинам, опагинанг айлансун, сани дарагингни эшитуб олдинға келдим. Бизани маҳаллани яқинидаги Рустамбекни ўғли экансан. Опагинанг айлансун, ман бошимдан ўтган саргузаштларимни санга бирин-бирин сўйлаб берайин, сан яхшигина кулоқ солуб, тинглаб, хатга ёзуб тургин. Опагинанг айлансун, кўлингға қалам-қоғозингни ол.

Д а в р о н б е к. Холажон, аввал гапурадурғон гапингизни чўзмасдан қисқагина қилуб гапирунг. Қоғоз, қаламға навбат кейин келадур.

М е ҳ р и н и с о. Опагинанг айлансун, дунёда мани ҳасратимға кулоқ соладурғон одам ҳам бор экан. Дод-фарёдимға етадурғон кишини энди топдим. Ўн беш йилдан бери ман бахти қаро шўрлик...¹ деган бир қиморбозни кўлиға тушуб, ўтга ёқилуб, тошға чақилдим. Куюб-ўртануб чўбу-устухон бўлуб кетдим. Раҳматлик ота-онам бор вақтида бу йигит ўлгур эрим манга мунча зулм қилолмас эди. Улар (ўл)гандан кейин айниқса бу шўрлик бошим тўқмоқ остида

¹ Ўқиб бўлмади

қолди. Ҳар кун ичғон ошим заҳар-заққум, кўргон кунимни ит ҳам кўрмасун. Мани муттаҳам эрим кургур бир кун қиморға ютқизуб келуб, аламини мендан олса, бир кун маст бўлуб келуб, ман шўрликни бошига қиёмат кунини солади. Ичғон ошим — заҳар-заққум, кўрган куним — жаҳаннам!

Давронбек. Холажон, бу ерга келишдан мақсадингиз нима — шундан гапуринг, гапни кўб чўзманг.

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, жонгинамни қоқай. Мани ҳасратларим жуда кўп. Бир бошидан санга тушунтирмасам, мақсадимга етмайман, аламимдан чиқмайман. «Этни тутағи бит» дегандек, мани қиморбоз окам кўярда-қўймасдан, ота-оналарим мунга бермаймиз, десалар ҳам ёлғон-яшиқларни гапуруб, мақтаб, шу золимни кўлига мани асир қилуб қўйди. Ўн беш йилдан бери ит азобин тортаман, дарду ҳасратларимни айтайин, десам ҳеч бир жонкуярим йўқ. Бир неча мартаба қозиға боруб арз қилғон эдим, йигитгина ўлгур эрим маърузми, ривоятми, алланима балолар қилуб, яна уйига ҳайдаб олуб келди. Манга йўл-йўруқ кўрсатадурғон бир жонкуяр бўлмадики, у золимнинг кўлидан ман муштипарни озод қилса!

Давронбек. Холажон, энди нима қилмоқчи бўласиз, эрингиздан чиқмоқчисиз?

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, иложини топсам ул золимни уйида бир нафас ҳам турмайман.

Давронбек. Эрингизни сизга жабр-зулм қилишиға маҳаллангизни домла-имом, элликбошилари сизни(нг) тарафингиздан гувоҳлик берадиларми?

Меҳринисо. Опагинанг айлансун, ижорахўр имом ила порохўр элликбоши қачон ман муштипарни тарафи бўлади дейсан. Қозихонага борганда ҳаммаҳаллалари муттаҳам эримни тарафи бўлиб кетдилар.

Давронбек. Бўлмаса энди эрингиз урган вақтида кўни-қўшнилариингиздан ики кишини гувоҳ қилиб манга келинг, ман иложини қиламан.

Меҳринисо (*бошини очуб, ярасини кўрсатур*). Опагинанг айлансун. Мана ўтган куни урган. Яраси ҳали ҳам тузалгани йўқ.

Давронбек. Мана, ман сизға катта кўчадаги дўхтурхонаға қоғоз ёзуб бераман. Олуб борсангиз, кўлингизға гувоҳнома қилуб берадур. Соат учда шу гувоҳномани олуб

келинг, ман сизга тегишлик жойга ариза ёзуб бераман. Тез фурсатда золим эрингиздан қутулурсиз.

Меҳринисо. Опагинанг айлансун (*ўрнидан туруб*), адвокатлик осон иш эмас, манга ўхшагон ғариб-бенаво-ларни(нг) додига етмоқ керак (*чиқуб кетар*).

Абдужаббор (*орқасидан*). Қиморбоз эрга тегуб, кал-такини еб, бошларни ёруб юрмоқ ҳам осон эмас.

Давронбек (*ўрнидан туруб жиддият ила*). Оҳ, зо-лим маданият, бизим туркистонликларнинг орасига қачон келуб томир ёясан?! Қачон бизим бу жаҳолат зиндонидан халос қиласан?! Бизда уй тарбияси бошлануб, хотун-қиз-ларимиз илму маориф ила нурланмагунча, бизнинг ора-мизда шундай кўнгилсиз ҳоллар давом этса керак. Мана бу хотун бечорани эрга бергон вақтларида ўз хоҳиши билан, ўзининг ризолиғи билан, ўзи кўруб хоҳлагон эрига бермас-дан ҳайвон каби кучлаб, қўлидан тутуб бир золимнинг қўлига берганлар. Бу муштипар маъсуманинг бутун умри азоб-меҳ-натда, қайғу ва кулфатда ўтуб дунёга келганига-да минг маротабадан пушмон еб, ғам зиндонида яшагон. Мана биз-нинг орамиздан мундай кўнгилсиз ҳолларни(нг) йўқ қил-моқ учун бутун куч-қувватимизни(нг) хотун-қизларимиз-ни(нг) ўқутмоқ, маориф ва маданият ила ошно қилмоқ йўлинда сарф қилмоғимиз лозимдур. Шундагина бизлар ҳам бошқа қавмлар орасинда ўртоқчасига яшамоғимиз мумкиндур. (*Эшик кўнғироғи жинғирлар*.) Абдужаббор, чиқуб қара, яна ким келди.

Абдужаббор (*зўр бериб кулур*). Хўжайин, бўлиб қол-дингиз, ғарчча мой, белига қамчин қистургон бир арава-каш, кирсунми?

Давронбек. Чақир, кирсун.

Эгамберди (*кируб, адвокат билан кўришуб ўлтирур*). Мулло ака, ман бечора жуда оғир кунга қолдим. Баракал-лачиларнинг сўзига кируб, ўз ҳолимга қарамасдан катта тўй қилуб, қарздор бўлуб, бир парча ҳовлим қарзимга хатлануб, яқинда сотиладургон бўлиб қолди. Хотуним, тўрт адад ёш гўдак болаларим ила кўчада қоладигон бўлдим.

Давронбек. «Эна – ўлтиришингга қараб чена» де-гандек, камбағал одам нима учун ўз ҳолингизга қараб тўй қилмадингиз, нима учун кўрпангизга қараб оёқ узатма-дингиз?

Эгамберди. Мулла ака, асло кўяверинг, «жин чарчаганни урар, дев тегирмончини», — дегандек ман шўрликни жин урмаса кўчадаги «баракаллаци»ларнинг сўзига кирармидим. Тўй қиладиғон вақтимда қариндош-уруғим, ёр-дўстим жуда кўпаюб кетди. Ҳар бири манга тўйни катта қилмоқ учун насиҳатлар қила бошладилар. Уларнинг сўзларига учуб, мани қарасангиз ҳотамтой бўлиб кетдим. Ўзимча бир қозончада ош қилуб кесдирмоқчи эдим. Бетаҳорат бенамозни бўйнига қўйгандек, ики кун ош беришни гарданимга қўйдилар. Ундан қарасангиз, хотун «ака» жанжал қилуб, бир кун «хотун оши»ни бўйнига қўйди. Шунақанги қилуб Аминжон бойни неваралари уч кун ош бердилар-да, кафангадо бўлдилар.

Давронбек. Ўзингиз туппа-тузуккина тушунадирғон одам экансиз, нима қилуб уларнинг сўзига алдандингиз? Тўйни ўз ўйлаганингизча қила қолмадингиз?

Эгамберди. Эй, мулла ака, ман-ку ман. Уларнинг гапурғон гапига сиз бўлсангиз ҳам алданар эдингиз. Қўйнимни пуч ёнғоққа шундай тўлғаздиларки, бор-йўғимдан айрилгандан кейин кўзим мошдек очилди.

Давронбек. Боболаримизнинг «ўтган ишга ўкинма», «кейинги пушмон жонингга душман» дегон ҳикматли сўзлари бор. Энди нима бўлса, бўлиб ўтмишдур. Асосий мақсадга келинг. Мунда келмоқдан мақсадингиз нима? Ҳовлингиз хатланган экан, энди нима қилмоқчи бўласиз?

Эгамберди. Мулла ака, нима қилмоқчи бўлар эдим. Ман бир аравакаш одам мунақанги ишларга ақлим етади дейсизми? Миясини еган аҳмоқ бўлмасам, «баракаллаци»ларнинг сўзига кируб шу ҳолга тушармидим. Энди бу хусусда маслаҳатни ўзингиз берасиз. Шул тўй тўғрисида маҳалламиздаги Орифжон бойдан вексил бериб, пул қарз олғон эдим. Вақтида тўлолмадим. Беш-олти кун бўлди, ҳовлимни, уй асбобларимни, хотунимни молларигача судя-пристўв олуб келуб хатлаб кетди. Шўрлик бошим, нима қилишимни билмай, сизнинг қошингизга келдим. Энди сиздан ёрдам бўлмаса, мани ҳеч бир жонкуяр, йўл кўрсататурғон кишим йўқ.

Давронбек. Ҳовлингиз ўзи неча саржин?

Эгамберди. Ҳовлим қирқ саржинча бор.

Давронбек. Йигирма саржинни хотунингизни маҳри деб кўрсатмоқ мумкин. Онангиз борми?

Эгамберди. Етмуш яшар бир муштипар онам ҳам бор.

Давронбек. Қолган йигирма саржинини онангизнинг маҳри деб кўрсатиладур. Бошқа хатлангон молларингизнинг ҳам хотунингизнинг моли деб кўрсатмоқ мумкин. Бой сиздан ҳеч нарса ололмайдур.

Эгамберди. Жон мулла ака, бу ишларни(нг) нима бўлса ҳам ўзингиз тўғрилайсиз, мунақа нарсаларга менинг ақлим етмайди.

Давронбек. Сиз бўлмаса соат учда келинг, яхшилаб ман сизга ариза ёзиб берман. Шу ариза билан ҳовлингиз сотилишдан тўхталадур.

Эгамберди. Худо хайр берсун, мандан қайтмаса бола-чақаларингиздан қайтсун. Манга ўхшаган йўлда қолгон одамларга сиздек ўқиғон-билгон кишилар дастгирлик қилмаса, ким қиладур. Адвокатликам осон иш эмас. Манга ўхшагон ғариб-бенаволарга раҳнамолик қилмоғингиз керак. (*Ўрнидан туруб.*) Бўлмаса соат учда келайми? (*Кета туриб.*) Албатта соат учда келаман. Жон мулла ака, аризани жуда яхшилаб ёзиб берасиз (*чиқуб кетар*).

Давронбек (*Абдужабборни чақируб*). Бир истакон чой олуб кел, чойим ҳам совуб қолди.

Абдужаббор (*Истаконда чой олуб келуб қўяр*). Хўжайин, ҳеч нарса чиқдимми? Бу келадигон сирривалқайроғлардан лоақал бизнинг моянага етадургон пул-мул келса эди, яхши бўлар эди.

Давронбек. Кўп сергап бўлма, гап деган битта бўлади. Ҳар нарса қилсам ҳам, сани бугун бўлмаса эрта, ўзимни ҳиндиға гаров қўйсам ҳам, оқча топуб бераман. Бор, ўз ишинга бор.

Абдужаббор чиқуб кетар.

Мана, кўрасанки, бу дунёдан хабарсиз, илму маорифдан маҳрум, маданиятдан узоқ яшаган бизнинг халқимиз ҳали қандай қизгонч, қандай кўрқинч, қандай таҳликали эканлиғи офтобдан ҳам равшан кўринуб турадур. Бир камбағал аробакаш нодонлик соясида бидъат тўй учун бутун бор-йўғидан айрилуб кафангадо бўлган. Бир неча йилдан бери топган, болаларин ўқутмак учун керак бўладургон оқчасидан айрилмоқ ила баробар бир парча ҳовлиси ила мол ва рўзғоридан ҳам бутун маҳрум бўлуб, жаҳолат ва нодонлик йўлида бутун оиласи ила қурбон бўлгон. Мун-

дай бидъат ва исрофларнинг йўқ бўлмоғи халқимизнинг маориф ва маданият ила тараққий қилмоғига боғлиқдур. Агарда биз ҳозирги илм ва урфон тараққий қилуб, бутун дунёга нур сочиб турғон бир замонда энг муҳим вақтларимизни ана шундай бидъат, қуруқ ўйин-кулги, тортиш ва талашлар бирла ўтқарсак, дунё юзиндан инқироз оламига қараб кетмоғимизга шак ва шубҳа йўқдур. Мундай бидъат ва исрофларни(нг) оромиздан йўқотмак учун ёшларимиз бутун куч ва қувватларини(нг) илм ва маориф йўлига сарф қилмоқ ила баробар тиш ва тирноқлари ила бутун қувватларини(нг) бу бидъат ишларини(нг) йўқ қи(л)моқ йўлида тиришмоқлари лозимдур. (*Эшик қўнғироғи жинғирлар.*) Абдужаббор, чиқуб боқ, тагин қайси бир бош оғриғи келди.

А б д у ж а б б о р (*келуб, зўр беруб кулар*). Хўжайин, хўжайин мен... жуда бир қизиқ... жуда бир ғалати... ҳали келса кўрарсиз, кула-кула ўларсиз.

Д а в р о н б е к. Кўп сергап бўлма, бор чақир, кирсун.

Ҳ а й д а р а л и (*кирар*). Аааассалом алайкум!

Д а в р о н б е к. Ваалайкум ассалом, хуш келинг, ўтиринг. Қани, нима хизмат?

Ҳ а й д а р а л и. Ммм...ан бббукун ууууч ики... ун ббб..ўлди. Ууу...йимдан мол ўғурлатғон эээ..дим. Бугун дарагини ттопдим. Мммани молимни олган одам қозоғ экан. Энди югуриб сизнинг олдингизга кккелдим. Ииилож қилуб шул одамдан мани молимни олуб берасиз.

Д а в р о н б е к. Яхши, ўртоқ, маълум бўлдики, сиз мол йўқотган экансиз. Молингизни олган одам қозоғ экан. Дарагини топибсиз. Мунда нимага келдингиз? Энди нима қилмоқчи бўласиз?

Ҳ а й д а р а л и. Ннн...има қилмоқчи ббб... бўлардим, шшш...ул одамдан мммани ммм...олимни олиб берасиз.

Д а в р о н б е к. Ман қози эмасман ёки бир амалдор эмасман. Бировни молини бировга олиб бермоқга мани кучим етмайди. Сиз молингизни олган одамни топсангиз, қозига чақиртиринг, қози ҳукм қилуб, молингизни олиб берадур.

Ҳ а й д а р а л и. Ммман ул одамни тттонимайман, лллекин бббир одамдан эээшитдим, дддарагини тттопдим.

Д а в р о н б е к. Бир одамни(нг) ўғри қилмоқ учун бировдан эшитган гап кифоя қилмайдур. Мол ила ушламоқ керак ёки кўрғон-билғон гувоҳ-исбот керак бўладур. Мунақанги кўрма-кўраки бир одамни(нг) ўғри қилуб бўлмайдур.

Ҳайдарали. Ггувоҳларим бббор, бббўлмаса сиз манга қққозиға бир ариза ёзуб беринг.

Давронбек. Гувоҳларингизни отини, отасини(нг) отини биласизми?

Ҳайдарали. Йййўқ, ббббилмайман.

Давронбек. Бўлмаса, боруб гувоҳларингизни номларини, отасини(нг) отини ҳам турадурғон жойларини, ҳамда молингизни олғон одамнинг отини ва турадурғон жойини яхшилаб билуб келинг.

Ҳайдарали. Ммман хххат билмасам, ххҳаммасини отини эсимдан чиқаруб қўяман. Ммманға шшшогирдингизни қўшасиз. Ммман билан ббборуб ёзуб олуб кккеладур.

Давронбек. Шогирдим сиздан ҳам баттар, хат ёзишни билмайди.

Ҳайдарали. Бббўлмаса ўўўзингиз ббборасиз, бббиз сари қадам бббосганингизға сизни қққуруқ қўймайман.

Абдужаббор. Хўжайин, бўб қолдингиз, бора қолинг, ўзингиз ҳам жуда зерикиб ўтуруб эдингиз, ўйнаб келасиз, ҳам пул топасиз.

Давронбек. Ўртоқ (кулуб), мани жуда ишим кўб, сиз билан бормоқға қўлим тегмайдур. Кўб гапни чўзманг. Боруб, гувоҳларингизни яхшилаб билуб, соат учда келинг. Ман сизга жуда яхшилаб ариза ёзуб бераман. Молингиз тезда қўлингизға кирадур... (*жиддият ила ўрнидан туруб*). Мана кўрасиз, бизнинг халқнинг ҳоли! Ҳаммасини(нг) йййиштириб келсангиз, бир пичоқға соп бўлмайдур. Бир тарафдан, буларнинг нодонликларига ва аҳволи оламдин хабарсизликларига ич-ичингдан ёнсанг, икинчи тарафдан буларнинг яна кетаётган вақтларида ҳам «...адвокатлик осонми?» деб масхара қилуб кетишлари жигаримни бошини эзади. Йўқ, ҳали ҳам бўлса тезда жинни бўлмасдан илгари бу тахта-ўқлоғини йййиштириб, бирорта кантўрға хизматға кирмасам, яқин фурсатда бу жоҳил ва нодон, ўз ҳақ ва ҳуқуқини англамаган халқларга фойда еткураман, деб ўз жонимға жабр қилмоқ ҳам дуруст эмас. Шул тўғрида боболаримизнинг ҳикматли сўзлари бор: «Қаромуғ донаси бўлғунча, буғдойнинг сомони бўл, ямоннинг яхшиси бўлғунча, яшининг ямони бўл». Албатта, бу сўз тўғри сўздир. (*Ойнага қараб, у ёғ-бу ёғини тузатуб, соатиға қараб.*) Соат бир бўлуб қолубдур. Ҳар нима бўлса

хам бир дафъи савдо учун шаҳардан ташқари бирорта ўртоғимнинг боғига боруб, юрагимни чигилини ёзуб келмасам, сил бўлишумга сағал қолур. (*У ёғ-бу ёғини тузатуб, Абдужабборни чақируб.*) Абдужаббор, сан ҳеч ёқга қимиллама, бояги ики одам гувоҳнома олиб келса, олиб қол, бошқалари келса, айтгилки, адвокат бугун жуда узоқ бир жойга меҳмон бўлуб кетди, эртага келинг, деб жўнатиб юбор. Тағин эшикда мани пойлашуб ўтурмасун. Ман кечқурун соат бешда келаман (*чиқуб кетар*).

А б д у ж а б б о р. Бу бизни адвокат хўжайинимизни ўзи ишни кўзини яхши билмайди. Халқни алдаб, пулини олиш илмини ўрганган эмас. «Лўлини эшагини суғор, пулини ол» деган эски замондан қолғон гапга ҳам ақли етмайду. Олдига келғон одамларнинг бариға унақа қил, мунақа қилуб кел (деб), ҳаммасини олдидан қуруқ чиқаруб юборадур. Уларга тўғрисини гапураман деб, унақанги-мунақанги деб эрталабдан-кечгача бошларини қотируб ўтираду. Бизнинг одамларга унақа-мунақа деб фалсафа сотиш керак эмас, иш қилмоқ керак, иш кўрсатмоқ керак, йўл топмоқ керак. Пул, эй қурбонинг бўлай оқчажон, тўрам, сира пул бечора Абжаббор аканга ҳам юзингни кўрсатсанми, йўқми?.. Шошманг, мана, ман ҳозир пул топишни ҳийласини топдим. Кўрасиз, ман адвокат бўлсам, пулни нишобини қандай ўзимга оғдирар эдим. Бизнинг адвокат тоғомиз ўзи ишнинг кўзини билмайду. Мана, ман ҳозир адвокат бўламан, кўрасиз; ман қандай пул топаман (*югуруб боруб осиглиқ турғон адвокатнинг эски кийимларин киюб, адвокат бўлуб ўлтируб, папирос чакур*).

Юқорида зикр қилинмиш кишилар бирин-кетин келуб, ариза ёздирурлар. Ҳар бирларининг аризаларин жузъий чақирик қилуб, чизуб конвертга солуб, қўллариға беруб, жўнатуб, ҳар бирларидан бир-ики, уч, тўрт сўмдан пул олур.

А б д у ж а б б о р (*ўзидан-ўзи кулуб, суюнуб*). Мана кўрдингизми, бизнинг адвокат ўзи ишнинг кўзини билмайду. Ул эрталабдан бери жигарини хун қилуб, бир тийин ҳам топгани йўқ эди. Ман ярим соат ичида йигирма сўмга яқин пул топдим. Ҳар нарсаға ҳам ҳунар керак, ҳунар!

Шул вақт эшикдан ҳамма ариза ёздирғонлар келуб, адвокатнинг хизматчиси эканини англаб, яхшилаб урурлар.

Парда тушар.

1914

ПИНАК

Бир пардали Туркистон турмушиндан ёзилмиш кулги.

ЎЙНОВЧИЛАР

Турсун — кўкнори, 62 яшар.
Толиб — қиморбоз, 25 яшар.
Фўлод — кўкнори, 60 яшар.
Отажон — кўкнори, 45 яшар.
Додабой — кўкнори, 35 яшар.
Соиб — қиморбоз, 30 яшар.
Эшвой — қиморбоз, 25 яшар.
Ҳайдар — қиморбоз, 28 яшар.
Вали — Турсуннинг ўғли, 16 яшар.

САҲНАГА КЕРАКЛИ НАРСАЛАР

Бир қора қумғон, бир чойнак, бир эски фаднус, уч адад пиёла, тоғора, лаган, қозон.

Бир эски намат, кўрфа, кўрфача, сандуқ.

Бир тарафда бир ош ўчоғи, бир чойжўш ўчоқ.

Бир тарафда қозикларга осилғон эски-туски чофонлар.

Бир шамдон, қозуғда салла.

Саҳна бир уйдан иборат ўлур. Турсуннинг олдида тоғорада кўкнори, фаднусда нон, қанд, майиз, чойнакда чой. Кўкнори эзуб ўлтурғон ҳолда парда очилур.

Турсун (*халққа қарата*). Алҳамдулилло, бугун чаҳор ишқал бут. Тоғорамда кўкнорим, олдимда қанд-магизим, бир ёнимда чойнакда чойим... (*Кулумсираб*.) Бугун ўзим ўнг ёним ила турғон эканман. (*Бир пиёла кўкнори қуюб ичар*.) Оҳ, оҳ, оҳ... Ҳар ким бу кўкноридан ичмабдур, дунёга келмабдур. (*Бир пиёла чойдан қуюб, қанд, майиз бирла ичур*.) Оҳ, оҳ... Бу Масковдан мозор босуб келғон ўрисвойни чойидан атир иси келади-я. Ўрисвойни отаси кўрган-да, биздек камбағалларни ғамини еб, шундай таъмли чойларни чиқоруб қўюбдур. Агар бу чойларни самоварда қайнатуб, дамлаб ичсангиз, вой-бўй, худди одам-

ни маст қилади-де. *(Чой ичар. Кайф қилуб финакга кетуб, энкаюб-энкаюб, кўзларини сузуб ўтурар.)*

Толиб кирар. Саҳна орқасидан секин келуб, қозуғдан фаднусни олуб сандуқга бир урар. Ўзи сандуқ орқасига беркинур.

Т у р с у н *(бирдан чўчуб кетуб)*. Ло ҳавла ва ло қуввато... Финаги ҳам курсун-ей! *(Одамларга қараб.)* Ҳой мусулмонлар! Бу қандай гулдурос! Кўчада бомба отилдими? *(Ўрнидан туруб, эшикга чиқмоқчи бўлуб, у ёғ-бу ёғига қараб, қўрқгон киши бўлуб, яна келуб ўтурар. Одамларга қараб.)* Эй, мусулмонлар, мен кўкнори, қўрқоқ одамман. Битта одам йўқки, чиқуб қараса. Тагин ёв-мов келуб қолгон бўлмасун. Уҳ, кайфимдан битта қолмади. Кафалагим учуб кетди. Яна янги кайф қилмасам, бўлмайдур. *(Кўкноридан бир пиёла ичар.)* Оҳ-оҳ-оҳ... Мана энди қуюғи чиқди. *(Бир пиёла чойдан қуюб, қанд-магиз бирла ичар.)* Мана бу қанд Масковдан келгон, магиз бўлса Каттақўрғондан келгон, кўкнори бўлса Бухоройи шарифдан келгон табаррук. Олло-таолонинг дунёда бандаларига марҳамат қилгон қандай нознеъматлари бор. Бири ширин, бири лаззатлик, бири оччиф бўлса ҳам кайф қиладир. *(Кўзлари сузулуб финакга кетар.)*

Толиб яна ўрин орқасидан фаднусни аввалгидан қаттиғроқ тақиллатур.

Т у р с у н *(чўчуб орқасига қараб ағнаб кетар, ётгон ҳолда.)* Субҳонолло, алҳамдулилло, субҳонолло, алҳамдулилло, вой, финаги курсун-ей. *(Секин ўрнидан туруб ўтуруб.)* Эй мусулмонлар, ер қимирладими? Бу қандоғ гулдурос? Асло мани тинч қўядими? Қўймайдими? Момақалдироқ десам, ҳали ташқарига чиқганимда ҳаво очиг эди. Ер қимирлади, десам, қозигдаги нарсалар қимирлавоггани йўқ. Одам қилвотди, десам, одам фарзандининг ичида мундай гулдуросни қилурга кучи етадирғони йўқ. Ажабо, ман қандай балога қолдим. Бу — жинми, шайтонми? Ўзим янгигина кайф қилгон эдим. Кайф ҳам кетди. Қўрқгонимдан ўтим ҳам ёрилуб кетди. Ҳаққиси учгача, яна бир кайф қилмасам бўлмас. *(Яна кўкнори ичар.)* Оҳ-ҳо!.. Ҳамма кайфи остида ётгон экан. Агар Худо тинчликни берса мунки кайфи худди уч кунга етади. *(Чой ичар. Кўзларини сузуб кўброқ финакга кетуб турғон ҳолда.)*

Т о л и б *(секин орқасига келуб, қаттиғ овоз ила)*. Ҳой Турсун ока!

Турсун (*бир юмалаб туруб*). Вой, финаги курсун! Эй теги паст, қилиғинг курсун, одам деган ҳам шунақа бемаза бўладими? Салом йўқ, алик йўқ, индамай-синдамай келуб, вагонни хуштагидек чинқирлаб бақирасан! Одам деган ҳам шунақа беодоб бўладими? Бировни уйига киргон киши ул эшикни тақиллатади, чақиради, индан кейин уйга киради-де. Индамай кирганинг бир сари, тагин тепамга келуб бақирганинг нимаси?

Толиб. Эшикни бир эмас, ики марта тақиллатдим, ўзингиз ҳеч овоз бермадингиз. Индан кейин кирдим. Кируб қарасам, тоғорага қараб, энгашуб кетвотган экансиз. Бошингизни тоғорага уруб ёриб қўйманг, деб, «Ҳой, Турсун ока!» дедим. Ман сизга яхшилик қилсам, сиз мандан яна хафа бўласиз-а!

Турсун. Бўри қўшнисига ямон соғинмас, деган гап бор. Кўздек қўшни бўлуб туруб, сан манга доим аллақаёғдаги масхарабозликни қиласан. Ҳали ман тўф отилдими, ер қимирладими, десам, сан бадбахтни эшик тақиллатганинг эдими? Эшик тақиллатган одам шунақа қаттиғ тақиллатадими? Кайфимдан битта қолмади! Оз бўлмаса юрагим қинидан чиқуб кетар эди. Турсун окамни ўзи қўрқоқ, юраги ёрилуб кетарам, демайсан-а...

Толиб. Ўзингни эр билсанг, бошқани шер бил, деган гап бор. Ҳар ким бошқаларни ўзига ўхшатади. Ман сизни ўзимга ўхшаган юраклик деб, ўйлайман. Ҳали шу юракминам одамман, деб юрубсизми? Тагин Мусулмоновотда аскар бўлуб урушга борганман, деб шу ҳолингизминам мақтанганингизга ўлайми!?

Турсун. Қўй, уруш қуруб кетсун. Урушдан гапурма. Мусулмоновотдаги урушлар болаларни ўйинчуғи эди. Кўкнорхонада Тошхаёл деган бир газит ўқийдургон одам бор. Шу айтадики, ҳозирги урушларда ҳар бир катта тўфлар борки, дейди, ичидан худди ҳўкуздек-ҳўкуздек ўқлар чиқади, дейди. Қўй, уруш курсун, уруш одамларни бошига битган бир бало бўлди-ку! Урушдан гапурма! Намоздан гапур, рўзадан гапур, ошдан гапур, нондан гапур. Ўтур болам. Мана чой, нон...

Толиб ўтуруб, ҳадеб нон-магизлардан еб, икита-учта қанд солиб чойни ича берар.

Турсун. Бугун қаёқга борган эдинг, жуда қорнинг очиб қолибдир?

Т о л и б. Эй, Турсун ока, қиморхонаға борган эдим. Беш-олти танга буд-шудимни ютқазуб, сирривал-қайроғ бўлуб келдим.

Т у р с у н. Санга қимордан бошқа гап куриб қолдими? Уламолардан эшитамизки, қимор ўйнамоқ ҳаром деб. Сан ҳар кун қиморхонаға борасан, ютқазасан, келасан мани бетинч қиласан, келасан мани бетинч қиласан. Нима, ўйнамасанг, ўласанми?

Т о л и б. Эй, Турсун ока, тарки одат амримаҳол, деган гап бор. Киши ёшликда нимани ўрганса, шунга хў қилуб, одатлануб қолур экан. Онам бечора, раҳматлик, отамга доим айтардики, ўғлингни ўқут, ўғлингни ўқут, деб. Раҳматлик отам онамга айтардики, ўғлинг ўқуб имом, мударрис бўлармиди. Қайси масжид имомсиз қолвотди, дейсан. Фиёнбозорга чиқуб «ташишка» қилсун, пул топишни ўргансун. Муллоларни кўрасанми, ҳаммаси камбағал. Аксари бой бўлган одамлар аввалда «ташишка» қилуб, ўрисни тилини ўргануб, бой бўлуб кетгон, деб мани ўқутмай, «ташишка»ға чиқарди. Мана энди, мен бўлсам, ямон одамларға кўшилиуб, саёғ бўлуб кетдим. Пул топишни ўрганаман, деб қимор ўйнашни ўргандим. Топган пулимни қиморға бой бериб, бир парча нонга зор бўлуб, расвойи олам бўлуб қолдим. Шунинг учун сизга ҳар вақт айтаманки, ўғлингизни аввал ўқутинг, пулга ўргатманг деб.

Т у р с у н. Ҳалиям сани сўзунгга кируб ўғлимни ўқутвотман-ку. Мундан ортуғ тагин нима қилай?

Т о л и б. Тузук, ўқутвотсиз, кўкноридан нимага ўғлингизга ичирвоссиз?

Т у р с у н. Кўб ичмайди, оз-моз ичади. Бир уйда туруб, ман ичганда ўғлим қараб тургани яхшими.

Т о л и б. Боя ўзингиз манга насиҳат қилдингизки, қиморни ўйнамасанг бўлмайдими (деб). Мана, ўзингиз нимага кўкнори ичасиз? Бу қимордан ҳам ёмон(ку)? Қимордан бир кун ютқузгон киши бир кун ютади. Аммо бу кўкнорингизга пул дод деб кетади. Ўзи — заҳар. Бора-бора ичган одамни баданини заҳарлаб, бўйнини қилтируғдек қилуб, пас(т) назар қилуб, одамни одамгарчиликдан чиқоруб кўядир.

Т у р с у н. Кўйлаги йўқ тиззаси йиртиқға кулар, дегандек, сани одамгарчиликни билганинға ўлайми?! Шунчалик ақлинг билан қимор ўйнаганинға ҳайронман...

Толиб. Кўп гапти чўзуб ўлтурманг, манга бир сўм қарз беринг. Ман сизга эрта беш ярим танга қилуб бераман.

Турсун. Аввалги олган пулларингни ҳали берганинг йўқ. Тагин санга нима деб пул бераман... Мани саррофхона қоқуб қўйибди, деб ўйлайсанми. Ҳадеб санга пулни қаёғдан топаман.

Толиб. Хайр, бермасангиз берманг. Ўзим билуб ишимни қиламан.

Турсун. Тагин нима иш қилмоқчисан? Қўрқутиш бўлса, хўб қўрқутдинг, ўтакамдан битта қолмади. Жон болам, бир кун туз ичгон (жой)га қирқ кун салом, деган гап бор. Чойимни ичдинг, нонимни единг. Худо хайр берсун, энди мани тинч қўй. Пулни бошқа ердан топарсан.

Толиб. Кўздек қўшни бўлуб туруб, сиз бермасангиз, манга ким беради, дейсиз. (*Секин фаднусни олуб орқа томонидан бирдан тарақлатуб юборар.*)

Турсун. Войдод! (*Бирдан юмалаб кетар. Бир оз ётгандан сўнг секин ўрнидан туруб.*) Уҳ... Жон-понимни чиқоруб юбординг, жон болам. Ҳазил деганам шунақанги совуқ бўладими. Турсун акам ўзи қўрқоқ, юраги ёрилуб ўларам, демайсан-а...

Толиб. Ман сизни юрагингиз ёрилгани билан неча пуллик ишим бор. Манга пул керак, пул!

Турсун. Пулингам курсун, галвангам курсун. Бировдан пул сўраган одам шунақанги ўтини ёруб оладими?! Мулойим сўзлар била ийдуруб олади-де. Шунақа қиласан-де, одамни энсаси қотиб, пул бергиси келмайди.

Толиб. Соиб қиморбоз қанча деса, берасиз, аммо манга қолганда, энсангиз қотади.

Турсун. Соиб санга ўхшагон бадмуомала эмас, бешни олтига олади ҳам ваъдасига етказуб беради. Аммо сан бешни яримга олуб ҳам бир ой-ики ой сургаб кетасан. Мана, ҳозир аввалги олганларингни тўламасдан яна пул сўрайсан. Кошки, тагим тўғриликиминам сўрасангам гўрга эди. Эшикдан мўмақалди роғдек гулдуросминам келасан. Одам фарзанди ҳам шунақанги бадхулқ бўладими?

Толиб (*оччиғлануб*). Келинг, кўп гапурманг. Ўзим ютқузуб, аламзада бўлуб келгонман. Пул(ни) берасизми бермайсизми?

Турсун (*одамларга қараб*). Ямондан ё қоч қутул, ё тон қутул, дегандек, бериб қутулмасам, бу мани қўяди-

гонга ўхшамайди. (*Толибга қараб.*) Хайр, берсам, берайин, қачон берасан?

Толиб. Худо хоҳласа ютсам. Шу бугун келтуруб бераман. Агар ютқузуб қўйсам, кейинроқ бераман.

Турсун. Кейинроқинг қачон? Кейинроқ деб тағим қиёматгача судраб кетмагин. Бир кунга ваъда қил-де.

Толиб. Қиморвозни ваъдаси бўладими?.. Бир кунга ваъда қилолмайман. Қачонки, ютсам, олдидан сизни пулларингизни кетуруб бераман. Келинг, тезроқ бўлинг, манга кеч бўлмасун.

Турсун (*ёнидан беш танга чиқоруб, Толибга берар*). Ма, ўғлим, кўб кечуктурма, олти танга қилуб берасан.

Толиб. Хўб, Турсун ака. Агар ютсам, бир танга, ярим танга манга чўт эмас. Ютқузуб қўйсам, тағим олдингизга келаман...

Турсун. Қадаминг қирқилсун, ютқузуб қўйсанг келма, пул деб тағим бошимни қотирасан. Эмди бир тийин ҳам пул қолмади. Бошқа ердан топурсан. (*Ма, деб бир сўмни қўлига берар*).

Толиб (*пулни олуб суюна-суюна*). Балли, Турсун ака. ўғлингиз муллои боамал бўлсун. (*Чиқуб кетар*.)

Турсун. Дуойинг қурсун. Тагин дуо қиласанки, ҳа дийдорингни тахтада кўрай. Ғалванг бошингда қолсун. (*Эшик тақиллар*.) Оббо, Худо урди. Дарров ютқузуб Толиб тағим пул деб келди. (*Секин-секин бориб эшикни очар*.)

Фўлод эшикдан кирар.

Фўлод. Ассалому алайкум, Турсун ака, қалайсиз? Саломат, баофият? (*Турсун ака ила икиси кўрушар*.)

Турсун. Қани, ўтур, Фўлод ўртоғ.

Фўлод (*ўтурар*). Қадам етди бало етмасун. Оллоху акбар. Қалайсиз, Турсун ака, саломат бормисиз? Бу кунларда кўкнорхонага ҳам кам борасиз. Шунинг учун сизни бир кўруб кетай деб келдим.

Турсун. Хуш келибсан, ўртоғ. Мани асти қўявергин. Худо манга бир ямон қўшнини берган, на кечаси тинч қўяди ва на кундузи. На уйқумда ҳаловат бор ва еган таомим ичимга тушади, на кайф қилдирғони қўяди. Кеча демайди, кундуз демайди, вақт демайди, бевақт демайди. Қиморга бой бериб келади-де, Турсун ака, пул бер, пул, деб жонимдан безор қилади.

Ф ў л о д. Ким ул? Қайси қиморбоз? Ман тонийманми?

Т у р с у н. Эсонбой акани ўгли Толиб қиморбоз-чи? Ўша.

Ф ў л о д. Эй, Турсун ака, сизни юрагингиз бор бўлсун. Ҳали ўшандан қўрқуб ўтурубсизми? Фиринг-фиринг деса, қулочкаш қилуб, қулоғини тегига тўрт(т)а тушурмайсизми? Икинчи сизни даргоҳингизга қадам босмасдан бадар кетсун. Қиморбоз халқига бўш келсангиз миянгиз чикуб кетвуради-де.

Т у р с у н. Эй ўртоғ, сан ўзинг уни ҳунарларини кўрмасдан чиранивотсан. Агар мани ўрнимда сан бўлсанг эди, ҳовлингни ташаб бошқа ёқга кўчуб кетардинг. (*Эшик тақиллар. Турсун ака титраб-қақшаб эшикни очар.*) Кел, ўғлим, кел. Санмудинг?

Вали кирар.

В а л и. Ассалому алайкум.

Ф ў л о д. Ваалайкум ассалом, балли ўғлим, балли. Муллои боамал бўлинг.

В а л и. Ота, Толиб акам пулни қимор ютқузуб, бировминам ўлгунча ёқалашди.

Т у р с у н (*Фўлодга қараб*). Ана, ўртоғ, айтмадимми? Ҳозир келиб тағим мани тумов қилади. Кошки, пулим бўлсаям майлийди. Йўқ деганимга ишонмасдан жонимдан басир қилади.

Ф ў л о д. Эй, Турсун ака, сиз жуда қўрқоқ одам экансиз. Нима, сизга уни отасини мероси қоптими? Сиздан ҳадеб пул сўрайвуради. Қани кесин-чи?! Қўрқсангиз, ёнингиз(да) ман бор-ку?!

Шул вақт шошилуб Толиб эшикдан кирар.

Т у р с у н. Кел, болам, кел.

Т о л и б (*ўтураб*). Эй, Турсун ака! Кори бад курсун. Ҳалиги сиз берган бир сўмни ютқузуб, яна ўн танга банди бўлуб келдим. «Ҳозир нес(т) деб, қисталанг қилуб, ўзимам мушт-зўрликминам, муштлаб қутулиб келдим. Энди жон Турсун ака, яна бир оз оқча топиб бермасангиз, асло иложи йўқ. Муттаҳамга бир эшик ёфуқ бўлса, бир эшик очиқ. Бошқа қиморхонага боруб ўйнасам, шояд ютсам, сизни ҳам ҳамма пуларингизни берсам. Ҳалиги қизталоқдан ҳам қутулсам.

Ф ў л о д. Сан болам, ажаб бир беғам бола экансан. Турсун ака ким, сан ким? Сани отанг бўлмаса, отангни моли Турсун ака(га) қолғон бўлмаса. Турсун ака ўзи бир бадав-

лат, бой, ошиб тошиб ётган одам бўлмаса, нима, ҳадеб бу бечорани пул деб бошини қотирвурасан? Турсун акани сандан бошқа касали йўқми?

Т о л и б (*Фўлодга қараб*). Хўб, яхши бой ота. Сўзларингизга тушундим. Қиёмат куни кўшнидан деган гап бор. Турсун акадан бошқа мани ҳеч кимим йўқ. Ман сиздан сўравотганим йўқ. Турсун акамдан сўравотман. Агар Турсун акамга малол келса, икинчи сўрамайман. Токи ўзлари мана, деб бермагунларича. Қани, Турсун ака, хафа бўлманг. Сизда бўлмаса, мана, бой отам бор эканлар. Қани, бир кайф қилайлук. (*Чўнтагидан ичида керосин тўла нос шишани олиб ёнига қўяр, яна бир чўнтагидан бир қути фофирус олиб, Турсун ака ила Фўлод акага тутар.*) Қани олингиз, бир кайф қилайлук.

Т у р с у н. Чаксакмукин, бу ўрисвойни фофирусини асло чакғоним йўқ эди. Қани, бир чакиб кўрайлук-чи, кайфи қанақа бўларкин?

Ф ў л о д. Кайфи курсун. Муни кайфи нима бўларди, дейсиз. Минг қиганда ҳам чилимдек бўлмайди. Хайр, Толибжонни сазоси ўлмасун, чаксак чакийлук.

Ҳар икиси оғзига фофирусни тишлаб турар.

Т о л и б. Сизлар фофирус чаксангиз, ман аввал бир нос чакуб олайн. Фофирусни кейин чакарман. (*Нос шишадан оғзига нос қўйган киши бўлуб, керосин солуб олур, сўнгра гугурт чакуб, оларнинг оғзиларидаги фофирусларга тутуб, туруб бирдан оғзидаги майдан гугурт ўтига фуфлаб юборур. Турсун ила Фўлод чунон қўрқушуб, титрашуб, саҳнанинг у ёғ-бу ёғига қочишулар. Толиб қўл ила ишорат қилуб, пул бер, деюр. Фўлод шошилуб ҳамёнини ковлаб бир сўм берур. Кўнмас. Ики сўм берур. Кўнмас. Уч сўм берур. Толиб оқчани олиб чиқиб кетар. Турсун ила Фўлод икиси бир-бирига қараб титраша-титраша ўтурушур.*)

Т у р с у н (*Фўлодга қараб*). Қалай ўртоғ, мани айтганимча бор эканми? Боя гафурганимда мани сўзимга ишонмадинг. Толиб келганда қулочкаш қилуб уруб, қулоғини тагида шавла қайнатмоқчи бўлдинг. Аммо у бадзот ўгли бадзот келуб, жодугарлик қилганда, қуённи боласидек олдига тушуб қочдинг. Итдан қўрқғон гадодек олдига тушуб қоча-қоча уч сўм пулни бериб, зўрға қутулдинг.

Ф ў л о д. Турсун ака, ўзингизам бўридан қочғон қўйдек олдига тушуб қочдингиз. Ман қайдан билайин ул ҳаромзодани(нг) мундай жодугарлигини. Бизларга меҳрибон бўлуб

фофирус бериб говут чақди-ю, бирдан ҳаммани ўт олуб кетди. Оз бўлмаса соқол-мўйловларимдан битта қолмас эди. Уч сўм пулни олиб йўқолғонигаям шукур. Агарда тағим бир жодугарлик қилса, икимизни ҳам афт-башараларимиз куюб, қош-кифриklarимиздан битта (қолмай) қип-қизил мохов бўлардук. Худо сизга тўзум берсун, Турсун ака. Мундоғ жодугар ҳаромзодаминам қўшни бўлуб, умр ўткарганингизга балли. Юрагингиз тоғ экан. Тегирмон тошдек бардошингиз бор экан. Мандек одам мундай ҳавлини бир кунда сотуб кетардим. Сан тинч, қўшнинг тинч, дегандек, ёмон қўшни ёруғ дунёни дўзахи, деб шуни айтадилар-де.

Турсун. Фўлод, энди иковимиз бориб зўр-зўр кўкнори ўртоғимиздан олиб келиб, тездан муни чорасига киришайлук.

Фўлод. Журунг, бўлмаса.

Турсун. Тўхта, чироғни ўчуруб қўяй. (*Чироғни ўчураб. Чиқиб кетар.*)

Биз оздан сўнг Толиб беш оғайнисини бошлаб кирур.

Толиб. Ўртоқлар, Турсун акамни уйи, бемалол! (*Ўлтурушар. Ичиндан бир қиморбоз – Эшвой сандуқ устидаги нонни кўруб, «вой Худо берди-ку», дея нонни олиб қўюб, ҳаммалари талашуб ерлар*). Ўртоқлар, Турсун акани ови келубдур, худди беш-олтисини бошлаб келадур. Мани устумга чопонни ёпуб қўюнглар. Ман бу ерда ётай. Сизлар сандуқни орқасинда кўрунмасдан ётинглар. (*Ётар, Турсунлар келишар.*)

Турсун. Эй ўртоғлар, сизларни хабарларингиз йўқ, Худо менга бир жодугар қўшни берғон. Кундузи ҳам қутулмайман, кечаси ҳам. Шунинг учун ман сизларни чоқириб келдим.

Бир кўкнори. Турсун ака, қиморбоз халқи кўб зўр келадир-ку.

Турсун. Беш-олти киши бир кишига кучларинг етмайдуirmi?

Фўлод. Манга минг қиморбозни олиб келийла, якка (ўзим) минг қиморбозни ураман.

Отажон. Фўлод, сенга қачон юрак берди?

Турсун. Қани олинглар кўкноридан, ҳали кучларингизни синаймиз. (*Ҳаммаларига қуюб берар. Фўлодга қараб.*) Фўлод, сан буларга кўкнордан қуюб бериб ўлтур. Ман бориб қўлбола қилиб чой дамлаб келай, бу ерда дилкашлик қилиб ўлтурамиз, лаббай?

Ф (ў л о д). Шундоға(м), олиб кел чойни, жуда чарчадим.
Т (у р с у н) (*ўрнидан туруб*). Бисмиллоҳи... (*Бирдан Толиб-ни тefасига йиқилуб тушар, ўлтурганлар титрашуб турар.*)
Ф ў л о д. Эй Турсун ака, бизларни қандоқа жойга олиб келдингиз?

Т (у р с у н). Фўлод, бу ҳаромзодани ўлугими?..

Ф ў л о д. Ўлуги курсун, Турсун ака!

Т (у р с у н). Кел, Фўлод, бу ҳаромзодани ўлугини эшикка олиб чиқуб ташлайлук.

Ф (ў л о д). Тўғри, олиб чиқуб ташлайлик.

Турсун. Фўлод, бўлмаса, сан бошидан кўтар, ман оёғидан.

Ф ў л о д. Кўй, ака, боши курсун. Ман кўрқаман, сен кўтарақо.

Т (у р с у н). Кел бўлмаса. (*Кўкнориларга қараб шиддат ила.*) Ҳаммаларинг титраб ўласанми? (*Ҳаммалари кўблашуб кўтаришуб чиқуб кетар. Бир кўкнори, қиморбоз ётуб олур.*)

О т а ж о н. Ўв, уйинг курсун, шунақа ажинахонада ўлтурасанми?

Ф (ў л о д). Уф! Ҳаромзоданинг ўлуги салкам бир ботмон экан.

Т (у р с у н). Куй, кайфлардан бирта қолмади, яна бир бошқатдан кайф қилайлик, лаббай?

К ў к н о р и л а р. Шундай, шундай... (*Ҳаммасига биртадан қуюб берар.*)

Турсун. Ўртоқлар, ҳали қўлбола қилуб чой олуб келаман, деб эдим, у ҳам эсдан чиқибди-ку.

О т а ж о н. Ўртоқ, бизлар кетамиз, вахлироқ олуб кел.

Турсун. Тузук, бўлмаса. (*Ўрнидан туруб, бориб қоқулар.*)

О т а ж о н. Войдо! Бизларга жин урди!

Ф ў л о д. Уйинг курсун, Турсун ака!

Турсун. Ҳаромзоданинг ўлуги жуда чофқур экан, биздан аввал етуб келубдур.

Ф ў л о д. Турсун, муни олиб чиқуб ташлайлук.

Турсун. Рост айтасан, тагин фолиска-прустуб келуб қолмасун.

О т а ж о н. Кафанни чўзмасаларинг, ҳозир келуб қоладур.

Т (у р с у н). Келийлар! (*Кўтаришганда орқасидан хуштак чалар, улар қочарлар.*)

Парда тушар.

1915 йил, 25 февраль.

БИЗ (ВА) СИЗ

Туркистон турмушиндан олинуб ёзилгон 4 пардалик фожиа.

БИРИНЧИ ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ бежалган уй кўринур.

Уйнинг бир чеккасида бир этажеркада китоблар,
уч устул, бир устол қўйилгон бўлур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол — Ёвропода ўқуб келгон йигит, 25 ёшинда.

Каримбой — йигитнинг отаси, эски фикр, 50 ёшинда.

Жамол — йигитнинг онаси, эски фикр, 45 ёшинда.

Али — йигитнинг укаси, чапани, 21 ёшинда.

Ҳабиба — йигитнинг синглиси, 16 ёшинда.

Сарвар — даллол хотун, совчи, 50 ёшинда.

Мулла Фулом — йигитнинг тоғаси, мутаассиб мулла,
40 ёшинда.

Аҳмад — йигитнинг ҳамфикр ўртоғи, 23 ёшинда.

Камол устудда ўлтуруб, китоб мутулаа қилуб
тургон ҳолда парда очилур.

Камол (*Китобни ёнуб, ўрнидан туруб, у ёқ-бу ёқга юруб*).
Ажабо! Мен қандай бир қизиқ ҳолларга қолдим. Тўрт томоним ҳам ўт. Кеча-кундуз ўртаниш, ёнишдан бошқа бир нарса йўқ. Бу жаҳаннам тешигиндан бошқа янгилик тешиғи ҳеч томондан кўринмайдур. Кўрунмоқ эҳтимоли ҳам йўқ. Кошки боргон еримдан бу мотамхона элимга, юртимга келмагон бўлсам эди. Бу хурофотлар уяси бўлуб, чуруб, билжираб кетгон эски турмушни кўрмагон бўлур эдим. Ўн йил ичинда Ёвропода ўқуб юргон вақтимда Туркистон аллақанча ўзгаргон, (унда) маданий ҳаёт ўрнашгон деб эшитгон эдим. Африқо, Амриқонинг ваҳшийлари маданият, янги турмуш орқасидан чолишгон ҳолда бизнинг Туркистон болалари ҳам унча-мунча йўлга киргон, ўзгаришлар орқасида тараққийга қадам босгондур деб ўйлагон эдим. Ҳайҳот, бу фикримда зўр янглишгонман, хато ўйлагонман. Ўзгариш бизнинг элнинг кўчасидан ўтгон. Фақат ўзгариш кўчада-

гина бўлгон. Аммо турмушда, уй ичида зиғирча ҳам ўзгариш йўқ. Ҳамон эски ҳаммом, эски тос. (*Устолға ўлтуруб.*) Оҳ... Мен қайғуларимни, дардимни, ҳасратимни ким(га) айтай, ким(га) сўйлай?! Бечора Фузулий демиш:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўқ, ҳамдард йўх, душман қавий, толеъ забун.

Мен Ёврүпода турғон вақтимда тарбия кўргон оилалар ичинда маданий турмушга ўргануб, одат қилуб қолғон эдим. Эмди мунда келуб, бу хурофотга ботғон, чуриғон турмуш ичида ўралиб қолдим. Бутун бир оила ичинда ўзимдан бошқа менга ҳамфикр киши йўқ. Фикр ва маслак жиҳатидан отам, онам, укам, қариндош-уруғим — ҳаммаси менга душман. Турмушда, ишда, сўзда орамиздаги алоқа ўт билан сувдек бир-бирига зид, тескари. Мен тегирмондан келсам, булар дўлдан келадур, мен осмондан савол қилсам, булар арқондан жавоб берадур. Бутун сўзларимиз-да ав(б)ошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой. Турмушимизга ўрнашғон хурофотларни тушундурмоққа қаттуғроқ киришсам, ҳаммалари бирдан хахолашуб, мени масхара қилуб кулишалар. Келинг, мана бу ўз фойдасин билмағон, гапга тушунмағон, келажакни куйламағон кажбаҳс одамлар билан сўйлашуб кўринг — минг жонингиздан бир жонингизни ҳам қўймас, ҳар қандай зўр ва ақлик миянғиз бўлса ҳам қоқиштируб қўлингизга берар. Булар билан кўброқ алоқада бўлсангиз, ё ўзлариға ўхшаш тўқумтабиат, ё миянғизни айнатуб, жинни қилуб, оёғингизга кишан солуб, қараб ўлтурушдан ҳам тоймаслар. Шоир демиш:

Эй табъи нозукат, ки ту бар ман бало шуди,
Тўқум табиатон ҳама дар айшу ишратаст.

Эмди, нима қилмоқ керак? Бурунни сассуғ деб кесиб ташлаб бўлмайдур. Мен ўзимга лозим билдим, жазм қилдим, булар билан турмушда қатъий кураш ясашга. Бу курашда ё мен енгармен, ё улар. Агарда мен енгсам, бутун бир оилани тузатғо(н) бўлурмен. Агар улар менга ғолиб кесалар, бўладурғони бўлар. Шоир демиш:

Бир-ики кунда муродингча фалак айланмаса,
Доимо бир йўл билан кетмас бу даврон чекма ғам.
Гарчи манзилдур хатарлик ҳам йироқ мақсудимиз,
Ҳеч йўл йўқдурки бўлмас унда поён, чекма ғам.
Ҳар кишида бир гараздур, ҳар кўнгулда бир хаёл,
Ҳар ким ўз уммидининг қурбони, Ҳижрон, чекма ғам.

Ҳарҳолда умидсизланув ўринсиз. Қўлдан келгунча булар билан тортишувга тўғри келадур. Тортишмоқ керак. Ёвропо олимлари «дунёда мумкин эмас иш йўқ», дерлар. Инсон дунёга емак-ичмак учун келмайдур. Ҳақ йўлда ишламак, ҳақиқатни юзага чиқармак учун келадур. Мана, бизнинг орамиздаги курашлардан бири, биринчиси ҳам энг зўридан бир шингил эшитинг: Мен эмиш, ўн йил Ёвропода ўқуб келгон бир йигит, ўқумагон, кўзум билан кўрмагон бир қизни олар эмушман. Бориб кўришуб келуб, менга лўли эшагини мақтагондек мақташадур. Ким билсун, ул қиз ҳур ё пари каби чиройликдур, ё дев шаклда сигир каби бир махлуқдур. Ҳозирда менинг қошимда бу уйланув масаласи ҳаёт-мамот қаторида турадур. Уйланмайман десам, ўз йўлимга қўймайдурлар. Билган-кўрганларимни олиб беринг десам, бирини отаси йўқсул, бирини ўпоқ, бирини сўпоқ дейдурлар. Ишқилуб кўблашуб кўмаклашуб, ўз дўмбираларига мени ўйнатмоқчи бўладурлар. Қисқаси, бир нодон, жоҳила қизни менга олиб беруб, ёш умримни хазон, турмушимни тўзон қилмоқчи бўладурлар. Хайр, боқолим, галаба кимнинг томонида бўлур.

К а р и м б о й (*эшикдан кируб, кўрфачага ўлтируб*). Қани, ўғлум, бери келинг, курсидан тушинг. Мени ёнимга келинг. Кўб ўзбошимчалик қилманг. Ота-она деган ганимат. Бизни(нг) сизга бойлаб қўйгани йўқ. Кечаги гапга узил-кесил жавоб беринг.

Камол келуб, отасининг ёнида тиз чўкуб, ўлтурар.

Ўғлум, боядан бери ёлғуз уйда ўзингиз билан ўзингиз, жинни кишидек нималарни сўйлавогтан эдингиз? Одамларнинг «ўқуғон кишилар ақлдан адашар» деган сўзлари тўғри экан. Бизнинг халқ мундай қоронғу уйга кириб олуб, ўзи билан ўзи сўйлашадургон кишиларни «овсар, тентак» деб айтадурлар. Қани гапуринг, ўғлум. Бугун эрта бирла онангиз холангиз бирлан Ортуқбойнинг қизига боруб унашуб, оқ ўраб келғони ош-сув қилуб кетди. Ҳозир келишуб қолса керак. Аввалги фикрингиздан қайтинг. Юрт-эл ичинда отангизни гарданини хам қилуб, шарманда қилманг, ўғлум.

К а м о л. Отажон, кеча мен сизга айтмадимми, кўзум билан кўрмагон, билмагон, синамагон қизни олмайман. Тагин нима қилиб бекорга овора бўлуб, оқча-чиқим қилуб онамни юбордингиз?

Каримбой. Мен биламен, подшоҳни ҳуши қурбақага тушгандек, сени ҳушинг амакинг Салим қурумсоқнинг қизига тушибдур. Мен Ёвропода ўқудим, деб кўнглингга келган номаъқулчиликни қила берасанми? Шариатда ҳам тавфиқ деган гап бор. Боболаримиз тенг тенги билан, тезак қопи бирлан, демишлар. Ул камбағал Салим қуруқ билан бизнинг оромизда ер била осмонча фарқ бор. Хотун деган нарса эрнинг чўриси бўладур. Мана шул чаҳор девор ичида ўлтуруб, ош-сувга, эрнинг йиртиқ-ямоғига яраса бўладур.

Камол. Отажон! Сизнинг назарингизда хотун бизга чўри бўлса, менинг назаримда эрдан хотуннинг мартабаси улуғ. Бутун бир оиланинг тарбияси, ёзмуш саодати уй бошлуғи бўлгон хотун қўлида бўладур. Боболаримиз «хотуннинг яхшиси Хитойнинг божингири» демишлар. Сўзнинг қисқаси, нима қилсангиз қилинг, мен синамаган қизни олмайман.

Шул вақт эшикдан Жамол, Саломат, Сарвар кирар.

Фаранжиларин қўйишуб, қаторга ўлтиришулар.

Жамол. Отаси, суюнчи беринг, Худога шукур, Сарвар хола Ортуқбойни ҳар хил гаплар билан зўрға унатди. Мана, оқ ўрашуб келдук. (*Қўли билан бошидаги дока рўмолни кўрсатур.*) Отаси, нучук Худо ярлақаб кесакдан ўт чиқгондек ўглингиз бирлан гаплашиб ўтирубсиз?

Сарвар. Бой, энди бизни хизматни тўла қиласиз, Ортуқбой пирга қўл берган мўмин, мусулмони комил одам экан. Қизи бўлса, қўй оғзидан чўп олмагон, ёввош, мулойим, беш вақт намозини канда қилмайдургон жуда яхши бола экан. Бир оз тикиш-чатишга, ош-сувга камроқ уннаган, нўноқроқ экан. Ўзи ҳали ёш, энди 18 га киргон экан. Эрка ўскон, бойвучча қиз-де, сизнинг даргоҳингизга келса, қайинонасини турткисини еб, билмаган ишларини ўрганиб кетар. Ишқилиб қўша қарисун.

Саломат. Ортуқбой Каримбойнинг ўзи яхши одам. Мусулмони комил, локин ўғли Ёвропода ўқуғон, калтадум, баришналар билан қўлтуғлашиб юришга ўргангон, намоз-ниёздан узоқроқ деб эшитаман, менинг қизим билан умри мурса қилолмас, деб кўб тихирлик қилуб, бизларни кўб қийнади. Сарвар хола билан икимиз ёлғон-яшшуғлар билан қўйинини пуч ёнғоқға тўлдируб, йўқ, Камол зурриётига тортган, беш вақт намозини тарк қилмайди, шалп-шулп юрмайди, мўмин-қовул, ҳусниға боқса одам

тўймайдурғон, жуда яхши бола, деб Ортуқбойни аранг унат-дук. Катта тўйни ҳам тездан жўнатадигон бўлуб, кечқурун никоҳ бўладурғон қилуб келдук. Бой, энди Худо сизни ҳамёнингизга қувват берсун. Ортуқбойни гапини мазмунига қарағонда, тўйни котта оладигонга ўхшайдур. Нима қилади дейсиз, бой. Сизга ҳовуздан бир челак сув олгандек габ, кори хайрга Худо ўзи еткузади. Ишқилиб, айтинг-айтинг, қўша қарисун, туп қўюб, фалак ёзсун, увалик-жувалик бўлсун.

Али Мулла Фулом билан бирга саломлашуб кирурлар.
Мулла Фулом бой ҳам жияни билан кўришуб ўлтирар.

А л и. Ота, тоғамни уйларидан тополмай, боруб дўконларидан айтиб келдим.

К а р и м б о й. Жуда яхши, бор, отларга хашак сол, боруб гузардан гўш, сабзи олуб кел.

Али «хўб» деб, чиқуб кетар.

Мулла Фулом. Бой, тўйларингиз муборак бўлсун. Алидан эшитуб, кўб хурсанд бўлдим. Ортуқбойга куда бўлибсиз, жуда яхши бўлибдур. Худо зиёда қилсун.

К а р и м б о й. Куда бўлишга бўлдук, аммо яхши бўлдим, ёмон бўлдими, уни мана бу жиянингиздан сўранг. Билмадим, жиянингиз Ёврүпода ўқуб келуб, ота-бобомиздан қолгон урф-одатларимизнинг ҳеч бирин ёқтурмайдур. Бутун бир шаҳарнинг қизи бул жанобга маъқул эмас. Аммо жиянингизни ройига қўйсангиз, уйимизни жиннихона қилмоқчи. Ул Салим қуруқнинг қизи Марямни олмақчи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ул бизни тенгимизми? Бу ўзбошимча жиянингиз мени бутун обрўйимни ер билан яксон қилмоқчи. Мана, опаларингиз бугун бориб Ортуқбойга куда бўлуб, оқ ўрашуб келди. Локин масала ҳали жиянингиз назаринда ҳал бўлғони йўқ. Ул ҳали узил-кесил жавоб бергани йўқ. Бул кажбахс жиянингизни сиз кўндурмасангиз биз асло кўндуролмадук.

Ҳабиба патнусда нон, дастурхон, чой олиб кируб қўюб кетар.
Жамол чой қуюб, нон ушатишуб, еб-ичуб ўлтурарлар.

Фулом. Қани, жиян, гапуринг-чи, Ортуқбойни қизини Салимбойни қизидан қай ери кам? Ортуқбой бўлса, бутун юртга, элга маълум. Дастархонлик, обрўйлик, қизига бор-йўғини сарф қилуб, мол қилгон. Аммо Салимнинг қизининг бошидаги сочидан, оғзидаги тишидан бошқа бир нарсаси йўқ.

К а м о л. Тоғажон, сизлар кўблашуб менга хотун олиб беришмоқчимусиз ёки дастархон, обрў, мол олиб беришмоқчимусиз? Менинг қошимда давлат, мол, обрўнинг уч пуллик қиммати йўқ. Йигит бир уйланадур, қиз бир чиқаду, дерлар. Бу умр савдосидур. Бу савдони, менча, қиз билан йигит тонишуб, билишуб ясалмоғи керак. Ўртада сизлар каби даллоллар билан битғон савдо турли-турли ёлғон мақтовлар билан ясалғон никоҳ бирикуви ўргумчак ипи каби елга дош бермайдурғон айрилиқ — жудолик уяси деб биламан.

К а р и м б о й. Мулла Фулом, сиз биласизми, бу киши Ёвропода кўкраги очуқ, болдири очуқ, чиккабел қизлар билан кўлтуклашуб юруб ўрганган. Мундаги қизлар хурпариди бўлса ҳам маъкул бўлмайду. Бул отани сўзига кирмайду, шайтонни сўзига кираду.

Ж а м о л. Отаси, қўйинг, ўғлумни кўб турткиламанг. Тўйингизни қила беринг. Ортукбойни қизи Жамилани кўргандан кейин бошқаларни унутиб, кўрмагандек бўлуб кетар.

С а л о м а т. Бой, хафа бўлманг, Жамила жуда ақлик қиз, Камолни боғлаб-ушлаб, ўз домига солиб, қум-тошдек бўлиб кетишса керак.

С а р в а р. Қизнинг нози, йигитнинг истиғноси бўладур дерлар. Мунақанги уйланмайман, деган йигитларнинг кўбин кўрганмиз. Уйланмасдан аввал шундай нозу истиғно қилуб, уйлангандан сўнг хотунга қул ва асир бўлиб қолғонлар. Бой, тўйни қила беринг. Зоелик тортсангиз, ман зомин!

Ф у л о м. Жиян! Ақлингни бир оз бошингга йиғ, хаёлингни паришон қилма. Эсингни ўзингга ол. Шайтонни сўзига кирма. Ота-онангни қартайган чоғида хафа қилма. Сен Ёвропода юруб, эсингни йўқотуб, ақлингдан адашуб келубсан.

К а р и м б о й. Эй Мулла Фулом, бунга гапурмоқ доволга гапурмоқ билан баробар. Мунга гап таъсир қиладу, деб ўйлайсизми?

К а м о л. Боядан бери ҳаммангизни сўзингизга қулоқ солиб турубман. Барчангиз бир фикрда, бир ўйда, бир хаёлдасиз. Ҳаммангиз ҳам ҳозирги-хузурги деб фақат олдингиздагини кўрасиз, узоғни тушунмайсиз, келажакни ўйламайсиз. Менга сиз хотун олиб бермоқчисиз. Бозордан бир ҳайвон сотиб олғон киши ҳам у ёғ-бу ёғини кўруб оладур. Агарда ул олиб берадурғон хотунингиз бирлан ўзларингиз бирга яшайдурғон бўлсангиз, ўзларингизни

ўлчовингиз бирлан ўлчаб оладурғон бўлсангиз, ола беринг. Мен рози, сизга рухсат, ижозат. Аммо мен онинг бирлан гаплашмайман, бирга ўлтурмайман, юзини ҳам кўрмайман, кўрмоқни ҳам истамайман. Агарда ул қизни менга хотунликга оладурғон бўлсангиз, онинг билан бирга мен яшайдурғон бўлсам, қўйинг мени ўз ҳолимга. Менга рухсат беринг. Мен ўз хоҳлаган қизимни, кўруб-билуб олайин. Сўзимнинг қисқаси, узил-кесил жавоб сизга — шул. Кўрмағон-билмағон қизни олмайман, ёш жонимни ёнар ўтга солмайман, вассалом.

К а р и м б о й (*аччиғлануб, ўрнидан туруб*). Мана, Мулла Фулом, боя сизга айтмадимми, бу кажбахс асло одам боласини сўзига кирмайдур. Қирқ киши ҳам бир, қинғир киши ҳам бир. Қўйинг, уйланмаса, уйланмасун, тўйни одам юборуб тўхтатаман, дунёдан тоқ ўтсун.

Фулом (*аччиғлануб ўрнидан туруб*). Ҳой, жиян, менга қара, сенга айтаман. Агарда сен шундай отангни норози қилуб, бизни ранжитадурғон бўлсанг, уйингга ҳам келмайман, тўйингга ҳам аралашмайман, юзингни ҳам кўрмайман.

Жамол. Ҳой болам, қўй, бир оз аччиғингдан туш, отангни ҳам мени қариган чоғимда куйдурма.

Камол (*ўрнидан туруб*). Онажон, отажон! Сиз менадан хафа бўлмангиз, турмушдан хафа бўлингиз. Бу орамиздаги тортишувлар — турмуш тортишувлари. (*Жиддий.*) Сиз!.. Оҳ... Сиз! Эски турмушга ўргангансиз! Шул ўз турмушингизни яхши кўрасиз, суясиз. Шул эскирган, чуриган турмушингиздан ажралгингиз келмайдур. Мен яхши биламан, сиз бу турмушдан фақат ўлуб ажраласиз, аммо мен... Мен бу сизнинг бузуқ хурофотлар билан тўлғон турмушингизни истамайман. Янги турмуш истайман! Янги ҳаёт истайман! Мана шул янги турмушга менга раҳбарлик қилгудек, оила бошлуғи бўлгудек йўлдош истайман!

О... Мен ўзга ҳаёт ва сиз ўзга ҳаёт. Мен янги ҳаёл ва сиз эски ҳаёл. Оҳ, кошки сиз мени бу гапларимнинг аслига, маънисига, тегига тушунсангиз эди, ҳаммангиз ҳам менинг фикримга қўшилур эдингиз.

Фулом. Хўш, қани, очиқ сўйла, сени фикринг нима?

Камол. О, сиз! Сиз ҳаммангиз бир бўлуб, мени эскилик чуқурига, гўрига етаклаб олиб бориб, тирик ҳолимда кўммоқчи бўласиз. Оҳ... Сиз! Сиз Ҳиндистон ваҳшийларидек бир тирик кишини бир ўлук бирлан қўшуб кўммоқчи бўласиз.

К а р и м б о й (*аччиғлануб*). Астағфирулло, астағфирулл-

ло... Сени бу гапларингга тушунолмадук-ку? Сенга ўлук қиз олиб берамиз дегон киши йўқ-ку?

К а м о л. Отажон! Мен қандай қилсам, сизларга ўз мақсадимни тушунтира оламан. Оҳ... Сиз! Сиз менга бир ўқумагон, билимсиз, дунёдан хабарсиз, ахлоқсиз ўлук бир қизни олиб беруб, бутун умримни ғам ва алам ичида ўтказуб, саодатимга сад чекуб, турмушимга тўсуқ, оёғимга кишан, бўйнимга ғул солиб, бир дев, дажжол, офала, олбости билан бир уйга қамаб қўймоқчи бўласиз! Бу бўладуғон иш эмас! Мана энди тушунгандурсиз? Мени кўзимга кўринадурғон тасвир сизни қиладурғон тўйингиздан, олиб берадурғон хотунингиздан чиқадурғон натижа шул.

Ф у л о м. Жиян, сен жинни-минни бўлдингми? Олбости деган сўзинг нима деган сўзинг? Бошингга бир оз ҳаво келуб қолгонга ўхшайдур. Зўр бир азойимхонга ўзингни ўқут.

К а м о л. Оҳ... Сиз. Сиз, қўйинг, мени ўз ҳолимга қўйинг! Ёш умримни ёнар ўтга солманг. Хотун олмайман. Уйланмайман. Азиз жонимни азобга солманг! Сиз... Сиз ҳаммангиз менга хайрихоҳ бўлсангиз, мени ўз ҳолимга қўйинг.

К а р и м (б о й). Журинг, Мулла Фулом, бу кажбахсага гап таъсир қилмайдигонга ўхшайдур. Уйланмаса уйланмасун. Билган номаъқулчилигини қилсун.

Ҳаммаси чиқуб кетар, Жамол ҳаммадан кейин қолур.

К а м о л. Онажон, Алини менга айтиб юборинг, ишим бор.

Ж а м о л. Хўб, онагинанг айлансун, ҳозир айтиб юбораман. Жон болам, сен отангни қартайган чоғида кўб хафа қилма. Ортуқбойни қизи сенга маъқул бўлмаса ҳам хўб деб олавер. Ҳозир отангни ундан қайтариб бўлмайдур. Кейин унинг-устига ўзингни истаган қизинг Марямни ҳам олиб берурмиз. Бир эмас, ики хотунлик бўлурсан. Хотун олиб бериш отангга қийин иш эмас – оғзининг ели, жон болам, индамасдан ола бер.

К а м о л. Онажон! Укамни тез айтиб юборинг.

Ж а м о л. Хўб болам. (*Чиқуб кетар.*)

А л и (*кирар*). Ока, манда нима ишингиз бор?

К а м о л. Сен бориб Аҳмад окангни олдингга солиб олиб кел. У ҳозир хизматдан уйига қайтган бўлса керак.

А л и. Аҳмад окам уйида йўқ бўлса, нима қилайин, пойлаб ўтурайинми?

К а м о л. Йўқ, кулуб ўлтурма. Йўқ бўлса, уйига тайинлаб кел.

А л и. Хўб. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л (*ёлғуз у ёғ-бу ёғга юруб*). Оҳ... Кошки мен бу мотамхонаға, хурофот уясиға Ёвроподан қайтмаган бўлсам эди. Бу бало, бу кулфат, бу қайғуларни кўрмагон, ёш жонимни ёнар ўтға солмагон бўлур эдим.

Ўзимни куйганим бир сори эрди,
Муни дарди менга ортуқча бўлди.

Дард устиға чипқон, ўлганни устиға кўмғон, деган-дек, дунёдан хабарсиз онаминг менга ҳаммадан кейин қолуб берғон ўгут-насихатин кўринг. Бир эмас, ики хотун олиб бериб, яна гам лойиға ботирмоқчи, ёш умримни эговламоқчи, ҳаётдан бездирмоқчи, турмушимни тўзон, очилғон гулимни хазон қилмоқчи бўладур. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаба йўқ! Бўлмас! Сизнинг айтганингиз асло бўлмас! (*Жиддий, саҳнага қараб.*) Оҳ... Сиз! Сиз, эски турмуш асирлари, хурофот қурбонлари, менга ўхшаш минглаб ёш ўспурунларни бошиға етасиз. Аллақанча ўқумиш, нозанин қизларни аблаҳ, жоҳил, ахлоқсиз йигитлар қўлида асир қиласиз, калтаклатуб ўлдиртирасиз. Сиз! Сиз муҳаббат нима, севги нима, тенглик нима, оила нима, турмуш нима, ғоя нима, амал нима, юксалиш нима, маданият нима – тушунмайсиз! Тушунмоқни ҳам истамайсиз!

Сиз!.. Сиз, жаҳолат қурбонлари, билимсизлик асирлари, бизни ҳам ўзингиз ила биргалаштируб, эргаштируб, етаклаб инқироз оламиға, йўқлик дунёсиға, жаҳолат майдонига, асорат зиндониға тирик ҳолимизда кўммоқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз гулдан тоза танларимизни, гунашдан порлоқ туйғуларимизни, болдан тотли севгиларимизни энг қоронғу зулумот, энг кўрқинч, даҳшатлик хурофот ғорларига, мағораларига кўммоқчи бўласиз!

Сиз!.. Сиз, биласизми, бизни нима қилмоқчи бўласиз?!

Мундан ики аср илгариги Арабистон ваҳшийлари каби бизни кўзларимиздан қонли ёшларимиз оқизуб туруб, тирик ҳолимизда қабрга, мазорга, гўрга кўммоқчи бўласиз!..

Сиз!.. Сиз, биз биламиз, нима қиласиз! Ҳиндистон ваҳшийлари каби бир тирик кишини бир ўлук билан қўшуб даҳшатлик хурофот ўтиға ёқмоқчи, куйдурмоқчи бўласиз!..

Сиз!.. Биласизми кимсиз?! Йўқ, билмайсиз! Билмоқни ҳам билмайдурғон, жаҳли мураккабда қолғон, ўз болаларини қонларин тўкувчи ваҳший жаллодлар, жонли сувратлар, тирик ўлуқларсиз!

Йўқ, янглиш айтдим, хато сўйладим. Сиз... Сиз бизни мурабийларимиз, раҳнамоларимиз, йўлбошчиларимиз, туғдирувчи, ўлдирувчи, катта қилувчи оталаримиз, она-ларимизсиз. Йўқ! Йўқ!.. Минг мартаба йўқ! Айб сизда эмас, жаҳолатда, нодонликда, билимсизликда, келажакни тушунмовликда, оламдан хабарсизликда, тараққиёт-маданиятдан қочувингиздадур.

Йўқ!.. Йўқ!.. Ўйланг, тушунинг, эсингизни бошингизга йиғинг!

Сиз... Сиз қочган билан қутула олмайсиз! Бир кун келур, бу қилгон ишларингиздан, хатоларингиздан ўқунарсиз, пушаймон бўлурсиз, хафа бўлурсиз, йиғларсиз. Қон-йиринг йиғларсиз! Фойда бермас, чунки вақт ўтгон, иш қўлдан кетгон бўлур.

Эшик тақирлар.

К а м о л (*эшик томонга бориб*). Қани-қани буюринг, ичкари.

Аҳмад салом бериб эшикдан кирар. Кўришуб,
ўриндикқа ўлтирурлар.

Аҳмад. Хўш, қани ўртоқ, нима янги хабарлар бор?

К а м о л. Хабар, энг қора хабар, фожиали хабар!

Аҳмад. Хўш, нима бўлди? Нимага бунча хафасан? Қайғуликсан?

К а м о л. Менча, энг қайғулик аза, бошқаларча энг севинчлик тўй.

Аҳмад. Хўш, қанақа тўй, уйланвотсанми?

К а м о л. Ҳм... Бошқаларча уйланвотмиз, бизча асфаласофилинга кетвотмиз.

Аҳмад. Кўйсанг-чи, ўртоқ. Мундай пойма-пой гапириб, одамни таъбини тирриқ қилма, тўғриси сўйла.

К а м о л. Сўзнинг тўғриси шулки, ўртоғинг ўрага йиқилди. Ҳангамани уч-тўрт кундан сўнг кўрарсан, дўмбрани тўйдан сўнг эшитарсан.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, қайдан уйландинг? Кимни қизини олвотсан?

К а м о л. Қоратош маҳаллалик Ортуқбойнинг қизи эмиш, чиройлик эмиш, намозхон эмиш, эмиш, эмиш...

Аҳмад. Ўртоқ, «яхши эмиш»ларни қўй. Қизни кўриб-билиб олвотсанми?

К а м о л. Ҳм.. Бошқаларнинг кўзи билан кўриб, онларнинг ўлчови билан ўлчаниб олинвотти.

А ҳ м а д. Менга илгари амакингни қизи Марямни оламан деб эдинг-ку?

К а м о л. Деб эдим, локин менинг деганим сўзим, гапим, тилагим, истагим, ихтиёрим бошқаларнинг қўлида экан. Билмаган эканман. Товба қилдим. Оҳ... Эй, қани ул мени севдигим — Марямим! Онлар — золимлар, жаллодлар, ёш юрак азобчилари, дўзах раҳбонийлари, эски турмуш асирлари мени ул нозанимдан, хуримдан, паризодимдан, маҳвашимдан ойируб, бир жин, олбости билан бириқтуруб абадий азоб ичинда инжитмоқчи бўладурлар. Йўқ, бул бўлмас. Асло бўлмас!

А ҳ м а д. Нима учун Марямни олишга ота-онангни рози қила олмадинг?

К а м о л. Ўртоқ, сен ҳам мени ярамга туз сепма. Оҳ, ул мени севдигим Марям... Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Ул фаришта, ул адиба, ул шоира, лекин...

А ҳ м а д. Нима лекини бор, очиқ сўйла.

К а м о л. Оҳ... Лекини ул хурофот бандалари, эски турмуш асирлари назарида онинг тарбияси, ахлоқи, билими уч пул. Отаси йўқсул, фақир эмиш. Обрўси йўқ эмиш. Эй ўртоқ, бир ҳафтадан бери орамиздаги жанжол, ғалва, тортишувлар тариқча менга фойда бермади. Масала менинг фойдамга ҳал бўлмади. Бу турмуш тортишувинда менинг тарафимда ўзимдан бошқа бир киши йўқ. Мана шунинг учун сендан бирор маслаҳат чиқармукин, деб чоқирғон эдим.

Али қўлида мактуб кирар.

А л и. Мана бу хатни бир мактаб боласи сизга бериб кетди. (*Окасини қўлига бериб, чиқуб кетар.*)

К а м о л (*шошилуб, конвертни йиртуб, хатга боқур, қалтираган ҳолда*). Оҳ... Мана боқ!.. Ўртоқ Аҳмад, қандай бир жигарсўз мактуб. (*Титраган ҳолда мактубни ўқур.*)

«Эй, мени оромижоним, суюклим Камол! Менинг эшитувимга қарағонда золим фалак сени мендан, мени сендан тирик ҳолимизда ажратмиш. Йўқ!.. Сен ажралсангда, мен ажрамам. Тирик бормен, сен ташласангда, мен ташламам. Сендан бошқасин севмам, истамам, асло истамам. Чиндан сендан ажраладурғон бўлсам, билиб ишимни қилурман. Суюклинг Марям».

К а м о л (*мактубни устулға қўюб, ўрнидан туруб, у ёғ-бу ёқға юруб*). Ўртоқ Аҳмад, боқ, бу қандай ёниғли мактуб, мана шундай мактуб ёзишга қодир, ўз кўзим билан кўрғон, ахлоқ ва камолда назири-тенги йўқ бир қиз қолсун-де (*йиғлар*), бир билимсиз, ахлоқсиз қизга уйланайин. Йўқ, ул мендан ажралса, ўзини ҳалок қилади, унинг ўлимига мен сабабчи бўламан, мен золим, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз бевафолардан ҳисобланаман (*оёқ-қўлларига титроқ пайдо бўлур*). Оҳ... Зулм, зулм... Менга-да зулм, унга-да зулм. Оҳ... Аҳмад ўртоқ!.. Бошим айлануб, кўзум тинуб, атрофимни қоронғулик ўраб олуб, кўзумға қон кўрина бошлади. Қон, қон, оҳ... Қон! (*Ўзидан кетуб, ерга йиқилур*.)

Аҳмад (*шошилуб*). Ҳозир мен бориб тилифўн билан дўқтур чақирайин. (*Чиқуб кетар*.)

Парда тушар.

ИКИНЧИ ПАРДА

Туркистон турмушига мувофиқ мукаммал бежалган, келин тушган уй. Никоҳ кунин икинчи кечасин кўрсатур.

ЎЙНОВЧИЛАР

К а м о л — куёв, касал, овсар, жинланғон.

Ж а м и л а — келин, жуда кўримсиз, чўтур, ахлоқсиз қиз, 18 ёшинда.

С а л и м а — қизнинг янгаси, 25 ёшинда.

Ж а м о л — йигитнинг онаси.

С а л о м а т — йигитнинг холаси.

С а р в а р — даллол хотун.

Жамила, Салима, Саломат. Ўртада дастурхон. Чой ичишуб, сўйлашуб ўлтургон ҳолларида парда очилур. Сарвар билан

Жамол Камолни суяб олиб кирурлар.

К а м о л. Онажон, ерда ўлтурушга дармоним йўқ, менга бир ўриндуқ олиб келинг.

Ж а м о л. Хўб, мен ҳозир олиб келай. (*Сарвар суяб турар. Жамол чиқуб ўриндуқ олиб келуб, Камолни ўтқизур. Камол бир оз бошини солинтириб ўлтуруб қизга боқуб, бирдан жинлануб кетар*.)

К а м о л. Сиз!.. Сиз, оналар, холалар, янгалар мени бу ҳолга солдингиз. Ана боқинг, қаранг, кўринг, инсоф кўзингиз билан кўринг. Ул (*қўли билан кўрсатур*) одам сувратида ясалғон ҳайвон, дев, жин, олвостии. Сиз!.. Сиз мен-

га лўли эшагини мақтагандек мақтаб олиб берган қизингиз шулми? Ёки сизга бошқа қизни кўрсатуб, бу бадбашара афритсани бериб юбордиларми? Қаранг сиз, инсоф кўзи билан қаранг. Унда одам боласидан асар кўринмай-дур-ку. Оҳ... Кошки мени ихтиёрим ўзимда бўлса эди, соғ бўлсам эди, сиз билан мунда кирмагон бўлур эдим. Ул олвостини кўрмагон бўлур эдим. Оҳ... Сиз!.. Сизлардан нима қилсам қутуламан. Уйланмайман десам, қўймадингиз. Энди касал бўлсам ҳам қўймайсиз. Сиз!.. Сизлардан ўлуб қутулмасам тирик(лайн) қутула оладигонга ўхшамайман.

Қ а р в а р. Жон болам, йигит деган бардошлик бўлади. Ҳозирда иситмани алаҳиси билан мундай алмойи-алжойи сўзлаотсан. Ўзингни зўр бир азайим топиб ўкутуб ташла. (*Жамолга қараб.*) Ҳай, Жамолбиби, болангиз ўкутадигон бўлибдур, тез ўкутинг.

С а л о м а т. Опа, ўғлингиз иситма бўлгонга ўхшайдур. Безгагини зўр бир дуохон топуб бойлатинг. Муноқанги бепарво бўлманг.

Ж а м о л. Жон болам, сен мени қуда-андалар олдида жуда уятга қўйдинг. Кеча бўлса, гўшангадан ҳам чиқуб кетдинг. Эл-халқ ичида мени шарманда қилдинг, болам. Бугун ҳам шундай тўполон қилуб, мени шарманда қилмоқчимусан?

К а м о л (*кулур*). Ҳо-ҳо-ҳо!.. (*Ашула қила бошлар.*)

Кўйларини ҳайдар эркан, бир довон бирлан,
Бир яхшини қийнар экан, бир ямон бирлан.

С а л и м а. Қуда хола, ўғлингизни биров сеҳру жоду қилгонга ўхшайдур. Зўр бир домла топуб, қайтартируб ташланг. Ул хотунига кўнгилсиз бўлди.

К а м о л. Оҳ... Мана, мана, сиз топдингиз. Мени бир кўзлари жоду, сўзлари сеҳр ақл-хушимни банд қилгон. (*Ашула қилур.*)

Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Ёдингдаман токай жоним тандадур.
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.

* * *

Йўқ санингдек париларнинг париси,
Сенга садқа париларнинг бариси,
Соғиниб-соғиниб кўргим келадур.

С а л и м а. Жамолбиби, нима бало, бу ўглингизни алмойи-алжойи ашувлаларидан бировга хуштор, кўнгли бошқада ўхшайдур.

Ж а м о л. Қайдан билай, ўғлум туппа-тузук, ақли-хуши ўзида эди. Ики-уч кундан бери шунақа талмовсирайдигон бўлуб қолди.

К а м о л (*аччиғлануб*). Ўғлингизни талмовсирайдиргон қилгон ким? (*Ўрнидан туруб*.) Сиз! Сиз! Мени бошимга совдо кетургон, савдойи қилгон ким? Сиз! Сиз! Эски турмуш бандалари, хурофот асирлари! Оҳ, кошки ёшлигимда ўлуб кетгон бўлсам эди. Мундай ғамларни, кулфатларни кўрмагон бўлур эдим. Оҳ... Кошки ўкумагон, дунёдан хабарсиз бўлуб ўсгон бўлсам эди. Бу ҳайвонлар орасида ҳўкизга ўхшаб яшар эдим (*ўриндуқга ўтурар*).

С а л и м а. Қуда, ўғлингизни савдоси жуда кўзголиб кетди. Қўйинг, олиб чиқуб кетинг. Эзгуликни кечи йўқ. Бугун бўлмаса, эртага кирар. Мунақанги майнабозликга кимни тоби бор.

К а м о л (*аччиғлануб*). Бу майнабозлик эмас, ҳайвонбозлик. Ана, ёнингизда йўгон, қора, чўтир бир ҳайвонни олиб келуб ўтирибсиз-ку. Бу ўйинлар ўшани ўйини, ўшани бозлиғи.

С а л и м а. Қуда, ўғлингизни олиб чиқуб кетинг. Мунақанги жиннихонага кимни тоби бор? Эртага қизни онаси келади. Ўғлингиз яхши бўлгунча, қизни уйига олиб кетамиз.

К а м о л. Жон янга, кошки эртага қўймасдан ул девни ҳозир олиб кетсангиз эди. Мени жоним анча роҳатланур эди. Кўзимга кўринмаса, жиним отланмас эди. Булар ҳам мени ўз ҳолимга қўймасдан судраб олиб кирмасалар эди. Сиздан ҳам рози бўлур эдим. Анув ёнингиздаги олвостининг отини Жамила қўйгансиз. Кўз билан кўрмаган бир йигит Жамила отини эшитган замон назарига, хаёлига жуда бир чиройлик, хушсуврат, пари, ҳур келиб гавдаланадур. Оҳ... Кўз билан кўрғонда мана шундай жин афритса, олвости бўлиб чиқаду. Оҳ... Кошки мундай хунук, бедаво қизнинг отини Жамила қўйгунча ажал, азройил, қора бало қўйсангиз эди. Менга ўхшаш бир неча фалокатзадалар исмин эшитгон замон сақлануб, ўзин мундай фожиалик балолардан халос қила олур эди.

Ж а м о л. Жон болам, бировни боласини мунақа кўб хўрлама... Қўнғуз боласини оффоғим, типратикон боласини юмшоғим, демиш.

С а р в а р. Ўғлум, овулга келганни ит қопмас. Бировни

қизини мунақа кўб хўрлама, ҳар кимники ўзига, ой кўри-
нур кўзига, демишлар.

К а м о л. Холажон! Ул ой эмас, қора илон. Онам тўғри айтди, ул... қўнғуз, типратикон, бутун унинг вужуди сеҳр, жоду, заҳар. Мана кўрмайсизми, мени вужудимни ким заҳарлади? Ана унинг тикони, унинг ниши заҳар. Оҳ... Ул мени суюклим, ул қандай зот. Йўқ! Ул одам зотиндан эмас, паризод, фаришта, хур. Унинг зоти жаннатдан, уни узогдин кўрган оним димоғимга қора сочлариндан сочилгон уду анбар, мушку тотори келуб тегуб, вужудимга оҳанрабо каби обиҳаёт берар эди. Сиз!.. Сиз нима десангиз денг, ул мени ҳаётим, руҳим, жоним, таним, вужудим... Суюкли маҳбубам, Лайлом, Шириним!

С а л о м а т. Опа, мунақа алпи-салпи гаплашуб ўтургон билан бўлмайду. Ики тарафни оҳори тўқуладур. Шерикчилик бир йилчилик, қудачилик минг йилчилик. Ўртадан парда кўтарилмасун. Бугун бўлмаса эрта, эрта бўлмаса индин-де. Қани туринглар.

Жамол, Саломат, Сарвар ўринларидан туришур.

Ж а м о л. Қани жур, ўғлум, бўлмаса, меҳмонхонага чикуб ёт.

К а м о л. Ўтуринг, қани, тур деганда туринг. Сиз ҳали мендан қутулиб қайга борасиз? Сиз билан қиладургон ҳисобим бор. Орони очиб кетингиз!

С а л и м а. Вой, Худо ўлум берсун, энди ҳисобга тушди. Тўйга қилгон харажатини ҳисобини қиладигонга ўхшайдур.

К а м о л. Янгажон, бу ҳисобни сизга дахли йўқ. Ўзаро бўладигон ҳисоб, сиз кўрқманг.

Ж а м о л. Вой ўлай, жон болам, жур кетавуз. Мени қуанда ичида шарманда қилдинг. Ҳисобинг борми, китобинг борми, ҳар қанча гап-сўзинг бўлса, меҳмонхонага чикуб гаплашамиз. Жур, жон болам. (*Ўғлин қўлидан тутуб, олиб кетмоқчи бўлу.*)

К а м о л (*онасини қўлини силтаб*). Сиз мени кўб қийнаманг, ўтуринг деганда ўтуринг. (*Ҳаммаси ўтиру.*)

Ж а м о л. Мана, ўтурдук. Қани, нима дейсан? Нима сўрайсан?

К а м о л. Сиздан сўрайдургон сўзим шулки, ану (*қўли билан*) олвостини бориб, ўз кўзларингиз билан кўруб келуб, манга мақтагонмидингиз?

Ж а м и л а. Ҳув ўлум берсун мунақанги жинни эрга!
(Йиғлар, юзини ўрар.)

С а л и м а. Жим тур, қизим, ҳали ҳеч нарса бўлган йўқ. Жонон пиёла синган йўқ. Отанг бу майнабозликни эшитса, бир соат ҳам сени мунда қўймас. Эртагача сабр қил.

К а м о л. Янгам рост айтадур. Сабр қил. Сенинг ёнингга борадурғо(н) одам йўқ. Ўзингга ўхшағон инсон сувратидаги бир киши билан қўшга қўшилурсан. Гуноҳ сенда эмас, мана бу ёлғончиларда, алдамчиларда, эски турмуш асирларида, хурофот бандаларида. Яхши қилдинг, юзингни ўрадинг. Жоним анча ором топди. (Онасига қараб.) Она, қани гапиринг, кўриб келуб, менга мақтағон қизингиз шулми? Ё бошқа қизмиди?

Ж а м о л. Болам, қайдам билай, менга ўша куни бир қизни кўрсатувдилар. Кўзимга бежиримгина, чиройликгина, тўтидакгина, истараси иссиқгина кўринғон эди. Жудаям мунақанги бадбашара, хунук эмас эди.

С а л о м а т. Бу гапни яхши очдинг. Ман ҳам кўруб эдим. Шу вақтгача гапургани кўрқуб, дамим ичимда эди. Бир ер юткур одам ўғриларининг кўрсатган қизлари бул эмас. Бизга кумридек бир қизни кўрсат(иш)увди.

С а р в а р. Қўйийла, мунақанги ётғон илонни бошини кўзгамайла. Бугун бўлмаса, эрта бир-бири била топишуб, кўрмагандек бўлуб кетар. Оғир-енгил гаплашганилар қолар.

С а л о м а (т). Ҳу ўлим берсун, сан яллачи даллолга. Ҳамма(си)ни қилдинг, сан қилдинг. Шўрлик укамни бу ҳолга тушишига сан сабаб бўлдинг.

Ж а м о л. Уйгинаси куйсун Ортуқбойни, лўлидак бадбашара қизини бизга алдаб сотди. Бизни хонавайрон қилди. Туппа-тузук ўйнаб-кулиб юрган болагинам бу шумқадан қизини келиши билан талмовсирайдиғон бўлиб қолди.

С а л и м а. Ҳезалакка арпа уни баҳона. Ҳув ўлим берсун, сизни жинни ўғлингизга. Бизни қизимизни сизни савдойи ўғлингиздан қай ери кам? Қўйинг, бизни тинч қўйинг! Эртага тонг отсун, Ортуқбойга одам юборуб, орани узил-кесил қиламиз.

К а м о л (жиддий). Мана кўрдингизми, сизни бу эски турмушингиздан қандай фожиали натижалар келуб чиқадур. Қани, ул Ортуқбойни обрўси, дастархони яхшилиги, бойлиги, инсофлиги... Оҳ... Инсоф қайда унда! Инсоф бўлса, бировни қизини ўз қизим, деб кўрсатиб, бировга

сотиб, бировни хонавайрон қилурмиди?! Йўқ! Йўқ! Ҳеч кимда инсоф йўқ! Йўқ!..

Сиз!.. Сиз билмайсиз, ҳаммангиз маккорсиз, алдамчисиз! Ёлғончисиз, одам ўғирловчи, бола сотувчи жаллодларсиз, қонхўрларсиз! Золимларсиз! Сиз биласизми, кимсиз? Инсофсиз, виждонсиз, меҳрсиз, шафқатсиз, инсон қиёфасидаги ҳайвонларсиз! Йўқ, йўқ, янглиш сўйладим, хато гапирдим. Сиз! Сиз бизни(нг) оналаримизсиз, бизни боқиб катта қилувчи мураббияларимизсиз! Йўқ, йўқ... Айб сизда эмас, хато сизда эмас, гуноҳ сизда эмас — билимсизликда, жаҳолатда, нодонликда, эски турмушда! Оҳ, мени бу ҳолга солғон ким? Оҳ... жаҳолат, жаҳолат! Нодонлик! Билимсизлик! Эскилик! Эскилик!.. Чуриғон турмуш!.. (*Ўриндуқдан гумбурлаб ерга йиқилуб тушар. Хотунлар шошилуб сув олиб келишади.*)

Парда тушар.

У Ч И Н Ч И П А Р Д А

Турмушга мувофиқ тузулгон бечораҳол кишининг уйи. Уйнинг бир тарафига устол, устуллар қўйилган бўлур.

Ў Й Н О В Ч И Л А Р

Марям — Камолни яхши кўрувчи, ўқугон, ахлоқлик, чиройли қиз, 16 ёшинда.

Салим ака — Марямнинг отаси, бир оз ўқугон, маданият суювчи, фақир киши, 42 ёшинда.

Фотима — қизнинг онаси, жўялик хотун, 38 ёшинда.

Искандар — қизнинг укаси, мактаб шогирди, 14 ёшинда.

Хосият — қизнинг ҳамфикр ўртоғи, 18 ёшинда.

Қиз ёлғуз, китоб ўқуб ўтургон ҳолда парда очилур.

Марям (*бирдан аччиғи ила китобни ёнуб, шеър ўқур*).

Фарёд ин замонау бад меҳру каж хиром,

Хунрез, жонситону бадангиз, бенизом.

Ин даҳр бесутун нарвад ҳеч кас баком,

Ҳар рўз меҳўрам ғами андуҳ жом-жом.

(*Жиддий.*) Эй, золим фалак, йиқил! Бузул! Йўқ бўл! Юлдузларинг тўкулсун. Ойинг, қуёшинг ер билан яксон бўлсун! Сен ҳам бизлар каби хонавайрон бўл! (*Йиғлар.*) Оҳ! Эй, золим фалак! Мана, уч-тўрт кун ичида ики оила-

ни барбод, хонавайрон қилдинг. Ошларимизни заҳарга, уйларимизни мотамхонага айлангирдинг. Гулистонларимизни хазон, рангларимизни заъфарон қилдинг. Гулдан гўзал туйғуларимизни, ҳиссиётларимизни, севгиларимизни бошимиздан қочирдинг. Энг суюқлу, истаклу булбулларимизни зиндонга, қафасга қамаб, қарға-қузғунлар билан йўлдош қилдинг. Оҳ... бевафосан, золимсан! Сенинг қиладурғон ишинг вафо ўрнига жафо, адолат ўрнига зулм, оҳ зулм! Оҳ... Бу золим фалакни ер юзиндаги тарбият қилғон инсонлари-да золим, ваҳший, қонхўр, жаллод, раҳмсиз, шафқатсиз. Бу ваҳший жаллодлар орасида яшамоқ учун ўзлариға ўхшаш жаллод, золим, билимсиз, дунёдан хабарсиз бўлмоқ керак. Ўзлариға ўхшамағон, эски турмушлариға тиз чўкмағон кишиларни ичларидан уч кунда икинчи дунёга узатадурлар. Оҳ, кошки онодан туғмағон бўлсам эди, бу қайғу, бу аламларни кўрмағон бў(лу)р эдим. Оҳ... Кошки ўкумағон, оқ-қорани тонимағон бўлсам эди, менам ўшал қонхўр, жаллодлар орасида яшағон бўлур эдим. Оҳ... Мени суюқлум Камол, ҳуснунгға етмасун завол. Сени ҳолинг нима кечди? Кеча никоҳлаб олғон ёринг билан қандай алоқада бўлдинг? Сени истағон, суйғон Марьямингни эсингдан чиқориб, сен ҳам ваҳший ҳайвонлар тўдасига кирдингми? Албатта, шаксиз, шубҳасиз кирдинг. Йўқ, йўқ! Сен ўз истагинг билан кирмадинг. Сени кучлаб, зўрлаб киритдилар. Золимни куни туқғон, касофат ғолиб деюрлар, тўғри сўздур. Сен бечорани секин-секин ўз домлариға солурлар. Кирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига, деб сени ўз дўмбиралариға ўйнатурлар. Сен бечора, ёлғуз ўзинг улар билан кураша олмассан. Оҳ... Кошки икимиз бир бўлганимизда эди. Онларнинг эски, чуриғон турмушларин кулларин кўқларға совурар эдук. Ер билан яксон қила олар эдук. Афсус, локин ёлғузсен, ёлғузлик қиласен. Менча, сени(нг) асло ғолиб бўлув эҳтимолинг йўқ. Фақат сенинг олдингда ики йўл турадур. Бири — онлар билан қўшилиб сен ҳам эскилик денгизига фарқ бўлиб кетасен. Ёки менга ўхшаш тездан бу бевафо дунёга алвидо қиласен. (*Ўрнидан туруб юрур.*)

Хосият кирар.

Хосият. Марям ўртоқ, сенга нима бўлди? Ўзингдан ўзинг жинни кишидек гаплашвотсан?

Марям. Оҳ, опажон! Нима қилар эдим, ўлимга ҳозирланвотман. Менча, ўлимга ҳозирланмоқ керак. Бу тотсиз, мазасиз, лаззатсиз, вафосиз дунёда турувдан зиғирча фойда йўқ. Фойда умиди ҳам йўқ. Бу жаҳолатга чўмғон инсонларнинг қилғон мантиқсиз ишларин кўрсангиз, ҳушингиз бошингиздан учуб кетадур. Булар ишқ нима, муҳаббат нима, севги нима, турмуш нима, саодат нима, тушунмаслар, тушунмоқни ҳам истамаслар! Истаганни истаганга қовуштирамаслар! Бир-биридан турли-турли баҳона, ҳийлалар билан ойиралар, гулдек очилган ёш умрларин хазон, турмушларин тўзон қилалар. (*Келуб ўтурар.*)

Хосият. Марям, кўп хафа бўлма. Камол уйланғон бўлса ҳам ул билимсиз қиз билан бирга туролмас.

Марям. Оҳ, Камолим, соҳибжамолим! Қани ул бизни ёшлик вақтларимиздаги ўйнашуб-кулишуб юрган чоғларимиз? Бир-биримизга боғлашғон муҳаббатимиз? Сени менга қилғон аҳд-паймонларинг. Ул ширин, лаззатли, тотли хаёлларимизнинг барчаси бўшга чиқди. Ҳавога кетди. Барбод бўлди. Фойиб бўлди. Назардан йўқолди. Кўздан ниҳон ўлди...

Хосият. Марям, кўб қайғурма. Камол сени ташламас.

Марям. Оҳ, опажон! Мен яхши биламан, унда гуноҳ йўқ. Уни(нг) юрагинда мени истаги бўлмаса эди, Ёвроподан қайтмас эди. Йўқ! Гуноҳ эски турмуш бандаларида. Онларда инсоф бўлса эди, уни мендан ажратуб, бир ахлоқсиз ёввойи қизнинг қўлида асир қилуб қўймаслар эди. Хайр, бу менинг ўринсиз шикоятларимни яратганимдан бошқа бу тўрт қанотлик довол ичида эшитадурғон киши йўқ. Эшитганда ҳам инсоф қиладурғон, ҳолимга раҳм этадурғон киши топилмас. Эшиттирмақ ҳам мумкин эмас. Сиз бўлсангиз, менга ўхшаш муштипар, бировни чўрисисиз. Бас, шундай бўлгондан сўнг, булардан ўлиб қутулмаса, тирик қутулиб бўлмайдур.

Хосият. Марям, қўй, мунақанги ноумид бўлма. Ёш жонингга жабр қилма. Шайтонни сўзига кирма!

Марям. Оҳ, суюклум Камолни бир ваҳший қизга қўшиб қўйгандек, эрта-индин мени ҳам, сизни ҳам бир ҳўкуз полвон билан кураштурадурлар. Ундан кўра эсинг борида этагингни ёп, дегондек ҳозирдан чорасин кўриш керак.

Хосият. Жон укам, ҳар нарса бўлса ҳам сабр қил. Сабр теги раҳмон. Яхши қол. Сани бир кўриб кетай, деб келиб эдим. (*Чиқуб кетар.*)

Марям. Мани бу балодан фақат ўлим қутқарадур. (*Ўрнидан туруб, бир бурчакға беркитуб қўйғон захарни олиб келуб устол устига қўяр.*) Мана бу обихаёт бутун қайғуларға, кулфатларға хулоса, етмуш ики иллатға хотима берадурғон, менга ўшаш мазлумаларнинг додига етадурғон даво! (*Эшик тақирлар. Доруни беркитар.*)

Фотима кирар.

Фотима. Жон болам, боядан бери ўзингдан ўзинг нималарни гапирвотсан? (*Ўтурар.*)

Марям. Онажон, Хосият опам келғон эди. Бирпас гаплашиб ўтириб янги чиқиб кетди. Шунини эшитгандурсиз. Оламда нима янги хабарлар бор?

Фотима. Нима хабар бўлур эди. Амакингни ўғли бечора Камол кеча гўшангага киришда жинни бўлиб қолғон эмиш.

Марям (*ҳаяжон ила*). Нима қилиб жинни бўлибдур?

Фотима. Қайдан билай, хотунлар орасида ҳар хил гап. Бир хиллари Ортукбойни қизига кўнгилсиз бўлубдур, дейдур. Бир хиллари биров сеҳр-жоду қилиб, олдини бойлаб қўйибдур, девотти. Бир хиллари бошқа бир қизга хуштор экан, шунинг учун Мажнун бўлибдур, дейдур. Бир хиллари кўб ўқиғон одам шунақанги мияси айнаб, савдони бўлиб қолади, дер. Бир хиллари жин тегубдур, кишанга тушадиғон бўлибдур, девотти. Ишқилуб, шунақанги ҳар хил гап кўб.

Марям. Табибгами, дўхтиргами боқизишмаптими?

Фотима. Каримбойни ўзинг биласанми, дўхтур дегон жойда жони ҳалқумига чиқадур. Онаси Жамол бўлса, ундан ҳам баттар. Уларни топиб олғони полвин, кушноч, азайимхон.

Салим кирар. Марям отасига ўрнидан туруб ўтирар.

Салим. Қизим, нима бўлди, жуда рангинг учуб турубдур. Ўт-бўтинг оғривотдими?

Марям. Йўқ, отажон! Ҳеч қатим оғривотгани йўқ. Камолни жинни бўлганини эшитуб кўрқуб кетдим.

Салим. Кўрқма, қизим, кўрқма! Ман ҳали эшитуб, намоздан чиқуб, кўргани боруб эдим. Меҳмонхонада туп-

па-тузук, эси ўзида ётубдур. Аммо кеча кечаси гўшангада ҳам, бу кечаси янгаларни олдида ҳам жуда кўп алмойилалжойи гапларни гапиргон эмиш. Ким билсун, бола бечорага нима ҳодиса бўлганикин. Аммо жуда ранги кетуб қолибдур.

Марям. Дўхтурга кўроатибдими?

Салим. Дўхтур? Ўша сени амакинг дўхтурга кўрсатадими? Ўғлини от миндириб, Сағвонга азайимхонга юборди.

Фотима. Отаси, гузардан чиқуб гўш олиб келинг, ош қиламан.

Салим. Хўб. Сабзи ҳам олиб келайми? (*Чиқуб кетар.*)

Фотима. Йўқ, сабзи керак эмас, мошхўрда қиламан. Жаз олиб келсангиз бўлади. Манам қозон-товоғимга қарай. (*Чиқуб кетар.*)

Марям. Онажон, Искандарни менга айтиб юборинг. Ишим бор. (*Қўлига қоғоз-қалам олиб хат ёзар. Канвертга солуб ёфуштурар.*) Мана, эй суюклум, Камол! Бу сенга энг сўнгги ёзгон хатим. Мундан сўнг хатни ул дунёда кўрарсан.

Искандар кирар.

Искандар. Опа, манда нима ишингиз бор?

Марям. Мана бу хатни секингина, амакигни уйига бориб, ўйнаб юргин-де, ҳеч ким йўғида Камол окангни ўз қўлига бергин.

Искандар (*хатни қўлига олиб, чўнтагига солур*). Олдиларида одам бўлса, кетмаса, нима қиламан?

Марям. Кетгунча пойлаб, ўшатда ўйнаб юр.

Искандар. Хўб, опа. (*Чиқуб кетар.*)

Марям ўрнидан туруб, эшикни беркитуб занжирлаб келур.

Шишадаги заҳарни қўйган жойидан олур. Шеър ўкур.

Ажални элчиси келди, қочайлук боғу бўстонга,
Қоч(г)ан бирлан кутулмассен, тамошо қил гўристонга.

Оҳ... Ман нима қилуб шайтонни сўзига кирвотман. Нима қилуб ёш жонимга жабр қилвотман. Йўқ! Йўқ!.. Киши дунёда ўз суйганига, истаганига етушмоқ учун яшайдур. Қачон бўлса ҳам бандани бошида бу ўлум бор. Қийналуб, азоблануб юргандан кўра ўлуб кутулмоқ осон. Йўқ, йўқ! Бўлмас! Шундай меҳрибон отам, шафқатли онамни зор қақшатуб ўзимни ўзим ўлдирмоғим зўр гуноҳ. Онлар мандан сўнг тирик ўладурлар. Оҳ...мени бу кўксумдаги муҳаббат ўти,

ёнғуни, бари бир, бугун бўлмаса эрта куйдириб кул қиладур. (*Шеър ўқур.*)

Гулим кетди, гулим кетди, қўлимдан булбулим кетди,
Мени ғамхонага ташлаб, ўзи сайри чаман кетди.

(*Қўлига шишадаги заҳарни олуб, титраган ҳолда шишани оғзини очар.*) Эй суюклум Камол, хайр яхши қол! Мен борадурғон жойга олдинма-кейин сен ҳам борарсан! Хайр, эй... (*Йиғлар.*) Шафқатлик, меҳрибон отам! Хайр, эй мени тарбия қилуб, дўппилар тикуб ўқутувчи онам! Хайр, эй жонимдан суюклу укам! Яхши қолинг! Мен кетдим! (*Заҳарни ичар. Ҳаракат қилуб, йиқилуб, жон берар.*)

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Турмушга мувофиқ тузилгон ёврополашгон
меҳмонхонани кўрсатур.

ЎЙНОВЧИЛАР

Камол — савдойи бўлгон.

Карим (бой) — йигитнинг отаси.

Жамол — онаси.

Хумор хола — кинначи, 50 ёшинда.

Пари-домла — азайимхон, 35 ёшинда.

Искандар — хат олиб келувчи бола, 14 ёшинда.

Ҳамдам — табиб, 40 ёшинда.

Султонбек — дўқтур, 45 ёшинда.

Аҳмад — йигитнинг дўсти.

Ҳабиба — йигитнинг синглиси.

Шайтон — ёш йигит сувратинда, 30 ёшинда.

Марям — пари, малак сувратинда (кўринур), 16 ёшинда.

Йигитнинг ҳамма қариндошлари (кўринур).

Камол оёғида кишан, калавот устида газит ўқуб ётган
ҳолда парда очилур. Камол бирдан ўрнидан туруб,
калаводта ўтуруб, шеър ўқур.

Оҳ!.. Жаҳолат бир тараф, ғам бир тараф — ёндурди, куйдурди,
Бу ики золими хунхордан ортуқча озорам.

Муҳаббат бир тараф, мен бир тараф — тортишиш давом этди.

Енгилдим, маҳв бўлдим, ўлмак(к)а иқроор, тайёрам.

Мени ул нозаниним, ёру жонимдин ойирдилар,

Керакмаз менга жаннат, хур эмди толиби норам.
Бу дунёда қовушмоқ, бирлашувга қўймади турмуш,
Ўлиб ҳам кўрмасам дийдорини бундан-да ҳам ундан-да безорам.

Оҳ... Мени бу ҳолга солгон ким? Сен! Сен! Йўқ, йўқ!
Сен эмас! Сени(нг) муҳаббатинг, ишқинг. Йўқ, йўқ! Ишқ
ҳам эмас, жаҳолат, нодонлик, эскилик.

Ж а м о л (*Хумор хола ни бирга олиб кирар*). Мана онаги-
нанг айлансун, санга қоқимчи олиб келдим. Хумор хола
жуда қўли эм хотун. Ими-думи қи(л)са, Худо хоҳласа яхши
бўлиб қоласан.

К а м о л. Онажон, мени дардим, касалим бошқа, сиз
билмайсиз. Менга кўб озор берманг, ўз ҳолимга қўйинг.

Ж а м о л. Хола, туринг, ими-думингизни қила беринг.
Болани гапига қулоқ солманг. Муни ўзини мияси айниб
қолган.

Хумор хола ўрнидан туруб «афф-у», «афф-у» деб, кекируб,
Камолни уқалаб, орқа елкаларига гурс-гурс қоқар. Елкасидан
нина олиб, нина билан тилини қонатуб, қулоқларидан чўзур,
пешонасига, ики чаккасига, энгагига қўли билан тилидан қон
олиб суркар. Отўюндаги масхарабоздек тасқара қилуб бўлуб,
қўлини очуб, узун дуо қилуб чиқуб кетар.

Ж а м о л. Ўғлум, Хумор хола ни қўли эм бў(л)сун. Худо
дардингга дармон берсун. Энди тинчгина ўралуб ёт. Телла-
санг яхши бўлуб қоласан. (*Чиқуб кетар*.)

К а м о л (*ўрнидан туруб боруб, ойнага боқуб*). Мана энди
мени тоза жинни қилдилар. Соғ вақтимда бу хурофот бан-
далари билан кураша олмадим. Энди оёғимга кишан со-
луб, жонимдан тўйғузуб, ўз турмушларига асир қилуб ол-
гонларида нима қила олардим. Нима бўлса, бўладигони
бўлди. (*Келуб калавотга ўтурар*.) Оҳ!.. Бу мотамхонадан,
жиннихонадан тезроқ қочмоқ керак. Булар мени жинни
ҳукм қилуб ўтирубдурлар. Йўқ! Улар билмайдилар! Мен
жинни эмас(ман)! Лайлисидан айрилган Мажнунман!
Мана, кўрасиз ўзларинг, қиладурғон ишлари бутун хуро-
фот... ҳеч бир...¹ мантиқга сиғмайдургон ваҳшийлик, жин-
нилиқ, масхарабозлик. Жиннини жинни десангиз арфа
бўйи қўшилгандек, «бу қиладурғон ишларингиз — жин-
нилиқ», деб балога қолдум, енгилдим. Охирида ҳаммала-

¹ Ўчиб кетган. Ўқиб бўлмади.

ри бир бўлуб, кўблашуб, кўмаклашуб, мен бечорани жиннига чиқордила-қўйдилар. Тўғри сўз туқғонга ҳам ёқмас экан, ҳақ сўзни, ҳақиқатни тушунадиғон кишиларга гапурмоқ керак экан. Бу гапга тушунмоғон жаҳолат қурбонлари билан олиша-олиша, «зўри беҳуда миён мешиканад», деб ёш жонимга жабр қилдим. Ўзимни ўзим ҳалокатга солдим. Ҳали кўрасиз, мени бу шўрлик бошимга қанақанги қизик хангамалар солурлар.

К а р и м (б о й). Қани кираверинг, тақсир қочадиғон киши йўқ. *(Карим олдин, пари-домла кейин келуб ўтиришур. Пари-домла қўлин фотиҳага очуб, узундан-узоғ қаттуғ овоз била дуолар ўқуб, фотиҳани бетига тортар.)*

Камол юзини тескари қилуб ётур.

П а р и - д о м л а. Қани, бой афанди, бу бола бечорага нима бўлди?

К а р и м (б о й). Нима бўлар эди, жин тегуб жинни бўлди.

П а р и - д о м л а. Худо хоҳласа, уч кун ўқусам, жинини қоқиб оламен. Яхши бўлуб, кўрмагандек бўлуб кетадур. Назрни яхши берасиз. Хизматни тўла қиласиз. Туринг, чиқуб бир тутам хифчин олиб келинг.

К а р и м (б о й). Нафасингиз муборак бўлсун. Бола яхши бўлса, топғон-таянганимиз — сизники. *(Чиқуб кетар, бир тутам ҳўл новда олиб келуб домлага берар. Домла новдани қисимлаб олуб, касал ёнига чўкка тушуб, ўтуруб ўқур. Камолни устин очуб, ора-сира дам солуб, қўлидаги хифчинлар билан бутун аъзосига шарт-шарт уриб қўяр. Узоғ ўқуғондан сўнг қўлин кўтаруб, узоғ дуо қилуб, қўлин юзига тортар.)*

П а р и - д о м л а. Бой, энди менга рухсат берасиз. Уйимда бир неча ўқийдурғон кишиларим бор эди. Сизни қиёлмагандан ташлаб келдим. Мени жўнатинг. Худо сизга сабр берсун. Болангизга шифо берсун.

Карим чўнтагидан пул чиқоруб берур. Пари-домла олиб чўнтағига солур.

К а р и м (б о й). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. Эртага ҳам келасиз.

П а р и - д о м л а. Хайр, хайр. Албатта келамиз. *(Чиқушиб кетарлар.)*

К а м о л (ўтуруб). Оҳ... Вой жоним!.. Бутун таним оғримоқга бошлади. Парвардигор! Бу қандай зулм?! Бу қандай

жафо? Яқингинада биттаси келуб, заиф баданимни шапалоғлаб, қулоғларимдан чўзуб, қанча азоб беруб, юзимни тасқара қилуб кетуб эди. Худо урганни пайғамбар ҳасаси билан туртар, деб буниси ҳам ҳўл новда билан савалаб кетди. Хайр, бунисига ҳам шукур. Ёмондан ё қоч қутул, ё тон қу(т)ул. Бу дард билмағон дарди бедаволардан вақтида қочуб қутула олмадим. Ўз жонимга ўзим жабр қилдим. Энди тониб қутулиш керак. Ўлиб қутулиш керак. Бошқа илож йўқ! Боқолим, тағим нима жафоларни, найрангларни кўрамиз.

Карим, Ҳамдам кирар.

К а р и м (б о й). Қани, мулло Ҳамдам, кела беринг, қочадурғон киши йўқ.

Ҳамдам, Карим ўтурушар. Узун дуо қилур.

Ҳ а м д а м. Бой қани, айтинг-чи? Болангизни қаери оғрийди?

К а р и м (б о й). Мулло Ҳамдам, болани ҳеч ери оғримайди. Фақат савдойи бўлғон. Ундан кейин, яқинда уйлантирғон эдим. Хотунига ҳам қарамайдур. Шундан бошқа касали йўқ. Шунга қараб бир дору қилуб берсангиз, шояд шифо топса.

Ҳ а м д а м (*ўрнидан туруб боруб, Камолни томирин тутуб, қайтуб келуб, ўрнига ўтуруб, бошин лақирлатур*). Воҳ... Воҳ... Бола бечорани вақтини ўтқазиб юборибсиз. Нима учун шунча кундан бери тайибга кўрсатмадингиз? Касали жуда оғир. Томири ёнига урвотди. Вақти ўтибдур. Энди тузалғонда ҳам фақат доруни зўри билан тузаладур.

К а р и м (б о й). Мулло Ҳамдам, ишқилуб тузаладигон бўлса, бизни пулдан, харажатда(н) тортинади, деб ўйламанг. (*Чўнтагидан пул чиқоруб.*) Мана бу ўзингизни хизмат ҳақингиз, мана бу — дору пули. Яна хизматингизни алоҳида қиламиз.

Ҳ а м д а м (*пулларни олиб, чўнтагига солуб*). Ўғлингиздан шиша бериб юборинг. Мен шарват дору тайёр қилуб бераман. Уни ҳар кун уч маҳал уч қошуқдан ичсун. Бу дору болани ичидаги қўзғолғон сафрони камайтиради. Болани жуда сафроси ғолиб бўлуб кетубдур. Мундан бошқа яна сурги дору бераман. Ул ични сурадур. Бола бечорани жуда ичи қабзият бўлуб кетубдур. Булардан бошқа яна ҳафдору

бериб юбораман. Уни ҳар куни етти донадан ютсун. Бу ҳаф (дору) болани суслангон томирларини кўзготуб, қувватга киргизади. Мунда жуда қимматбаҳо қувватбоҳам аралашгон. Шу доруни еб тамомлагандан кейин болани хотунини олдига қўйиб юборуб, ўзингиз четда томоша қила бера-сиз. Энди, менга жавоб берасиз, бой. (*Ўрнидан туруб.*) Хайр бой, хайр. (*Чиқуб кетар.*)

К а р и м (б о й). Хуш кўрдук, хуш кўрдук. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л (*ўтуруб шеър ўқур*).

Ёр, кўрмасмен сени, бу ҳоли зоримни десам,
Ҳажридан чекгон бу дардим-бағри қонимни десам.

Эй табибо, ишқ дардининг давоси васлдур,
Сен топалмассен даво, жисми харобимни десам.

Оҳ... Танаси бошқа дард билмас, дерлар. Тўғри сўздур. Луқмон тирилуб келса ҳам мени бу дардимга даво тополмас. Бу жаҳолат, хаёлот бандалари ўзлари бекорга овора бўлуб, мени ўрунсиз ерга инжитмоқдан бошқа натижа чиқара олмаслар. Бу жаҳолат қурбонлари, хурофот мажнунлари билмасларки, мени бу дардимдан фақат ики нарса халос қила оладур. Ё васл, ё ўлим! Бошқа чора йўқ!

Аҳмад, дўқтур кирар.

Аҳмад. Қани, буюринг, дўқтур афанди, ўриндуқға ўтиринг.

Дўқтур, Аҳмад касал ёнига ўриндуқ олиб келуб ўтуришулар.

Дўқтур касални кўриш усулин ижро қилур.

(*Камолга.*) Ўртоқ, сени касал деб эшитиб, атайлаб бориб дўқтур афандини олиб келдим. Қалай тузукмисан?

К а м о л. Жуда яхши қилубсан, ўртоқ. Худо хайр берсун.

Аҳмад. Дўқтур афанди, касали қалай?

Дўқтур. Манча, ҳеч касали йўқ. Танида оғрийдурғон ери бўлмаса керак. Фақат дилида бир ҳаяжон, изтироб, қўрқувга ўхшагон бир нарса борлиги сезиладур. (*Оёғини очиб, кишанни кўруб, пешонасидаги суркалган қонга боқуб*). Ажабо, оёғингизга нимага кишан солиб қўйибдурлар. Ҳозир очиш керак. Юзларингизга нима(га) қон суркаб тасқара қилдилар.

К а м о л. Эй дўқтур биродар! Дамингизни чиқормасдан муолижангизни қилуб чиқуб кета беринг. Бу кишанни калити отамда. Бетимдаги қонни сабабин онамдан сўранг.

Агар улар сизни мунда келгонлигингизни билса, уруб кал-таклаб ҳайдаб чиқорадур.

Дўқтур. Нима учун солгонлар. Буни нима фойдаси бор? Бу сизнинг касалингизга бутун зиён.

Камол. Буни фойда-зиёнин улар ўзлари яхши биладурлар. Уларча, мунда зўр хосият бор. Бу жуда улуғ, табаррук нарса. Сиз билан биз унга тушунмаймиз.

Дўқтур. Йўқ! Нима бўлса бўлсун, мен ҳозирда ҳифзи сихҳат қонуни юзасидан совлиқга зарарлик нарсани оёғингиздан ешдирмай, туруб кетмасман.

Камол. Сиз ортуқча қайғурманг. Муни мени оёғимдан тушадургон вақтининг соати — минутининг сўқиши яқин қолди. Табиий ул ўзидан-ўзи тушуб қоладур.

Дўқтур. Мен сизнинг бу муғолаталак муаммога ўхшаган сўзингизга тушуна олмадим.

Камол. Мен сизга ҳали айтмадимми, бунинг ҳақиқатига улар тушунадурлар.

Аҳмад. Дўқтур афанди, мен сиздан кейин қолуб ешдириб ташлайман, хотиржам бўлинг.

Дўқтур. Мен эртага соат 9 да яна келаман. Агарда бу кишан оёғидан ешилмаса, ҳукумат воситаси-ла ешдираман.

Камол. Сиз ешдирмасангиз ҳам бу кишан масаласи бир соатга қолмасдан ҳал бўладур.

Дўқтур (*устулга ўтуруб, рессен ёзуб*). Мана, ики хил дору ёздим. Бири — суюқ, бири — фарашўк. Устидаги ёзилгон вақтига қараб, эртагача ичириб туриш керак. (*Хайрлашуб чиқуб кетар.*)

Аҳмад кузатуб қайтуб келур.

Аҳмад. Хўш, ўртоқ, сенга нима бўлди? Нима учун бу ҳолга тушдинг?

Камол. Ўртоқжон! Мени касалимни, дардимни бир чеккасини ўзинг биласен. Сўраб нима қиласен?

Аҳмад. Ақлинг, ҳушинг ўзингда туруб, кишанга тушуб ётганингга ҳайронман.

Камол. Қўй ўртоқ, дўқтурга ўхшаб сен ҳам кишан масаласин қўзғама. Унинг мени оёғимда бир соатлик умри қолган.

Аҳмад. Эртага эрталаб келуб хабар оларман. Ҳозирча хайр. (*Чиқуб кетар.*)

К а м о л. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дерлар, тўғридур. Мени бу дардимни дўқтур бўлмақ тугул, Афлотун, Абу Али ибн Сино бўлса ҳам билолмайдур, даво қилолмайдур. Давоси осон – ўлум, ажал. Одамлар мундан кўрқадур. Аммо мен чақирамен, истаймен, орзу қиламен. (*Шеър ўқур.*)

Дунё, турмуш – бир шатранжбозлиқ...
Юз йил пиёда суруб, пил минуб от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлуб, бир куни қилур мени мот.

И с к а н д а р (*кирар, чўнтагидан хатни олиб*). Мана бу хатни опам сизга беруб юборди. (*Хатни узатуб чиқуб кетур.*)

К а м о л (*шошилуб, хатни очуб, титрағон ҳолда ўрнидан туруб, қалтираб ўқур*).

Мактуб.

«Эй, мени суюклу Камолим! Бу санга энг сўнгги ёзгон мактубим. Мундан сўнгги мактубни сенга энди нариги дунёдан ёзурмен. Сенинг тарафингдан келгон қора хабарлар, қисқаси, ишқ ва муҳаббат балоси мени жонимдан тўйғузди. Бу ёруғ дунёда турмоқдан қоронғу гўрга кирмоқни авло билдим. Бу мактубим орқасидан эшигинг ол(ди)дан суюкли Марямингни товутин ўтгонин кўрурсан. Сен, яша Камол! Мен кетдим Марям».

Кўллари қалтираб, мактубни гижимлаб ерга ташлар.

(*Қаттуғ товуш билан.*) Эй, золимлар! Қотиллар! Жаллодлар! Дунёдан хабарсизлар! Эски турмуш асирлари! Бизларни бошимизга бу балоларни келтургон, ёш умрларимизни хазон қилгон, ёруғ дунёда яшамоқдан тўйдургон – сиз! Сиз! Сиз! Сиз!!! (*Ерга йиқилур.*)

Қаттуғ товуш эшитуб Карим, Жамол, Ҳабиба кирар.

Камолни кўтариб калавотга ётқузурлар.

Ж а м о л. Жон болам, санга нима бўлди? Мунча қаттуғ бўқурвотсан?

К а м о л. Онажон, бўқирвотганим йўқ. Ёлғузликдан, зерикгонимдан ашувла айтвотман. Ҳофизлик қилвотман.

Ж а м о л. Жон болам, мунақанги кўрқадиғон бўлсанг, ёнингга келуб ишимни қилуб ўтурайми?

К а м о л. Йўқ, онажон мени ўз ҳолимга қўйинг. Сизни жиним ёқтирмайди.

Карим (бой) (*шиддат билан*). Ёлгузликдан зерика-дигон бўлсанг, бор! Ана уйда санга қанча пул харажат қилуб хотун олиб бериб қўйибман, ёнига кириб ўтур! Йўқ, ҳали ҳам сани фикринг, хаёлинг Салим қуруқни қизи Марямда. Бор! Бўлмаса, ана, Марямни ёнига бор! Ул ҳозир заҳар ичуб ўлди.

Камол. Отажон, ўлган бўлса яхши бўлибдур. Сиз ҳам, биз ҳам қутулибмиз.

Карим (бой). Жим ёт! Мунақанги ғалва қиладурғон бўлсанг, арқон олиб келуб, калавотга бойлаб қўяман.

Камол. Отажон, жуда яхши қиласиз. Бойлаб қўйсангиз, зора тинч ётсам, алаҳлаб ўрнимдан туруб кетвотман.

Жамол. Қўйинг, отаси боламни бойламанг.

Карим (бой). Жиннини бойламаса тузалмайди, дейдилар. (*Чиқуб кетар.*)

Камол. Ҳабиба синглим, сен менга бир пиёла совуқ сув олиб келиб бер. Юрагим ёниб кетди.

Ҳабиба. Хўб, оқажон. Ҳамиша қайнаган сув ичардингизу? Энди нимага совуқ сув ичаман девотсиз?

Камол. Майли, қайнаганми, қайнамаганми, ишқилуб совуқ сув бўлсун.

Ҳабиба. Хўб. (*Кўлига пиёла олиб чиқуб кетар.*)

Карим арқон олиб келуб, калавотга Камолни белидан айлантуруб боғлаб қўяр.

Карим (бой). Жур, хотун, мени сандуғдан беқасам чопонимни олиб бер. Комилжон бойникига зиёфатга бораман. (*Чиқишуб кетар.*)

Ҳабиба (*сув олиб келур*). Ока, мана, сув ичасизми?

Камол. Йўқ, синглим. Устолни устига қўй. Сал туриб ичамен. Кел, синглим, отам мани жуда қаттуғ торгуб бойлаб кетдилар. У ёғ-бу ёғимга ағанолмай ётибман. Арқонни ешиб қўй.

Ҳабиба. Ешсам, мени отам уришмасмукинлар?

Камол. Қўрқма, синглим, қўрқма. Манга нима бўлибдур. Бировни урмасам, сўкмасам, бекордан бекорга бойлаб, овора бўлиб юриптилар. Сан қараб тур, ман энди тинч ётаман. Бирпасдан кейин жуда ҳам тинч ётаман. Асло қимирламайдиган бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Тинч ётадигон бўлсангиз ешаман. Худоё тинч ётинг. Қумтошдек ётинг. (*Арқонни ешар.*)

Камол. Синглим, жуда топуб гапурдинг. Ман энди кумтошдек бўлиб ётаман.

Ҳабиба. Худоё кумтошдек тинчиб ётинг. (*Чиқуб кетар.*)
Камол (*туруб ўтуруб, шеър ўқур*).

На қилдинг, эй фалак, ул моҳи тоби олам орони?
Нечук қизғонмадинг ер қўйнидан ул дурри яктони?
Хароб этсун, йиқитсун, мотами бу эски дунёни!
Қиёматлар кўпарсун кўк юзинда ердаги қони!

(*Ўрнидан туруб юрur, хаёл суруr. Бориб эшикни занжи-рини солиб келур.*) Эй золимлар! Қонхўрлар! Жаллодлар! Қачонгача бу боришингизда давом этасиз?! Бизни бир-биримиздан ойирғон ким? Сиз! Сиз! Гўзал ҳиссиётлари-мизни ер билан яксон қилғон ким? Сиз! Сиз! Йўқ, йўқ, сиз эмас. Сизларни йўлдан урадурғон шайтон, азозил, иблис!

Шайтон гулдурoс ила бирдан ўт орасиндан чиқар,
кулар, Камолга қараб юрар.

Қоч! Қоч! Наритур! Қоч, кўзимга кўринма! Нима истайсан?

Шайтон. Камол, нима учун мендан кўрқасан? Кўрқма! Нимага мандан хафа бўласан! Қилгуликни ўзинг қилуб, гуноҳни мани бўйнимга ағдарма! (*Жиддий.*) Сиз!.. Сиз, одам болалари, биз шайтонларни тушига кирмағон гуноҳларни қиласиз! Уёлмасдан ҳаммасини бизни бўйнимизга оғдара-сиз! (*Юмшоғроқ.*) Камол! Камол, сан ўзинг уларни, ул қора кучларни қувватини билиб туриб, улар билан олишдинг, курашдинг! Ёлғузлик қилдинг! Кучсизлик қилдинг! Йиқил-динг! Енгилдинг! Қилгуликни ўзинг қиласан-де, биздан хафа бўласанми? Қўй, кўб хафа бўлма! Ўзингни кўб қийнама. Сани кўнглингдаги ишни ман биламан. Аввал анув пиёладаги муз-даккина сувни ич. Ундан кейин анув арқонни ол. Анув ёғочга сол. Бўйнингдан сиртмоқ солиб, ўзингни ос! Кўнглингдаги-ни топдимми? (*Кулур.*) Ана ундан кейин бу мотамхонадан, бу эски чуриғон турмушдан қутулуб, боя сандан илгарироқ кетғон суюклу маҳбубанг Марям билан қўшилурсан. (*Секин бoрyб йўқ бўлyб кетар.*)

Саҳна орқасидан ҳазин шеър ўқилур. Камол бориб сувни ичар.
Арқонни олиб дор тайёрлаб, бориб ўзин осмоқчи бўлғонда саҳнани бир томонидан ҳамма қариндошлари кўринур.

К а м о л (*аччиғлануб*). Сиз!.. Сиз мени бу ҳолга солғон, сиз, сиз – жаҳолат қурбонлари, сиз! Сиз, эски турмуш асирлари, сиз! Сиз, бошимга етдингиз! Жонимни олдингиз! Қонимни тўқдингиз! Яна менга ўхшаш мингларча ёш ўсмурларни бошига етасиз! Умрини хазон қиласиз! Куйдирасиз! Ёндирасиз! Қирасиз! Ўлдирасиз! Сиз! Сиз! Сиз! (*Йиғлар.*) Эски турмуш бандалари – сиз! Сиз! Сиз... Жаҳолат асирларисиз! Қочинг, қочинг. Боринг! Кўзимга кўринманг!

Ҳаммаси кетурлар, орқадан шеър ўқилур. Бир томондан ёруғлик пайдо бўлиб Марям пари суратинда кўринур.

К а м о л. Кел! Малагим, кел! (*Яқин борур, қочур.*) Ана, мандан қочвотди. Қочма, қочма! Суюклу Марямим, қочма (*ғойиб бўлур*). Ана, кетди. Кетди, мени ўз ёнига чоқируб, кетди. Хўб, хўб. Мана, ман ҳам ёнингга бормоққа ҳозирман, тайёрман. Хайр, эй бевафо дунё! Алвидо! (*Калима келтуруб, ўрундуқ устига чиқуб, ўзин осуб, ўрундуқни тегиб юборур.*)

Парда тушар.

1923 йил 28 июнь, Тошканд.

Имзо: Абдулла Авлоний

ПЎРТУФОЛИЁ ИНҚИЛОБИ*

Ёвропо турмушиндан, тарихдан иқтибос қилуб ёзилмиш
5 пардалик 10 кўринишда.

1910 йил 11 ўктябрда бирдан бошланмиш воқеий инқилобий
даҳшатлик фожиа (трагедия)дир.

1921 йил 22 январда (кўчирилган).

БИРИНЧИ ПАРДА

Бу пардада иштирок этувчилар

Долқориё – жумҳуриятчи, ҳарбия вазири, 43 ёшинда.

Рес – адмирал, вазири баҳрия, 40 ёшинда.

Дугунди – батарея тўпчи бошлуғи, Долқориёнинг биродарзодаси, 42 ёшинда.

Синийўр – ҳуқуқшунос, революционер, 38 ёшинда.

Тауфил – ишчилар бошлиғи, 41 ёшинда.

Брога – дўқтур, революционер, 30 ёшинда.

Гарсио – машҳур инқилобчилар бошлуғи, сургунда юргон, 36 ёшинда.

Дифроро – машҳур инқилобчилардан, 38 ёшинда.

Густо – пиёда аскар бошлуғи, 35 ёшинда.

Афрўдитў – подшоҳ яхши кўрадургон қиз, жумҳуриятчи, 20 ёшинда.

Марғарет – генерал Долқориёнинг қизи, подшоҳни яхши кўрувчи, 18 ёшинда.

Шекспир – Лондун хуфия шипёни – «сишшик», Гарсиони ўлдурмоқға келган, 28 ёшинда.

Арманд – бу-да Лондундан келмиш «сишшик» подшоҳни қутқармоқға келган, 28 ёшинда.

Ҳожиб – Долқориёнинг хизматкори, 30 ёшинда.

Ики аскар.

---

*Драма Авлоний музейида сақланаётган қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

Саҳна кўриниши: генерал Долқориёнинг уйи. Тамом ёвру-поча ясалгон. Мажлис. Пўртуғолиёнинг идорасини жумҳурият қилмоқ борасинда, жумҳуриятчи-революционерларнинг пилон тузмак ва идорани ўз қўлларига олмоқ борасинда борур. Долқориё раислик қилмоқда.

Долқориё. Ўртоқлар! 4 ўқтабр, Дўқтур Бомбардуни(нг) отилгон куни, бизлар инқилобни бошламоғимиз учун энг қулай кун яқинлашиб келаду. Халқга бул баҳона билан ташвиқот қилинса, бутун халқ бизнинг томонга эгиладур. Чунки бутун халқни Бомбардунинг ўлуми ҳаяжонга солган эди. Бу вақт бизлар учун энг муҳим фурсатду.

Р е с. Халқ Дўқтур Бомбардунинг «шоҳпараст»лар жамияти тарафидан ўлдурулганига тушунармикин? Сиёсий ғараз билан ўлдурулганига халқнинг онги етармукин?

Д у г у н д и. Халқ жуда яхши тушунадур. Мен бир неча жойда халқ орасида шундай сўзларни эшитдим. Дўқтур Бомбарду — «жумҳуриятчи»ларнинг бошлуғи эди. «Шоҳпараст»лар жамияти они «жумҳуриятчи»лар жамияти кучсизлансун, деб ўлдурдилар, — деб сўзлашурлар. Халқнинг фикринча, Бомбарду ўлган бўлса, ҳозирда онинг еринда бир эмас, минг Бомбарду бордир. Вақт ғанимат, фурсатни қўлдан бермаслик керак.

С и н й ў р. Албатта, фурсатни қўлдан бермаслик керак. Лекин халқга ташвиқот юрғузганда буни ҳам унутмаслик керакки, ҳар йил саккиз юз минг лира олтун подшоҳни(нг) хонадонига сарф бўладур. Бу — халқни оқчаси — италянкаларга, сафоҳат йўлларга сарф бўладур.

Т а у ф и л. Агарда биз халқни ҳаяжонга келтурмоқчи бўлсамиз, булардан бошқа ҳам мингларча бу золим ҳукуматни қиладуругон хатолари бор. Албатта, буларнинг ҳаммасин шу машварат мажлисида очилиб, халқга эълон қилинсунки, Пўртуғолиё давлатининг оти маршрута бўлсада, ҳақиқатда ўюнчуқ бўлуб, бунда рўл ўйновчилар халқни таловчи бойлар билан тушунмаган пўпларду. Бечора халқ бўлса, кундан кун зулм ва истибдод остинда эзилуб, турмушдан безмишур.

Б р о г а. Италянка мадмазель «Африда» от ўюнчининг қизига ҳар йил қанча минглаб халқ оқчаси сарф бўладур. Бундан бошқа яна аллақанча шоҳнинг суюклилари бор.

Халқ буларни билмайдур дейсизми? Албатта, билади. Жумҳуриятимизни барқарор қилмоқчи бўлсак, шоҳни ва ҳамма вазирларини қиличдан ўтказмак керак. То жумҳуриятимизнинг қизил байроғи кўтарилмагунча, миллат озод бўлмас. Тинчлик, адолат ва озодлик фақат идорамиз жумҳурият бўлуб, қизил байроғимиз тикилгонда юзага чиқар.

Г а р с и о. Албатта, энг муқаддас мақсадимиз ҳуррият ва озодлик. Бу золим ва мустабид ҳукуматни йиқуб, жумҳурият байроғини тикмагунимизча вужудга чиқмас. Бу ишни юзага чиқармоқ учун аллақанча саъй ва ғайрат, фидокорлик лозимдур.

Д о л қ о р и ё. Ҳозирда мажлиснинг руҳидан маълум бўлдики, ҳаммангиз инқилобга ҳозирсиз. Жумҳуриятни эълон қилмоғимизга қарши киши йўқ. Агарда ичларингизда қарши киши бўлса, ўз фикрини сўйласун. (*Қарши сўйловчи бўлмас.*) Демак, қарши киши йўқ. Мен товушга соламан. Ҳар ким идорани жумҳурият бўлсун ва шул йўлда бутун қонимиз ва жонимиз билан инқилоб ясамоқга ҳозир ва тайёрмиз, деган кишилар қўл кўтарсун.

Мажлисадаги кишиларнинг ҳаммаси қўл кўтаруб
«Яшасун жумҳурият!» дерлар.

Д о л қ о р и ё. Ҳозир очиқ маълум бўлдики, ичимизда қарши одам йўқ. Демак инқилобга ҳозирланмоқ керак. 4 ўктабрда – Дўқтур Бомбардуниг «шоҳпараст»лар жамияти тарафиндан отилгон кунда кечаси бошламоқ керак. Мана шу инқилобга киришмоқ учун пилон ҳозирламоқ лозимдур. Мен ўзим шул кунгача ўзимга маслаки маълум аскар бошлуқларининг ҳаммасини шул кеча соат 12 да ҳужумга ҳозирлайман.

Марғарет келуб деразани(нг) бир тобоқин кўтаруб,
қулоқ солуб турар.

Г у с т о. Мен ўн минг пиёда аскарим ила Нисёдес қасрини ўраб олуб, ҳужум қилмоқни ўз устимга оламан.

Д у г у н д и. Тўпхона идораси – менинг қўлимда. Шул кун маълум соатда мустабид ҳукуматнинг қасрини тўпга тутуб, бўмбардимон қилмоқга ҳозирлиғимни билдираман.

Р е с. Бутун баҳрия аскарим билан шул кун таъйин соатда уруш кемаларининг ҳаммасин шаҳар атрофига лангар тўқуб, подшоҳнинг қасрини нишонга олмоқ ила баробар,

шаҳардан қочмоқчи бўлгон «шоҳпараст»лар жамияти аъзоларин биронтасини ҳам қочирмасдан қўлга туширишни ўз устимга оламан.

Г а р с и о. Демак, тамом Лисабўн шаҳрин ҳозирдан ҳам ўз қўлимизга кирди, десак мумкин. Ҳозирги қурилган пилон билан шул кеча соат 12 да пойтахтда ҳаракат бошлаймиз. Лекин вилоятларни(нг) ҳам унутмаслик керак. Бу кундан эътиборан вилоятларда ҳам иш кўрмоқга тўғри келадур. Агарда шул кундан чорасига киришмасак, шоҳпарастлар вилоятларга қочуб боруб, бизларга қарши қора халқни кўзғотсалар, аллақанча қонлар тўкулмоғига сабаб бўладур.

С и н й ў р. Дохийлий ишларни эътиборга олмоқ ила баробар хорижни ҳам ўйламоқ керак. Бизнинг бу ишимизга қонхўр Ёвропо давлатлари қайси назар билан қарар экан. Ҳар бир ишга бурнини тикуб келган Ёвропо тожпарастлари мудохила қилмасмукин?

Д и ф р о р о. Агарда мудохила қилса, фақат дунёнинг ҳаммасини мустамлака қилмоқ ниятинда бўлгон тожпараст инглиз ҳукуматининг мудохила қилуви эҳтимоли бор.

Г а р с и о. Мен Англетерада кўб вақт юруб келдим. Уларнинг хатти-ҳаракати менга маълум. Кўбдан келуб, бунда иш кўруб юрган инглиз шипёнлари оз эмасдур. Аларнинг «шоҳпараст»лар жамияти билан алоқалари бор. Лекин ишни тезлик билан юза(га) чиқара билсак, идорани тезлик билан қўлга олсак, халқни тинчита билсак, шундагина мудохила қилолмас. Агарда идора тездан қўлимизга кирмай, кўп вақт тортишувга тўғри келса, албатта инглиз ҳукумати бурнини тикса керак.

Б р о г а. Агарда биз тезлик билан ишни саранжом қилсак, чет давлатларнинг ҳеч бир мудохила қилув эҳтимоли йўқ. Тездан халқни тинчитсак, мудохила қилишга ҳақлари ҳам йўқдур. Фақат биз пилон-программаизни(нг) яхшилаб тузуб ҳар биримиз рўлларимизни яхшилаб ўйнасак, ҳам дохилдан ва ҳам хориждан амин бўлурмиз.

Т а у ф и л. Ҳозирда программани тузмоқ керак. Менимча, пилонни шундоқ ҳозирламоқ керакки, ҳамма ерда ҳаракат бирдан бошлануб, 24 соат ичинда бутун шаҳарнинг энг муҳим ўринларига ҳужум қилуб қўлга олмоқ керак.

Д о л қ о р и ё. Букунги мажлисимиз энг сўнгги мажлисимиз. Бу кундан сўнгги мажлисимиз очуқ жумҳурият

мажлиси бўлса керак. Мана, бизнинг маромномамизнинг биринчи моддаси: Ҳозирда уч кишидан иборат муваққат ҳукумат тузуб қўймоғимиз лозим. Мен мажлисга уч киши-ни таклиф қиламан.

1. Раислиқга: Синйўр.
2. Ноиби раис: Тауфил.
3. Бош котиб: Брога.

Ичимизда буларга қарши киши йўқми? (*Мажлисда сукут.*) Мана, мен ҳозир буларни(нг) товушга қўяман. Шул кўрсатилган ўртоқларнинг муваққат ҳукуматнинг идора қилмоқга хоҳлаган кишилар қўлларини кўтарсун.

Ҳаммаси бирдан қўл кўтарадур.

Икинчи модда. Бутун шаҳарни ўраб олуб атрофдан ҳужум қилмоқ:

1. Ҳужумни 4 ўктабр кеч соат 12 да бошламоқ. Ўртоқ Рес зирҳли парахўдлардан 12 маротаба тўп отадур. Шундан кейин умумий ҳужум бошланадур.

2. Мен (ўз устимга бутун) подшоҳнинг қасрини ва атрофидаги казармаларни ўз аскарим ила ўраб оламан.

3. Рес ҳамма уруш парахўдларини «Тоса» наҳрининг лабига келтуруб, лангар ташлаб, керакли ўринларни бўмбардимон қилмоқга бошлар.

4. Дугунди ҳамма батареялар ва тўпчи аскарлари билан шаҳарнинг энг муҳим ўринларин тўпга тутар.

Учинчи модда. Шул кун кеч бутун аскарлар орасига жумҳуриятнинг маромномасин, мақсад ва муддаосин бос-туруб тарқатмоқ.

Тўртинчи модда. Бизнинг муваққат ҳукуматимиз Дўқтур Броганинг уйинда туруб, ишнинг боришига қараб, биз-ларга таълимот беруб турмоқ(и).

Бешинчи модда. (*Ўртоқ Тауфилга*) Шу кунгача зовуд-ларда ишловчи ишчиларга яроқ тарқатмоқ ва аларни шул кунга ҳозирламоқ.

Олтинчи модда. Шоҳни(нг) вазирлари билан шул кеча бошинда тутуб қамамоқ ва шунга ҳозирдан кишилар ҳозир-ламоқ ва чорасига киришмоқ(дур).

Бу маромномага қарши сўйловчи кишилар бўлса, ўз фикрини сўйласун.

Д и ф р о р о. Менимча, бу маромнома жуда яхши. Ле-кин «шоҳпараст»лар жамияти ҳам кучсиз эмас. Уларнинг

тарафида(ги) бутун вазирлар ҳам пўплар тинч ётгонлари йўқ. Калисоларда яроғ-аслаҳа тўплашуб, бизнинг қаршимизга авом халқни қутуртуруб ётибдурлар. Шунинг учун буларнинг умидларин узмоқ учун подшоҳни тутуб ўлдурмоқ керак.

Д и ф р о р о. Яхши, маромноманинг бошқа моддаларига қарши киши йўқ. Фақат олтинчи моддадаги кўрсатилган шоҳни қамамоқга қарши бир киши сўйлади. Шунинг учун бу моддани товушга қўяман. Ҳар ким шоҳ қамалсун деса, қўл кўтарсун (*саккиз киши қўл кўтарар*). Ўлдурмоқ тарафдорлари бўлгон кишилар қўл кўтарсун (*Диффоро ва Гарсиолар қўл кўтарур*).

Демак, мажлисининг қарори шоҳни қамамоқ. Бунинг учун ҳозирдан чорасига киришмоқ керак.

Д и ф р о р о. Бу вазифани мен билан Афрўдитўга қўясиз. Гарсио ҳам бизларга ёрдамчи бўладур.

Г а р с и о. Агарда шул кундан илгари илож қилсам, ўзим подшони ўлдураман. Йўқса, сизларга иштирок этаман.

А ф р ў д и т ў. Ул мени сўзимдан чиқмайдур. Мени яхши кўрадур. Шул кун бир илож қилуб, ўз уйимга олиб келурман. Шунда Гарсио билан Диффоро икиси тутуб, афтомобилга босуб, зиндонга олиб борадур.

Д о л қ о р и ё. Мажлисининг қарори шул: ҳар ким ўз вазифасин инсоният номиндан ўз вақтида адо қилсун. Ҳозир мажлис ёпилди. Бундан сўнгги мажлисимизни подшоҳнинг қасрида қилурмиз. Яшасун жумҳурият! (*Ҳаммалари бир-бирлари билан кўришуб чиқурлар*.)

Г а р с и о (*Долқориёни қайтаруб олуб кирар*). Мен Лондун шаҳаринда туруб, бунда инқилоб бошланишин сезуб, тезлик билан келдим.

Д о л қ о р и ё. Қандай хабарлар бор?

Г а р с и о. Энг муҳим хабар сизга шулки, 2 нафар инглиз шипёни машҳур хуфия политса бошлуқлариндан энг ишлик «сишшиқ»лар Лондундан бул ерда иш кўрмоқ учун, шоҳга ва «шоҳпараст»лар жамиятига ёрдам бермоқга, жуда бўлмаса шоҳни Лондунга олиб қочуб кетмоқга таълимот олуб, мен ила қорама-қора Лисабўнга келдилар.

Д о л қ о р и ё (*генерал бир оз хаёлга кетуб*). Бу хабарнинг чинлиғига далилингиз борми?

Г а р с и о. Агар далил истасангиз, бу кеча соат 11.00 да шоҳни боғиға марҳамат қилингиз. Шул ерда Мануил би-

лан ики инглиз жосуслариндан Шекспир ва Арманд исмли кишиларнинг сўйлашганин кўрурсиз.

Долқориё. Жуда яхши! Бу ишни таҳқиқ қилмоқ учун соат 11 да албатта бораман.

Гарсио. Бундан бошқа яна бир муҳим маълумот бор.

Долқориё. Қандай маълумот, сўзланг!

Гарсио. Бу жосусларни кўрмоқ истасангиз, бугун-эрта ўз уйингизда кўрмоғингиз мумкин.

Долқориё (*аччиқлануб*). Мени уйимда инглиз жосуслари нима қиладур? Ким билан алоқаси бор?

Гарсио. Сизнинг қизингиз билан аларнинг алоқалари бор. Пайидан бўлсангиз, ўз уйингиздан кўра билурсиз. Менга рухсат беринг, муҳим ишларим бор (*хайрлашуб чиқуб кетар*).

Долқориё (*аччиқлануб, у ёғ-бу ёқға юруб*). Ажабо! Бу қандай хабар?! Бу қандай иш?! Мен ўзим жумҳуриятчиларнинг раиси бўлайин-да, меним қизим «шоҳпараст»лар жамиятининг аъзоси бўлсун. Бизнинг муддаоимизнинг қаршисига инглиз жосуслари билан иш кўрсун. Агарда бу гап рост бўлса, бундай қизни(нг) қорнини ёрмоқ керак. Уч кечадан бери инқилоб ҳаракатинда ухлағоним йўқ. Бир оз ухламоқ керак. (*Чиқуб кетар*.) (*Сўнг*.)

Парда тушар.

ИКИНЧИ КЎРИНИШ

Марғарет (*Ҳожиб ила бирга кирар*). Сен тезлик ила боруб, «Гранд отел» нумеринда 12-рақамлик уйда Шекспир ва Арманд исмли кишиларни чақириб кел. (*Ҳожиб чиқиб кетар*.)

Булар ўйлайдурки, ҳукумат буларнинг ишлариндан ҳеч бир хабари йўқ деб. «Шоҳпарастлар» жамиятининг ҳар гўшада минг қулоғи, ҳар бурчакда минг кўзи бор. Бунлар инқилоб қиламиз деб, ўзларин алдаб, юпатиб юраберарлар. Инқилоб ясамоқ осон иш эмас. Бу хаёлпарастлар йўқ ерга бошларин қотурадилар, умрларин турли хаёлотлар билан ўткармоқдан бошқа, мажлисларинда қилғон хаёлий қарорлари ва пилонлари коғаз устинда қолмоқдан бошқа бир нарсанинг уhdасидан чиқмаслар. Буларнинг қилғон мажлислари, ишлагон пилонлари, тузгон маромномаларини, ўйлайдурларки, ҳукумат, «шоҳпарастлар»

жамияти билмайдур деб. Ҳолбуки булар қарор қилуб, та-
мом қилмасдан аввал ул қарорларин кўпиясин «шоҳпараст-
лар» жамиятига юборилуб, ондан Лондун борғонидан ха-
барлари йўқ. (*Хохолаб кулар.*) Онлар ўйлайдурки, душ-
манлари уйқуда. Ҳолбуки ул хаёлпарастларнинг ўзлари
тамом ғафлатдадурлар. Мана мен ҳозир... (*Ҳожиб кирар.*)

Ҳ о ж и б. Сизнинг йўқлағон одамларингиз эшик олди-
да кутуб турган эканлар. (*Чиқуб кетар.*)

Шекспир Арманд ила икиси кирар, Марғарет билан кўришуб
ўлтурурлар.

Ар м а н д. Хоним, Сиз революционерларнинг бошлуғи,
машҳур Гарсиони танисангиз керак?

Марғарет. Оҳ, шоҳ Карлос билан валиаҳдини ўлдур-
руб қочиб кетган Гарсиони айтасизми?

Ар м а н д. Ҳа, шул инқилобчи Гарсиони айтаман.

Марғарет. Мен уни фақат исмини эшитганман. Аммо
ўзини танимайман. Ҳозирда ул Лондунда бўлса керак. Чунки
мундан қочғон муттаҳамларни ҳаммаси шунда боруб йи-
ғилғонлар.

Ш е к с п и р. Биз сизга аниқ маълумот берамизки, Гар-
сио биз билан олдин-кейин бунда келди.

Марғарет (*изтироб билан*). Оҳ, оҳ...! Гарсио бунда?

Ар м а н д. Бале, ҳозир шунда! Кеча кечаси Сиз биз-
ни(нг) нўмердан қайтувингизда ул сизни орқангизга туш-
ғон эди. Лекин биз ҳам Сизни орқангиздан келган эдук.
Сизнинг хабарингиз йўқ! Агар биз бўлмасак, йўлда, шуб-
ҳасиз сизни отар эди.

Марғарет. Йўқ, сизлар янглишгандурсиз. Ул бошқа
одамдур. Мен яқин фурсатда Лондундан маълумот олдим.
Ул онда эди.

Ш е к с п и р. Бизлар фақат Гарсионинг ортиндан кел-
ганмиз. Биз онинг ҳар бир қўйғон қадамин ва қаерга бор-
ганин биламиз. Агар биз бўлмасак, мунда ҳар куни «шоҳ-
парастлар»дан бир неча кишини отадур. Ул букун сиз-
нинг уйингизда меҳмон эди.

Марғарет. Бизнинг кечаги мажлисимиз чала қолғон
эди. Бир-бирларимиз маслак жиҳатиндан яхши сўзлашол-
мадук, шуни таом қилайлук. Сизлар(нинг) Гарсионинг
орқасиндан юрувдан мақсадингиз нима? Ва нима қилмоқ-
чисиз? Ва мунда келувдан асл мақсадингиз нима?

Шекспир. Сиз бундай саволларни бизга берувдан аввал мени бир неча саволларимга жавоб беринг. Бу кеча бунда бўлгон мажлисда нималар музокара қилинди? Бу мажлисда кимлар бор эди?

Маргарет. Мен уйда эдим. Бунда бўлган мажлисдан хабарим йўқ.

Арманд. Хабарингиз йўқ?! Деразадан қараб қулоқ солуб тургон ким эди?

Маргарет. Мен ҳозиргача сизларнинг дўст ё душманлигингизни билолганим йўқ. Маслак ва мақсадингиздан хабардор эмасман. Гарсиони ортиндан охтаруб юрвингиздан мақсадингиз нима? Балки сизлар онинг энг яқин дўстларидурсиз.

Шекспир. Асло! Бизнинг Гарсио билан ҳеч бир алоқамиз йўқ. Бизга тўғрисини сўзланг. Бу уй кимни(нг) уйи?

Маргарет. Бир мансабдорни(нг) уйи.

Арманд. Ул мансабдорни биласизми? Қайси фирқа аъзоси? Сизнинг нимангиз бўладур?

Маргарет. Ул мансабдор меним отам бўладур. Эҳтимол, «жумҳуриятчилар» фирқасин аъзоси бўлса, яхши билмайман.

Шекспир. Хоним, сиз бизни алдаб қўлга тушурмоқчига ўхшайсиз. Гарсио ҳозирда отангиз билан узоқ муддат сўзлашуб кетди. Яна сиз бизга, Гарсио сизнинг дўстингиз дерсиз?

Маргарет (*бир оз сукутдан сўнг*). Гарсио бунда бор эдими? Оҳ!.. Унга ўзингни раҳминг келсун, ўзинг сақла!

Арманд. Ундан мурод ким? — Подшоҳми? Нимага дилингиздагини очуқ сўзламайсиз?

Маргарет. Оҳ!.. Нимага инсоф қилмайсиз? Ёш подшоҳга нимага раҳмингиз келмайдур?

Шекспир. Сиз бизларни бундай сўзлар билан алдай олмайсиз. Очуқ сўзланг, қайси фирқа аъзосидан бўласиз? «Шоҳпараст»ларданмусиз «жумҳуриятчи»ларданмусиз?

Маргарет. Сиз англиз халқи учун бизнинг Пўртуғолиё ҳукуматининг ва ондаги сиёсатнинг нима муносабати бор? Ва нима аҳамияти бор? Нима учун келуб, биздан маслак суруштурасиз? Ҳар бир мамлакатнинг сиёсат ишлари ўз аҳлига оид бир нарса. Лекин сизлар мунда келуб иш кўрмоқдан асл мақсадингиз нимадур? Гарсионинг ор-

қасинда юрувингиз нима учун? Менга тамом хуррият билан сўйлаб берувингизни ўтунаман.

Шекспир. Агарда сиз «шоҳпараст»лардан бўлсангиз эди, ул вақтда сиз билан очуқ сўзлашмоғимиз мумкин эди.

Маргарет. *(Кулуб, қўлини Шекспирга қараб узатур.)* Келингиз! Маслакдош сифатида янгидан кўришайлик! *(Кўришувлар.)* Сиз мени «шоҳпараст»лар аъзоси эканлигимни қайдан билдингиз?

Арманд. Сиз «шоҳпараст»лардан бўлмасангиз эди, ул куни ярим кечағача Дўқтур Брогани(нг) уйида бўлгон жумхуриятчиларни(нг) мажлисиға қулоқ солуб юрмас эдингиз. Сизга бизнинг ишончимиз бўлмаса, энг хавфлик бўлгон «жумхуриятчи»ларнинг раисининг уйинда сиз билан сўзлашуб ўлтурмас эдук. Бугун ҳам бул ерда мажлислари борлигин билуб, мунда келган эдук. Мунда ҳам де-раза орқасинда сизнинг қулоқ солуб турғонингизни кўрдук. Сиз хотиржам бўлинг. Биз, инглиз халқининг киролмаган эшигимиз ва эшитолмаган сўзимиз бўлмас. Шунинг учун бутун дунёни эгаллаб, ҳамма ерни истило қиламиз.

Маргарет. Гарсиони мунда келиши бежиз эмас. У албатта подшоҳни ўлдурмоқ учун келган бўлса керак. Сизларнинг они орқасиндан қувиб юрувингиздан мақсадингиз нима?

Арманд. Албатта, унинг мақсади бизга маълум. Шунинг учун ул Лондундан ҳаракат қилди. Биз ҳам қорамақора етуб келдук. Бизнинг энг улуғ мақсадимиз бундаги «шоҳпараст»ларга ёрдам бермоқ ва уларни «жумхуриятчи»ларнинг шарриндан халос қилмоқ. Инқилобчиларнинг, хусусан Гарсиони(нг) шарриндан подшоҳни асрамоқ йўлинда бизға зўр таълимот берилуб юборилгон. Биз ҳар ҳолда ўз вазифамизни адо қиламиз. Лекин сиз ҳам бизга ҳаммаслак бўлишингиз жиҳатиндан қўлингиздан келгунча ёрдамингизни аяманг. Аввал куни Дўқтур Брогани уйинда ҳамда букун мундаги мажлисларда бўлгон қарорлардан бизни огоҳ қилсангиз. Бизлар шунга қараб иш кўрсак.

Маргарет. Илгариги кундаги мажлисларинда у қадар муҳим қарорлари бўлгани йўқ эди. Бугунги мажлис жиддийлашиб кетди. Баъзилари шоҳни ўлдурмоқни таклиф қилди. Баъзилари тутуб қамамоқчи бўлди. Охирда қамамоқға қарор қилдилар. *(Кўкрагидан бир коғазни чиқориб.)* Мана мажлисда бўлган бошқа қарорларнинг кўпияси.

(Шекспир коғазни олуб чўнтағига солур.) Мени сиздан қиладурғон ўтинчим шулки, нима бўлса ҳам шоҳни Гарсиони(нг) шарриндан сақлангиз.

Арманд. Сиз хотиржам бўлингиз. Бизнинг бош мақсадимиз — шул. (Долқориё бирдан 2 аскар ва Дугунди билан кируб, ҳар икисини тутуб, Дугундига тобишуруб, аскарлар билан зиндонга юборар.)

Долқориё (аччиқлануб). Эй, номуссиз қизим! Меним уйимда бу ики инглиз жосуси билан нималарни сўзлашсан?! Энди сенинг «шоҳпараст»лар жамиятига аъзо эканлигингни очик билдим. Қани сўзла, нималар сўзлашдинг?

Марғарет. Отажон! Мен фақат подшоҳни Гарсионинг шарриндан сақламоқ учун бу ишга журъат қилдим. Ҳозирда сиз қамоқга юборғон ики киши Лондундан подшоҳни Гарсионинг шарриндан асрамоқ учун келган кишилардур. (Сўзламоқчи бўлғонда Долқориё сўзини кесуб.)

Долқориё. Мен уларнинг ким эканлигини сендан яхши биламан. Шоҳни биз ҳам ўлдурмоқчи эмасмиз. Мени билмайди деб ўйлайсанми, сени «шоҳпарастлар» билан алоқанг бор.

Марғарет. Отажон! (Отасига яқин келуб.) Уларни зиндондан халос қилинг. Онлар сизнинг жумҳуриятингизга зарарлик кишилар эмас. Онлар шоҳни Гарсионинг шарриндан сақламоқ учун келганлар.

Долқориё (ёнидан қиличин суғуруб, қизига аччиқлануб). Сен мендан ул жосусларни озод қилмоқни тавалло қиласан? Сен инглиз халқининг қандай хиёнаткор эканлигин билмайсан! Онлар — бизнинг жумҳуриятимиз учун энг зарарли кишилар! Онларнинг зиндонда ётувлари муваққат — фақат бизнинг жумҳурият байроғимиз тикилгунча. Ондан сўнг озод қиламиз. Сен ҳам бугундан эътиборан ўз уйингда маҳбуссан. Бор, кўб сўйлама! (Ҳожибни чақирар.)

Ҳожиб кирар.

Ҳожиб. Нима хизмат?

Долқориё. Сенга хизмат шулки, Марғарет бу соатдан эътиборан қамалган ҳисобланадур. Ўз ўрнидан ҳеч бир ерга қимирламас. Эшикига қоровул ҳам қўямен. Лекин хат билан ҳам, бирор киши билан (ҳам) алоқа қилмасун. Ҳар кун менга маълумот бериб тур.

Ҳожиб. Бош устига. Амрингизга ҳозирмиз.

Долқориё (аччиқлануб). Тез бор, уйинга кир! Меним

энг зўр душманларим оёғ(им) остидан чиқуб қолди. Нима қилайинки, маслакталаш. Агарда маслакталаш бўлмаса эди, қизимни бир минутга қўймас эдим. (*Чиқуб кетарлар.*)

Парда тушар.

И К И Н Ч И П А Р Д А

Воқеъ бўлур зиндон ичинда. Вақт кечани кўрсатур.

Ўюнға иштирок этувчилар:

Шекспир, Арманд, Марғарет, зиндонбон.

Ўюнға керакли нарсалар:

Бир ханжар. Зиндондагиларга таом. Кўюн соати.

Шекспир. Мен сенга айтмадимми? Биринчи маротаба бу золим қизи билан сўйлашган кунимиз орқасиндан пойлаб борганимда, шул уйга кирган эди. Кўчадаги политсиядан, бу кимнинг уйи, деб сўраганимда, машхур жумҳуриятчиларнинг бошлуғи Долқориёнинг уйи деган эди. Мен сенга, бу қиз бизлар учун бир тузоғ, десам сен қабул қилмадинг. Мана кўрдингми, бу золим қизи, бизни қандай найранг билан бутун сиру асроримизни билуб олуб отасига тутуб берди.

Арманд. Мен қайдан билайин, бу Пўртуғолиё халқи сиёсат ва найрангбозликда бизни(нг) инглиз халқини бир чўқишда қочирар экан. Нима бўлса бўлди, қўлга тушдик.

Шекспир. Мен сенга бу қиз ҳар ерда «жумҳуриятчи»ларнинг мажлислари бўлуб турган вақтда четда туриши қоровуллик тариқасинда десам, сен, йўқ, бу бошқа жамиятлар тарафдори ва аларнинг жосуси, дединг. Кеча мен бу уйга кирмайлуқ, десам яна сен қўймадинг.

Арманд. Бу золим қизига шундай алдандукки, алданганимизни ўзимиз ҳам билмай қолдук.

Шекспир. Ўтган ишга гузашт, дерлар. Ҳар нимарса бўлса, бўлуб ўтди. Энди келажакни қайғурмоқ керак.

Арманд (*соатиға қараб*). Ҳозир соат 8 бўлубдур. Биз қачонгача бу қоронғу зиндонда ётамиз. Агарда, инқилоб бошлануб, шоҳни ўлдуруб қўйсалар, бизни(нг) бутун меҳнатимиз бир пул бўладур. Биз Лондунга қайси юзимиз билан борамиз.

Шекспир. Албатта бир чорасини кўрмоқ керак.

Арманд. Нима чора қиламиз?

Шекспир. Агарда бу кеча шул зиндондан чиқмасам, отимни бошқа қўяман. Бу кеча соат 12 да Гарсио шоҳни

ўлдурмоқға тайёрлангон ва чораларин-да кўргон. Бундан чиқуб боруб, ул золимни чангалидан шоҳни қутқармасак, Пўртуғолиё мамлакатинда инглиз пўлитиқоси бир пул бўладур.

Арманд. Шоҳни қайгурасан, нима учун ўзингни қайгурмайсан?

Шекспир. Биз учун нима хавф?

Арманд. Нима хавф эмиш. Агар саломат бу қасрдан чиқсанг, мен сенга бошимни кесуб бераман. Агар инқилоб бошлануб, иш инқилобчилар қўлига ўтса, Гарсио ва шериклари бизни омон қўяди, деб ўйлайсанми? Танимизни бир бурдадан қилади.

Шекспир. Бизлар сурат эмасмиз, одам боласимиз. Инсон боласи ғайрат қилса, тоғни қўпаради. Дунёда мумкин эмас иш йўқ. Инсон ҳаракат қилса, чорасин кўрса, ҳар ишни ухдасидан чиқадур.

Арманд. Биз ики мусофир маҳбус, қўлимизда яроғимиз бўлмаса, қуруқ қўл билан нимани ухдасидан чиқамиз? Дуруст, инсон ғайрат қилса, ҳар ишни қиладур. Фақат асбоб билан.

Шекспир. Мен кўргонда ханжаримни этугимни(нг) кўнжиға ёшириб олиб қолгон эдим. Сен шошма. Мана, мен бу ханжар билан бир нафасда бу золимларни(нг) турмасини тешаман. Кейин қочамиз.

Арманд. Ҳар нарса бўлса ҳам тўрт соат ичинда чиқуб боруб, шоҳни Гарсионинг шарриндан халос қилмасак, қанча тортган кулфатларимиз ҳавога кетадур. (*Шекспир туриб бир тарафдан девор остиндан лаҳим кавлар.*)

Ханжар билан девор остини кавлаб, тешуб чиқмоқчи бўласанми? Хотиржам бўл, уч кунда ҳам теша олмайсан.

Шекспир. Умидсизликни ёдингдан чиқар. Соат 11 да сени бундан олуб чиқуб кетаман! (*Кавламоқға машғул бўлар.*)

Зиндонбон ош олуб кирар. Ҳар икиси апир-шапир таомни ер. Зиндонбон коса-лаганларни олуб чиқуб кетар.

Марғарет шошган ҳолда кирур.

Марғарет. Тез бўлингиз, тез! Қанча заҳматлар билан қоровулни бир ишга буюруб юбордим. Тезроқ чиқуб қочингиз! (*Бу воқеадан булар яна ҳайрон бўлур.*)

Шекспир (*кулумсираб*). Хоним, сизнинг бўйла лутф ва марҳаматингиздан мамнунмиз. Лекин бизни чиқмоқға таклиф қилманг.

Марғарет. Нимага ғанимат вақтни бекорга ўтказасиз? Мен ики соатдан бери ҳаракат қилуб, базўр қоровулни йироқ қилдим. Нимага мушоҳада қиласиз?!

Шекспир. Хоним, вақт ғанимат бўлса, бизни(нг) жонимиз ҳам ғанимат. Бизлар учун заҳмат чекманг!

Марғарет. Нима заҳмат? Нима учун?

Шекспир. Сизни(нг) бизларни чиқарғонингизни агар отангиз билса, соғ қўймайди.

Марғарет. Соғ қўймаса қўймасун, тез бўлингиз – вақт ўтмасун, шоҳни(нг) ҳаётига зарар етмасун!

Шекспир. Бизга ҳозир шоҳни(нг) ҳаётидан сизни(нг) ҳаётингиз керак. Биз чиқсак, сизни(нг) ҳаётингиз хатарда бўладур. Ҳар вақт инсон бошига ики қийин иш келса, осонроғин чорасин кўрмоқ керак. Инсон ўз саломати учун бошқаларни фидо қилмоғи инсониятдан эмас. Сизни мунда келганингизни отангиз билса, сизни, балки бизни ҳам соғ қўймас. Тезроқ марҳамат қилуб, киши келуб қолмасдан кетмоғингиз матлуб.

Марғарет сўзи ўтмаганига ҳайрон бўлуб чиқуб кетар.

Шекспир девор тагин кавламоқга машғул бўлар.

Кўрдингми, бу золим қизини. Бизнинг бошимизга яна қизиқ ўюнлар келтурмоқ учун яна бошқача тузоқлар қўюб келубдур.

Арманд. Менимча, қиз ростдан «шоҳпараст»га ўхшайдур. Мана бу бир-ики кун ичида жуда ранги кетуб қолибдур. Аввалғи юзларнинг таровати қолмабти. Агар ул «жумҳуриятчи»лардан бўлса эди, ҳозир мунда кундан-кун «жумҳуриятчи»ларнинг ишлари олдинга кетаётган бир замонда мундоғ озиб, ранги ҳам кетмаса керак эди.

Шекспир. Севинчи бер ўртоқ, тешук очилди.

Арманд. Ростданми? (*Боруб қарар.*)

Ҳар икиси тешукдан чиқуб қочар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Воқеъ бўлур подшоҳни(нг) қасри ёниндаги боқчада. Дарахтлар, гуллар.

Бу ерга керакли нарсалар: 5 тўфангча, хуштак, фонус.

Бу пардада иштирок этувчилар: шоҳ Мануил, Марғарет, Шекспир, Арманд, Гарсио, 2 политсия, Долқориё, Карлос, Дугунди.

Парда кўтарилганда Шекспир ва Арманд кўринур.

Арманд (*Шекспирга ҳазин товуш билан*). Ўртоқ ўзингни панага ол, Долқориё келаётибдур.

Шекспир. Ул бу ерда нима қилсун.

Арманд. Бўлмаса, ул дарахтни(нг) орасида ёшрингон киши ким?

Шекспир. Эҳтимол, ул Гарсио бўлса.

Гарсио дарахт орасиндан тўфангча билан буларга ҳамла қилур.

Ўқ чиқарар. Шекспир ўзини дарахтни(нг) панасига олур.

Арманд секин Гарсиони орқасиндан келуб ушлар. Гарсио ўзини силтаб, Арманд қўлидан чиқуб қочар. Марғарет бир тарафдан кўринур-кўринмас бўлуб, Гарсиога қараб ўқ чиқара бошлар.

Арманд (*ҳазин товуш билан*). Ўртоқ Шекспир Гарсио қочишда ишни битириб қочди. Бизни(нг) шунча меҳнатимиз ҳавога кетди. Ул шоҳни отди.

Шекспир. Ҳар нима бўлса, ётуб қолгунча, отуб қолиш керак. Юр, биз-да ҳамла қиламиз. (*Ҳар икиси югурурлар.*) (*Яна тўфангча овози чиқар.*)

Политсия (*2 киши, қўлида фонус билан келуб*). Ерингизда тўхтанг!

Шекспир Арманд билан икиси бир ерда тек турар.

Кўлингизни юқори қилуб мунда келингиз! (*Булар борурлар.*)

Гарсио шул вақтда сурулуб келуб саҳнани(нг) бир четига йиқилуб ўлар. Бир тарафдан Мануил, Долқориё, Карлос, Дугундилар кирарлар.

Ўлукни тепасига келурлар.

Мануил (*Шекспир, Армандларга хитобан*). Сиз ярим кечада мунда нима қилуб юрибсиз? Бу ўлган кимдур?

Шекспир (*Мануилга яқин келуб*). Бу киши сизни ўлдурмоқ қасдида келган машҳур инқилобчилар бошлуғи Гарсио!

Мануил. Буни сизлар отдингизми?

Шекспир. Биз мунда Сизни Гарсиони шарриндан халос қилмоқ учун келган эдук. Ул бизни кўрган замон дарахт орқасидан бизга ҳамла қилди. Биз ҳам ҳужум қилгон эдук, қўлимиздан чиқуб қочди. Қочгон вақтида бир неча мартаба дарахт орасидан ўқ отилди. Гарсио ҳам онга қараб ўқ узди. Охирда мунда келуб йиқилди.

М а н у и л. Агарда буни сиз отмаган бўлсангиз, ким отган бўладур?

Ш е к с п и р (*Мануилга яқин келуб, саҳнани бир четига олуб боруб*). Буни отган киши агар меним гумоним саҳиҳ бўлса, Маргарет бўлса керак. Агарда отаси мунда бўлмаса эди, дарахт орасидан ўзини кўрсатур эди.

М а н у и л. Сизларнинг меним борамда қилгон ҳаракатларингиздан мамнунман. Мен сизларни бунда кўрган замон душман хаёл қилуб, сизларга қараб бир-ики ўқ узгон эдим. Ҳолбуки сизлар дўст экансиз. Яхшики отган ўқим сизга тегмабдур.

Политсияларни чақируб, ўлукни касалхонага олиб бормоқга буюрур. Ики политсия кўтаруб олуб кетар.

Д о л қ о р и ё (*шоҳни четга олуб*). Шоҳим, бу ики киши инглиз жосуслариндандур. Қандай қилуб, улар бизга дўст бўлсун. Мен буларни кеча тутуб қамагон эдим. Билмадим, қандай қилиб турмадан қочибдурлар.

М а н у и л (*заҳарханда қилуб*). Ажабо, буларни қандай айб билан тутуб қамадингиз?

Д о л қ о р и ё. Жосусликда айблануб қамалгонлар эди.

М а н у и л. Сиз ҳарбия кишиси эдингиз, қонунни яхши билардингиз. Булар бошқа давлат тобеълари эди. Адлия маҳкамасида сўралуб қамалсалар керак эди.

Д о л қ о р и ё. Ҳозир инқилоб тўлқунлари кучайиб тургон бир замонда ўзингизни ҳарбия назоратига берган фавқулодда фармонингиз билан қамадим. Булар бизни(нг) ҳарбий пилонларимизни текширмоқда айбланганлар. Булар бизнинг давлатимиз учун энг зарарлик кишилардур. Ҳозирда мен буларни яна турмага юбораман. (*Дугундини чақириб.*) Ол, буларни турмага олиб бор!

М а н у и л (*аччиқлануб, Дугундига қараб*). Буларни олиб борма! (*Долқориега қараб.*) Сиз буларни айблаб қамамоқчи бўласиз. Лекин мен буларни ҳар қандай гуноҳлари бўлса ҳам афв этдим.

Д о л қ о р и ё (*бир четга қараб*). Сени афв қилишинг, фармон ва қувватингни умри оз қолди. Бу кечадан эсон-омон чиқишингга кўзим етмайдур. Бу энг охирги буйруғинг бўлса керак.

М а н у и л. Булар менинг энг мухлис ва ишончли кишиларимдандур. Ҳозирда меним ўлумдан қутулишимга бу-

лар сабаб бўлдилар. (*Шекспир, Армандга қараб*) Сизлар эрта билан соат 9 да меним қасримга ташриф буюрингиз. Сизлар билан сўзлашадиган сўзим бор. Ҳозирда ҳам сўзлашсам мумкин эди. Лекин зарур ишим бор. (*Шекспирни бир четга олуб ишорат қилур.*)

Ҳаммалари хайрлашуб, бирин-бирин чиқуб кетарлар.

Шоҳ уйга кируб қайтуб чиқар. (*Ўзича.*)

Долқориё буларнинг меним ҳақимда инқилобчиларга қарши қилғон ҳаракатидан хабари йўқ. Англиз ҳукумати-нинг «шоҳпараст»ларга қиладурғон хайрихоҳлигини билмайду. Ҳозирда мен булар билан сўзлашмоғим керак. Инқилобчиларнинг бошлуқлари бўлса, ҳозир отилди. Қолғонларин ҳам чорасин кўрмоқ керак.

Марғарет дарахтлар орасиндан чиқуб, шоҳни(нг) олдига келур.

Марғарет. Бу кенча сиз Афрўдитўнинг уйига борманг!

Мануил. Нима учун?

Марғарет. Қўрқаманки, сизни тутуб қамамоқга ул ерда тузоқ қурғон бўлсалар керак.

Мануил. Хоним, сен мени йўқ хаёлотлар билан кўрқутма! Ҳар кун боруб-келуб юрган ерим, ким бор дейсан.

Марғарет. Ҳар нимарса бўлса ҳам меним сўзимга кирсангиз. Бу кеча маҳбубингизни(нг) ёнига боришдан сақланинг. Ёш жонингизга раҳмингиз келсун.

Мануил. Хоним! Бу қандай қўрқоқликки, сизни ўраб олибду. Мен кимдан қўрқаман. Ким менинг йўлимни тўсадур! Баъзи, халқ оросинда шойеъ бўлғон сўзлар сени юрагингни чиқоруб юборубду. Киши бундай қўрқоқ бўлмаса керак. Ўзинг Лисабўндаги «шоҳпараст»лар жамияти қандай куч ва қувватга молик эканлигини билуб туруб, яна шундай хаёлот ваҳималарга йўл берасан. Бор, тезроқ уйингга бор! Кеч қолма!

Марғарет. Меним сўзимга кирсангиз, бу кеча маҳбубингиз ёнига борманг! (*Чиқуб кетар.*)

Арманд билан Шекспир дохил бўлурлар.

Мануил. Қани сўзланг, нима янги хабарлар бор?

Шекспир. Сизнинг энг зўр душманингиз бўлган Гарсиодан қутулдук. Лекин сиз ёш юраксиз. Бундаги инқилобчилардан яхши маълумотингиз бўлмаса керак. Биз уч-

тўрт кун ичида тўплаган аниқ маълумотимизга қараганда, бунда инқилобийон жумҳуриятчилар мукамал суратда тайёрланганлар. Мен галат гумон қилмасам, ёнингизда бирга юрғон кишилар ҳам сизни(нг) дўстларингиз эмас. Инқилоб Гарсиони(нг) ўлуви муносабати билан бу кечадан қолмай бошланса керак. Сиз ҳам «шоҳпараст»ларни бу ҳаракатдан огоҳ қилиб, бу кеча ўзингизни сақламоқ учун ҳеч ерга чиқмовингиз матлубдур.

М а н у и л. Сизларни, албатта, «жумҳуриятчи»лар кўрқутғон бўлса керак. Бошингиздан бўйла авҳом хаёлотларни чиқориб ташланг! Мен ҳар бир тўғрида чораларни кўрганман. Хотирингиз жамъ бўлсун!

Ш е к с п и р. (*Арманд билан икиси шоҳ билан хайрлашуб чиқуб кетарда, бир четга қараб.*) Бу, сиёсатдан хабарсиз шоҳни сўзга кирита олмадук. Бу кеча шоҳ қай ерга борса ҳам орқасидан пойламоқ керак.

М а н у и л. Ҳақиқатан англиз халқи ҳар қанча сиёсат оламига ошино кишилар бўлса-да, зотида бу халқни кўрқоқлик бор. Бир шаҳарни (мамлакатни) подшоҳи бўлсун эмиш-да, уйиндан кўрқоқлик қилуб, кўчага чиқмасун эмиш. «Жумҳуриятчи»ларда куч ва қувват бўлса, бизда ҳам тўп ва пулемёт бор. Қани, кўрайлук, иқбол кимнинг тарафида жилвагар бўлур. (*Уйига кируб кетар.*)

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Афрўдитўнинг уйи. Тамом ёврупоча зийнатлангон. Тилифўни ҳам бўлур. Самовар, чойнак, истакон, чойқошуқ ва бошқа керакли нарсалар: Осма соат, 2 (та) кишининг юзига тутадургон маска (ниқоб), беш-олти тўфангча, таом.

Бу пардада иштирок этувчилар:

Афрўдитў, Дифроро, Мариўна (ходим қиз),
Дугунди, Шекспир, Арманд, Марғарет.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Афрўдитў. Олдида самовар. Чой ичуб ўтургон ҳолда.
Мариўна ҳам ёнинда ўтургон ҳолда парда очилур.

Афрўдитў. Ҳали чиқғонингда ошпазга айтгил, букунги таомни яхшиласун. Бугун, эҳтимол, шоҳ бизга меҳмон бўлса...

М а р и ў н а. Яхши, чиқганимда яхшилаб тайинлайман.
Ўзим ҳам боқишиб тураман.

Эшик кўнғироғи жинғирлар.

А ф р ў д и т ў. Чиқуб қара, ким экан?

М а р и ў н а (*Кируб*). Дифроро келибдур. Кирмоқға рух-
сат сўрайдур.

А ф р ў д и т ў. Айт, кирсун.

Дифроро кирар, Афрўдитў билан кўришуб-
сўрашуб ўлтурар.

А ф р ў д и т ў (*хизматчига*). Мариўна санга рухсат, бо-
риб ошпазга боқишгил (*Мариўна чиқуб кетар*).

Д и ф р о р о. Нега, кечаси мақсадни ҳосил қилмадук.
Шоҳни тайин қилингон ерга олиб боролмадинг.

А ф р ў д и т ў. Кеча мен шоҳни уйидан бошлаб олиб чиқ-
ғон эдим. Йўлда ики манга номаълум одамлар учраб, шоҳ-
ни(нг) бошин ойлантуруб олиб қолдилар. Мумкин бўлма-
ди.

Д и ф р о р о. Очиқ маълумдурки, сен аҳдингга вафо қил-
майсен.

А ф р ў д и т ў. Қачон ваъдамга вафо қилмадим? Шоҳни
бирга олиб чиқдим, лекин...

Д и ф р о р о (*сўзини кесуб*). Нима «лекин...?» Шоҳни
олиб чиқдинг, лекин бизни(нг) махфий сиримизни унга
айтдинг. Шоҳ қайтуб уйига кируб кетди, шундайми?

А ф р ў д и т ў. Бу қандай гап?!

Д и ф р о р о. Қандай гап бўлар эди. Сен айтмаган бўлсанг,
бизни(нг) сиримизни ул ики киши қайдан биладур?

А ф р ў д и т ў (*аччиқлануб*). Тўғри сўзга инонмайсиз. Мен
ўз орамиздаги сирни шоҳга айтуб, жинни бўлганим йўқ!
Уйдан чиқгондин кейин ики киши келуб, бир четга олуб
сўзлашди. Сўнгра шоҳ менга узр баён қилди. Зарур ишим
чиқуб қолди, деб, уйга кируб кетди.

Д и ф р о р о. Кечадан бери нима қилдинг, ҳеч йўлуқ-
дингми?

А ф р ў д и т ў. Йўқ, кўруб сўзлашганим йўқ, лекин ти-
лифўн ила сўйлашдим. Кеч соат 12.00 да мунда келмоқға
катъий ваъда берди.

Д и ф р о р о. Яқин фурсатда гаплашдингми?

Афрўдитў. Сен келмасдан илгарироқ тилифўн ила сўйлашгон эдим. Эҳтимол, бугун кеч қошинга боролмасам, деб жавоб берди.

Дифроро. Сабабини сўрамадингми?

Афрўдитў. Сўраган эдим. Бир оз тобим келишмай турубдур деди.

Дифроро. Бизга берган ваъданга мувофиқ шоҳни бу кеча мунда келтурмасанг, ўзингни ҳаётинг таҳликада.

Афрўдитў. Қандай оғир таклиф...

Дифроро. Бу таклиф мени таклифим эмас, жамиятнинг таклифи. Ё шоҳни бу кеча келтурасан, ё жонингдан айириласан!

Афрўдитў. Кел бўлмаса ўзингни олдинда тилифўн билан сўзлашайин. Берган жавобини эшитуб, хотиржам бўлгин. (*Дифророни қўлидан тутуб, тилифўнга боруб сўзлашур*).

Афрўдитў. Қасри Нисйодўс, кабинети шоҳ! (*Шоҳ тилифўнга келур*.) ...Бале, сизнинг ороми жонингиз Афрўдитў! Ўзингизга маълум ики кундан бери сизни(нг) дийдори покмонингиздан маҳрумман. Сизсиз ҳар бир ўтган дақиқам манга йилдан узоғ кўринадур. Бу кеча ҳам бизни(нг) кулбамизга марҳамат қилмайсизми?! Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Нима янги хабар бор, азизим? Жумҳуриятчилар қалай? Баъзи хабарларни эшитуб, хафа бўлуб ўлтурубман. Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Жоним! Мард киши инқилобдан қўрқадими? Инқилоб бўлади деб мени тарк қиласизми? Ҳар қандай зарур ва оғир ишингиз бўлса ҳам бу кеча соат ўн икида келиб, беш дақиқагина бўлса ҳам ширин суҳбатингиздан мени маҳрум қилмасангиз эди?! Ҳм... Ҳм... Ҳм...

Жоним, нима учун?! Келмоқдан қўрқасизми? Ҳм... Ҳм... Ҳм... Хўп, хўп, азизим... соат 11 да. Агарда кеч қолсангиз, 12 да. Хўп, хайр. Тилифўнни қулоғини қўюб келуб ўлтирурлар.

Афрўдитў (*кулимсираб*). Эй беинсоф, тагин бошқа нима муддаоинг бор? Бу кеча шоҳни қўл-оёғини бойлаб қўлингга берсам бўладими? Тез бўл. Ҳаракатингни қил (*девордаги соатга қараб*). Ҳозир соат 10 дан ошибдур. Тез бўл! Чорангни кўр! Келтуруб бериш мендан, саришта қилиш сендан.

Дифроро. Жоним, сариштаси қийин дейсанми? Фақат мунда келса бўлгани. Ўзинг яхши биласан мажлисни қарорини. Бу кеча соат 12 да инқилоб бошланадур.

Мажлисда ўзинг ҳам бор эдинг. Мен ҳозир боруб бош идо-
рамизга маълумот беруб, ёнимга Дугундини олиб кела-
ман. Биз икимиз икинчи уйда ёширинуб турамыз. Қачонки
шоҳ келди, тутуб, аёқ-қўлин бойлаб, бир уйга қамаб
қўямиз-да, тилифўн билан бош идорага хабар берамыз,
инқилобни бошлайдилар. Сўнгра афтомобил чақируб, шоҳ-
ни турмага олиб боруб тиқамиз, вассалом.

Афрўдитў. Жуда яхши, тез бор, ўз ишингга муқид
бўл. Вақт ўтмасун.

Дифроро хайрлашуб чиқуб кетар. Афрўдитў хизматчи чақируб,
уйларни у ёғ-бу ёғин тузатур.

Афрўдитў. Бор таом тайёр бўлгон бўлса, олиб кел!
Мариўна. Хўб хоним, тез олиб келайми? (*Чиқуб кетар*).

Афрўдитў. Тез олиб кел! Тез! Мана бу кеча бизлар
учун ўлум ёки нажот кечаси. Ким билсун, бир соатдан
сўнг бошимизга қандай кунлар келади. «Шоҳпарастлар»
ҳам кичкина ёв эмас. Уларнинг тарафида бутун бойлар,
пўплар, генераллар, казо ва казолар бор. Ҳозирги дақиқа
Пўртуғолиё халқи учун, оғир дақиқа, энг оғир минут.
Икинчи тарафдан бизнинг жумҳуриятчилар тарафинда ҳам
киши оз эмас. Энг ишлик, ҳақиқий халқ тарафдори бўлган
генераллар, описарлар, ишчи-меҳнаткашлар, ижтимоий-
инқилобийонларнинг ҳаммаси бизнини тарафдадурлар.
Мана бу ики куч, ики қувватнинг тўкушадурган, сўкуша-
дургон дақиқаси шу соат, шу дақиқадур. Ким билсун, за-
фар кимнинг тарафида бўлур. Ким енгур, ким енгилур.
Мана бу зўр драманинг бош пардаси бизнинг уйимизда
ўйналинажак. Ким билсун, қолгон пардалари қандай руҳ-
да бўлуб ўтар. Эҳтимол, бизнинг жумҳуриятимиз кўб қон-
лар тўқуб, қурбонлар берилуб олинур. Ҳар ҳолда инқилоб
қонсиз, ҳуррият қурбонсиз олинмас. Биз, жумҳуриятчи-
лар, ўлимга ризо бўлгон кишилармиз. Шу йўлда ўлимга
бошимизни тикканмиз. Мен ҳам ҳозирланмоғим керак.
(*Кўкрагига бир тўфангчани жойлаштуруб қўяр*.) Ким бил-
сун, ишнинг сўнги на ерга боруб тиралур?

Тездан қоринни тўйғазуб олмоқ керак. (*Эшик олдига
боруб хизматчини(нг) чақирар*.)

Мариўна таом олиб келур. Афрўдитў тез-тез таомни еб,
самовару асбоблари(нг) бериб юборур. Мариўна олиб кетар.

Эшик кўнғироғи жинғирлар. Афрўдитў ўрнидан туруб боруб, эшикни очар. Диффоро Дугунди билан бирга кирурлар, келуб ўлтурурлар.

А ф р ў д и т ў. Хўш, жоним, нима янги хабар? Нима ишлар битируб келдинг?

Д и ф ф о р о. Хотиржам бўл, ҳамма иш ўрнида. Тамом бизнинг кишиларимиз курашга ҳозирланганлар. Ишнинг боши биздан бошланур. Бу ўюнда бош рўлни бизлар ўйнаймиз. Қачон шоҳ мунда келди, сен ёнига ўлтуруб, гапга солуб турасан. Биз икимиз бирдан икинчи уйдан чиқуб, тутуб банд қиламиз-да, дарҳол адмирал Ресга тилифўн билан хабар берамиз. Зирҳли кемалардан 12 маротаба тўп отуб юборадур. Демак бу тўплар отилдиғи замон бизнинг фирқамиз огоҳ бўладур. Ҳамма ерда бизнинг тарафдан ҳужум бошланадур. Икинчи тарафдан бу зўр тўплар отилдиғи замон бутун халқ ярим кечада ширин уйқудаги шоҳ-парастларга шундай бир зарб берадурларким, улар шошилишуб, нима қилишларин билолмай, фақат ҳар тарафга қочмоққа мажбур бўларлар.

Д у г у н д и. Қани гапни кўп чўзмангиз. Бизни бу уйда сўзлашуб туришимиз яхши эмас.

А ф р ў д и т ў. Сизлар икинчи уйга кируб, ҳозирлануб туринг (*соатга қараб*). Шоҳни келадургон вақти бўлди.

Ҳар икиси икинчи уйга кируб, қўлларига тўфангча олуб турар.

Ва юзларига ниқоб (маска) киюрлар. Шул вақтда эшик кўнғироғи жинғирлар. Афрўдитў эшикни очур. Шоҳ билан кўришуб бирга олиб келуб ўлтирурлар.

А ф р ў д и т ў. Жоним, нима янги хабарлар бор? Жумҳуриятчиларнинг ҳаракати қалай?

М а н у и л. Азизим, «жумҳуриятчилар»нинг ҳаракати, менимча, у қадар хавфлик эмас. Тегишлик чоралари кўрилган. Ҳозир уйдан чиқуб келаётганимда йўлда тўсиндан дарахт орасиндан чиқуб, Гарсио менга қараб ўқ узган эди. Чаққонлик билан ўзимни панага олдим. Мен ҳам унга қараб бир-ики ўқ уздим. Қочуб кетаётган вақтида, билмадим, кимдур бир одам тарафиндан отуб ўлдурулди. Жоним! Йўлим устида кўз олдимда шундай қонлик фожиалар бўлуб турса ҳам сенинг муҳаббатинг мени қўймади. Ваъдам хилоф бўлмасун деб келдим.

Дифроро билан Дугунди юзларинда ниқоб, қўлларинда тўфангча бирдан шоҳга ҳужум қилуб, оёқ-қўлларин ва оғизларин бойлаб, ўзлари турган уйга олиб кируб қамарлар. Афрўдитў булар ҳужум қилгон вақтларида билмаган ва қўрқгон киши бўлуб учинчи уйга кируб кетар.

Дугунди (*дарҳол тилифўнға боруб*). Вазорати баҳриятни беринг! Адмирал Ресни(нг) чақириб беринг! Тезлик билан чақиринг! Адмирал Ресмисиз? Мен Дугунди(ман). Зоти олийингиза бош идорани(нг) буйруғи бўйинча тилифўнўғром! Биз шоҳни Афрўдитў уйида тутуб қамадук. Тезлик билан маълумингиз бўйинча зирҳли парахўдлардаги зўр тўплардан 12 маротаба ўқ отилурга ва тахти идорангиздаги бутун аскарларни(нг) ҳужумға буюруб, ҳамма парахўдларингизи устига жумҳуриятимизнинг қизил байроғини тикасиз! Бош идора вакили — Дугунди.

Шул вақт саҳна орқасиндан 12 маротаба тўп овози эшитилур.
Афрўдитў кириб кетган уйидан белида тўфангча осган ҳолда чиқар.

Афрўдитў. Нима қилдингиз, шоҳни саранжом қилдингизми?

Дифроро. Бир саранжом қилиш бўлса, қилдук. Энди иш сариштада қолган. Дугунди, Бош идорага, Брогани(нг) уйига 482 нумерга тилифўн бер. Тезлик билан афтомобил юборсун. Шоҳни турмага олиб борамиз.

Дугунди. (*Тилифўн қулоғини бурар.*) 482 нумерга! Кимсиз? Дўқтур Брога! Мен — Дугунди! Тезлик билан афтомобил юборинг! Биз мунда шоҳни тутуб қамадук. Ҳозир мундан турмага олиб борамиз. Бу муҳим хабарни бошқа ерларга тезлик билан еткурурсиз.

У Ч И Н Ч И К Ў Р И Н И Ш

Бу вақт бирдан эшикдан Шекспир, Арманд, Марғаретлар киралар. Ароларинда отишувлар бошланур. Афрўдитў, Дифрорлар ўқ тегуб йиқилурлар. Дугунди ёлғиз қолдигиндан, ўқи тамом бўлдигиндан ноилож эшикдан чиқуб қочар. Шекспир, Армандлар шоҳни уйдан олиб чиқуб, оёқ-қўлларин ечуб, олиб чиқуб кетарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Вожеъ бўлур подшони қасринда. Мукамал Ёвропо усулинда бежалган уйда. Керакли нимарсалар: қизил байроқ, музыка, 12 сон милтиқ, 5 дона қилич, энг аъло мебеллар, бениҳоя гўзал устоллар, 5 дона тўфангча.

Бу пардада иштирок этувчилар:

Мануил

Дўк — подшоҳни амакиси, 60 ёшинда.

Корд — генерал, 55 ёшинда.

Тогро — генерал, 50 ёшинда.

Витту — генерал.

Истур — офитсар, 40 ёшинда.

Русто — офитсар, 35 ёшинда.

Марғарет

Шекспир

Арманд

Синйўр

Тауфил

Брога

Ики офитсар, ики аскар

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Подшоҳ, Дўк, Корд, Тогро, Витту, Истур, Русто ўлтурушгон ҳолда. Парда қалқар.

Мануил (*Дўкга қараб*). Амаки, иш жуда оғирлашуб кетди, нима қиламиз?

Дўк. Болам, нима қилар эдук, энди иш ишдан кечди. Мен сенга аввалларда минг маротаба гапурдим: «жумҳуриятчилар» қувват олуб кетаётубдур, олдини ол, уларни тутуб қама, от, ос, — десам, сен ўзинг мени сўзимга қулоқ солмадинг, бепарволик қилдинг. Ёшлик қилдинг. Энди нима қила олар эдук?! Иш бошинда турган кишиларнинг аксари жумҳуриятчиларга қўшулуб, аскарларнинг ҳам тўртдан уч ҳиссаси уларнинг тарафида, ҳозирда энг муҳим ўринларни ишғол қилдилар. Энди сени(нг) ҳукуматингни умри оз қолди. Эндиги чора манимча, ё қочиш, ё ўлим!

Корд. Йўқ, манча, ҳоло ҳам ноумид бўлмоқ керак эмас. Чунки бизлардан бошқа ҳам генераллар, қанча офитсарлар гаюрона суратда урушуб турубдур. Бизлар ҳам яна онлар орасига боруб, муҳорабага киришмоғимиз лозим.

Онлар бизни мунда подшоҳни(нг) фикрин ва фармонин олиб кел, деб юборганлар. Ҳарҳолда энг охирғи муқобиламизни қилиб қолмоғимиз лозимдур.

Тоғро. Нима бўлса ҳам яна бир зўр беруб қолиш керак. «Ётуб қолгунча отуб қол»моғимиз керак. Чунки бир ердан агар аларга зарба ура билсак, бошқа тарафлар ҳам бизнинг манфаатимизга ва бизнинг тарафимизга оға бошлайдур. Уларнинг тарафиндаги аскарлар орасинда бизнинг тарафдорлар кўп. Лекин иш бошланувинда бизнинг мушоҳадамиз сабабли онларни ўз тарафимизга ололмадук.

Витту. Ҳар нима бўлса ҳам тез ҳаракат қилмоқ керак. Ё нажот, ё ўлум — деб энг охирғи муқобиламизни қилиб кўрайлук. Қани иқбол кимга ёр бўлур.

Мануил (*ҳазин садо билан маъюсона*). Боринг! Тез боринг! Суюклу генералларим! Мендан бизнинг тарафда туруб тожу тахт душманлари билан мубориза қилишуб, кўксларин душман ўқиға сифар қилуб урушуб турган ҳамма мужоҳидларга меним эҳтиромим ва дарун дилдан йўллаган саломларимни элтингиз!

Ҳаммаси бирдан ўрниндан туруб чиқуб кетарлар.

Мануил (*қўлни чаккасига қўюб маъюсона*). Оҳ!.. Фалаки кажрафтор! Бошимга қандай оғир кунларни солдинг! Тахту бахтимдан айриладурғон соатим яқинлашуб келди... Оҳ!.. Бутун ноз-неъмат менга видоъ қиладурғон дақиқаси, ўйнамоқ-кулмоқ, айш-ишрат қилмоқ учун ясалғон бинолар шул минутдан эътиборан кўзумга бегона кўруна бошлади. Эй вафосиз дунё! Эй мурувватсиз фалак! Эй инсофсиз, мурувватсиз инсонлар! Мен сизга нима гуноҳ қилдим, сиз мени ўз оронгиздан қувасиз? Кечагина мени(нг) ошимни еб, вазифамни олиб тургон эдингиз. Бугун менга душман бўлуб, жонимни олмоқчи, қонимни тўкмоқчи бўласиз! Хайр, хайр! Мен яшамагон дунёда сиз ҳам яшай олмассиз.

ИКИНЧИ КЎРИНИШ

Шекспир, Арманд, Марғарет билан кириб ўлтурурлар.

Марғарет. Шоҳим, хотирингизга малол келмасун. Биз сизни бир ерга меҳмонга олиб кетмоқчи бўлуб келдук.

Мануил. Ҳозирги замонда меним меҳмонга борадургон вақтимми? Мени қайга бормоқга таклиф қиласиз?

Марғарет. Меҳрибон онангиз ёнига Одемира шаҳрига! Чунки кўб вақтдан бери онангиз сизни кўрмоқга муштоқдур.

Мануил. Йўқ, жоним! Мени ҳоло онамни(нг) зиёратига бормоқга вақтим мусоада эмас.

Шекспир. Сиз бизни(нг) маслаҳатимизни қабул қилинг. Ҳозирланинг, вақт ғанимат. Мунда турмоғингиз ҳикматдан эмас.

Марғарет. Жоним, сиз мени(нг) сўзимга кирмасдан қанча балоу кулфатларга учрадингиз! Эмдиги таклифим, жонингизни саломатлиғидур.

Мануил. Азизим! Сизни(нг) отангиз манга тиф тортуб урушуб турубдур. Сиз менга мунча меҳрибонлик қиласиз?

Марғарет. Сиз мени Афрўдитўга ўхшаш бевафо деб биласизми?!

Мануил (*ҳайрат билан*). Оҳ... Афрўдитў менга нима қилди?

Марғарет. Сизга ҳеч нарса қилгани йўқ. Сизни алдаб, уйига олуб боруб «жумҳуриятчи»ларнинг қўлига қўлоғингизни бойлаб берди.

Мануил. Йўқ, бу бобда анда гуноҳ йўқ!

Марғарет. Унда гуноҳ бўлмаса, ҳамма гуноҳ сизни(нг) ўзингизда.

Мануил. Нима учун?

Марғарет. Сизни иқболингиз кетганлиғи учун! Яхши кўрадургон маҳбубингизни хиёнаткорлиғи учун бошингиз(га) шундай оғир кунлар келди. Мен сизга шул кеча йўлингизни тўсуб, уйингизга боруб, қанча илтижолар қилдим. Ул юзи қорани(нг) уйига борманг, деб. Сиз қабул қилмадингиз! (*Шекспир ва Армандларни кўрсатур.*) Мана гувоҳларим ёнимда турубдур. Агарда биз боруб ул жаллодларни(нг) қўлидан ажратуб олмасак, ҳозирда ўзингизни икинчи дунёда кўрар эдингиз. Ҳаммаси маҳбубингизни ҳийласи эди.

Мануил. Мени(нг) асир бўлувимда Афрўдитўни(нг) қўли борлигин қайдан билдингиз?

Марғарет. Мен мундан бир неча кун илгари ўзимни(нг) тилифўнимни(нг) симини сизни(нг) маҳбубин-

гизни тилифўнини симига улаб қўйгон эдим. Кеча-кундуз сиз билан они(нг) сўзлашган сўзларингизни эшитуб-билуб турган эдим. Сизнинг ул бевафо маҳбубингизни «жумҳуриятчи»лар билан қилгон алоқасиндан ҳам хабардор эдим. Нима қилайки, сизни(нг) иқбол юлдузингиз туғмагон экан. Бизнинг қилгон ҳамма сўйу ҳаракатларимиз ҳавога кетди!

М а н у и л. Офарин, сиз қилгон ҳаракатга офарин, азизим! Сени менга қилгон муҳаббатингга. (*Қўлини узатуб, Маргаретни қўлини тутуб.*) Ташаккуримни изҳор қилиб қўлингни ўпайин. (*Ўлмоқчи бўлур, Маргарет қўлини тортур.*)

Корд шошилгон ҳолда кирар.

К о р д. Шоҳим! Зоти олийингиза арз ўлсун. Революционерлар ҳаммани ўраб олдилар. Ҳамма ерда жумҳурият байроғи кўтаруб, муваққат ҳукумат барпо қилдилар. Ҳозирда бутун қувватларини қасрингизни атрофига тўпладилар. Бир тарафдан батарея тўплари, икинчи тарафдан баҳрия тўплариндан шаҳарни кулли бўрон қилмоқдалар. Бутун халқ ҳаяжонда!

Саҳна орқасиндан тўп садолари эшитилар.

М а н у и л (*маъюсона, ҳазин товуш ила*). Ҳарбия вазирим саломатми?

К о р д. Турғон ерига шарофил тушуб мажруҳ бўлди.

М а н у и л. Русто қайда?

К о р д. Зоти олийингизни саломатлиги учун ўқ тегиб ўлди.

М а н у и л. Тогро, Виттулар саломатми?

К о р д. Улар ҳам ўлдилар.

М а н у и л. Истур-чи?

К о р д. Ул ҳам марҳум бўлди. Зоти олийингизга арз ўлсун. Бизнинг тарафдаги ҳукумат бошлуғлариндан бандангиздан бошқа саломат киши қолмади.

М а н у и л. Бошқа вазирларим қайда?

К о р д. Кеча ҳаммалари Лисабўнни ташлаб қочгонлар.

М а н у и л. Тез бор, тез! Амаким Дўкни мунда олиб кел!

К о р д. Амакингизни революционерлар тутуб қамагон эмишлар.

М а н у и л. Бор! Тез бор! Миш-мишларга кулоқ солма! Амакимни мунда ҳозир қил!

К о р д. Бош устига, хўп. Сўраб кўраман. Саломат бўлса, олиб келаман (*чиқуб кетар*).

М а н у и л. Тез бор! Тез кел! (*Ўрнидан туруб у ёқ-бу ёқга юруб.*) Ҳозир чиқуб ўзим халқга насиҳат қиламан. Шояд...

Ш е к с п и р (*шоҳни сўзин кесуб*). Ҳозирда халқга насиҳат қиладурғон вақтингиз ўтди. Энди халқ сизни(нг) шояд-моядларингизга қулоқ солмайдур. Ҳозирда сиз фақат ўз жонингизни қутқармоқдан бўлак чора қолмади. Вақт ғанимат, фурсатдан истифода қилмоқ керак (*саҳна орқасида тўп садолари*). Мундай ишлар оламда кам воқеъ бўлғон эмас. Мингларча сизга ўхшаш шоҳлар, султонлар адолат-сизлигиндан, тadbирсизлигиндан, золим ва қонхўрлигиндан тожиндан, тахтиндан ажралуб, ўз қўли ила камаридан шамширин ечуб, ғолиб бўлғон душманнинг қўлига таслим қилғон. Зероки ҳукми қазо ва аҳволи олам шуни тақозо қилғон.

Б а й т:

Чунин аст ойини чархи дурушт
Ғаҳ пешт барин, ғаҳ зер ба пешт.

Шекспир Арманд ва Марғаретга қараб
ишорат қилур.

М а р ғ а р е т. Хоним, ҳоло ҳам вақт ғанимат. Боя айтганда, кўнмадингиз. Энди биз сизни кучлаб онангизни олдиға меҳмон қилуб олиб борамиз. Халқ сиздан безгон бўлса, онангиз сизга муштоқ.

А р м а н д. Шоҳим дунёни(нг) орқаси кенг. Сизни пўртугол халқи қувласа, биз инглиз халқи бошимизга кўтарамиз.

Саҳна орқасинда тўп садолар.

Бирдан шоҳга ҳужум қилиб, Арманд ила Шекспир икиси судраб олуб чиқуб кетарлар. Улар чиқиб кетар-кетмас, икинчи тарафдан икинчи эшикдан жумҳуриятнинг муваққат ҳукуматлари кирадилар.

У Ч И Н Ч И К Ў Р И Н И Ш

Синийўр, Тауфил, Брогалар кирадилар.
Буларни(нг) орқасидан офитсарлар, қизил байроқ
кўтаруб орқасида аскарлар кирар. Саҳна орқасида
музика марселеза марши чалар.

Парда тушар.

МАҚОЛАЛАР*

---

* Вақтли матбуот намуналаридан танлаб олинган ушбу мақолалар қисмини Олим Тўлабоев нашрга тайёрлаган.

МАДАНИЯТ ТҮЛҚУНЛАРИ

I

Ҳар кимга маълумдирки, денгизларнинг тўлқунлари бир тарафдан икинчи тарафга кўчуб юрийдир.

Бу кун бир тарафда тўлқун бўлса, эртаси икинчи тарафда бошлануб, аввалги шовуллаб, қичқируб, шодлигинданми ёки бошқа бир сабабданми бир неча сажин юқорига сакрашуб тургон ерлари сукут ва соқит бўлуб қоладир. Шунга ўхшаш Бани башар¹ (Одам болалари) орасида ҳам маданият тўлқунлари қувишуб ва суришуб юрийдир. Бир аср ичинда тараққий ва маданият дунёсинда ғўта уруб, сузишуб юрган бир қавми кўрасанки, икинчи асрда таназзул дунёсига юзлануб, ваҳшийлик оламининг энг оғир нуқтасига боруб етадур. Бунинг сабаби ижтиҳод ва ғайратнинг озаюви, иттифоқ, инсоф ва адолатнинг йўқоливи, халқнинг илму маърифатдан узоқлашуб, бузуқ ишларга майл ва рағбатлари ортувидир.

Ҳар бир миллат маишат тарафиндан тараққийга юз қўймаса, маънавий тарафдан, яъни маърифат тарафидан ҳам тараққий қилолмас, бир кишининг ўз маишатида етарлик молу ашёси бўлмаса ва буларнинг сабабига ҳаракат қилмаса, моддий ва маънавий ишларни қилмоқдан ожиз қолур. Ва бундай очу яланғоч ўз авқотини ўтқараолмайтурган бир халқга маърифат, маданият, улум ва фунундан дарс вермак муносиб бир иш ўлмаса керак, чунки фақир халқларнинг кечакундуз фикри-зикри нон топмак ва бола-чақасининг қорнини тўйғузмақдир. Таажжубки, мамлакатимизнинг ерлари, ўсимлик тупроғи баракатлик бўлиб туруб, ерли халқ оч ва яланғоч, бойқуш каби вайроналарда умр ўтқарадилар.

Қария² ва қишлоқ одамларини бир тарафга қўюб туриб, шаҳардаги маданийларимизга кўз солсак, маданият тўлқунлари бизларни кемаларимиз ила қаю ерга олиб кетуб турғонлиғи очик маълум бўладир. Халқимизнинг юздан тўртини бойга, икисини уламога, учини эшонга, бе-

¹ Инсоният

² Овул

шини деҳқонга чиқарсак, қолган 86 си кўмирчи, темирчи, ямоқчи, фанарчи ва қоровулчилик каби энг паст хидматларда туруб, кунлик авқотларини зўрға ўтказадилар. Буларнинг орасида ойда, йилда бир мартаба гўшт, ёғ кўрмай умр ўткарадурғонлари, бутун йилни(нг) биргина кийим ила ўткарадурғонлари, ҳифзи сиҳҳат қайси, маданиятни на эканини тушунмайдирганлари кўбдир. Буларга они тушундирмак, ердан туруб, юлдузларга қўл сўзмак ила баробардир.

Бу тараққий замони ва маданият асри, билмам, бизни на ерга олиб боражак, ибрат кўзи ила Эски шаҳримизнинг мусулмон даҳаларига назар солган киши ҳар маҳаллада юздан тўқсон хоналарни(нг) бузилган, ёрилган, вайрона ва инқироз дунёсига юзланган бир ҳолда кўрадир. Гўё бу хоналарнинг деворлари, томлари лисони ҳол ила бизни илмсизлик, тарбиясизлик, тўй деб мингларча ақчаларни беҳуда исроф қилмак, тўйларда жомафурушлик қилмак вайрона ва харобазорликға солди, деюрлар. Эмди, вайрона соҳибларини фақир ва хорликда яшаган, бола-чақаларини қўл кучи ила тўйдирадиргон, тўй деган ерда муқаддас Ватанини сотуб, сарф қилмоқдан тортинмайдирган «ҳозирам ҳузурам» деб истиқболини ўйламаган ва болаларининг саодатини тушунмаган бир қавмдан қандай тараққий, маданият ва маърифат кутмак керак? Оч-яланғоч, кулфат, меҳнат ва заҳмат балолари орасида ўралиб қолган бир қавмга: «Маданиятга кирингиз, мактаб солингиз, ўқунгиз, тараққий қилингиз» каби сўзларнинг фойдаси ўлмадиғи офтобдан ҳам равшандир. Бу фақирликнинг энг кўркунч тўлқунлари орасида эзилган халқимизни тўй маразидан қутқарурга тиришмак ва илож истамак лозимдир.

Бунинг давоси ва чораси учун ҳеч бир табибга муҳтож ўлмасдан, балки бир оз орқа-ўнгға қарамак, ҳамённинг оғзини маҳкам қилмак, иқтисодни риоя қилмак, исрофдан сақланмак лозимдир. Ажабо. Бу исроф тўлқунлари бизларни на ерга олуб борадир?.. «Дард устига чипқон» дегандек, кундан-кун бидъат устига бидъат ортмакда. Уламо, фузало ва эшонларимиз зикр ва тасбеҳ ўрнига «тўй устига тўйлар бўлсун» сўзини вирди забон қилмакда. Ағниё ва сарватдорларимиз тўй пойгаси қилуб, бир-бирларининг бор-йўқларига қарамасдан, фақир ва камбағалларимиз уйларини, боғларини, отларини, тўнларини сотуб тўйға сарф қилмакдадурлар. Бир тарафдан, маданият тўлқунлари шоширмакда,

икинчи тарафдан фақирлик ва мискинлик кўпаймакда, яна бидъат устига бидъат ортмакдадир. Мундан беш-олти йил муқаддам энг сарватли кишиларимиз уч кундан ортиқ ош ҳам йигирма-ўттиздан ортиқ чопон бермас эдилар. Ҳозир бу тарафдан кўб тараққий қилиб, олти-етти кун ош ва юзлаб чопон бермакдадирлар. Аввалда бир ярим – икки сўмлик чопон берадиган кишиларга, ҳозир 20–25 сўмлик зарринлар, бахмаллар берурга бошладилар. Мана шул тариқада биз кейинга қараб тараққий қилмакдамиз, билмам, бизим бу исроф ва бидъатларимиз қачон йўқ бўлиб кетар?!

Ҳама поён ба боло метариқад,
Ман аз боло ба поён метариқам.

II

Муҳтарам ўқувчиларга ибрат учун маданиятнинг кони, манбаи ва чиқгон ери ўлан Осиё қитъасидаги Арабистон ярим отосини гўстаражагам. Олтинчи асрда дини мубийн Ислом ила баробар маданият денгизлари ҳаракат қилди. Ва бу қитъада яшамиш араблар ўзлари борган мамлакат ва қитъаларга маданият сувларини ҳам суруб бордилар. Орадан бир аср ўтар-ўтмас маданият тўлқунлари Осиёдан кўчуб, Оврупо қитъасини босди. Овруполилар ҳозирги йигирманчи асргача маданият тўлқунлари ичра яшадилар ва бу чолишқон овруполилар маданият тўлқунларидан қўрқмадилар, қочмадилар, ҳаракат қилдилар, асбоб ва машиналар ҳозирладилар. Ва бу маданият тўлқунларини ўзлариға асиру мусаххар қилуб олдилар. 15 нчи асрда маданият сувларини суриб, Амриқо қитъасиға олиб бордилар. Амриқонинг ерли ваҳший халқлари «эшиқларидан оқгон сувнинг қадрини билмадилар», маданиятга киришмадилар, қабул қилмадилар. Ота-боболаридан қолгон одатларини ташламадилар, ўзларича ваҳшатда авратларини япроқлар ила ўртуб, бошлариға товус патларини санчуб, яланғоч гоҳ дарахтлар устида, гоҳ кафаларда, гоҳ ертўлаларда дўмбира ва чирмандаларни чолуб, яшай бердилар, маданият орқаларидан қувди, қочдилар. На ерга борсалар, маданият ҳам борди, қочиб қутулолмадилар, охирида маданият ғалаба қилиб, инқироз дунёсиға кузатуб юборди. Мана шу жумладан, ярим-ёрти ваҳшатда яшаш Ўрта Осиёға, Туркистонимизға Русия ҳукумати ила баробар маданият сувлари келуб кирди. Ҳозир ярим асрдурки маданият бизни орқамиздан

кувиюр. Биз қирдан-қирға қочурмиз, қаршимизда маишат машаққатлари чиқуб ҳужум қилур, ўнгимиздан билимсизлик ва жаҳолат келуб, жонларимизни сиқур, сўнгимиздан мусрифлик, фақирлик ва бидъатлар чиқуб йўлимизни тўсур. Дангасалик, ялқовлик, ишсизлик устимиздан босуб бўғмак истар. Ажабо! Бизлар ҳамон бу эскинча ромка орасидан чиқуб қочмак истамаймиз. Бир оз тушунмак ва ўйламак лозимки, бу ромка орасиндан чиқуб қочмак ва қутулмак мумкинми? Йўқми? Бизим фикримизча, қочмоқнинг имкони йўқ, қутулмаку халос бўлмакнинг фақат биргина чораси бордурки, маданиятни қабул қилмак ва маданиятга киришмакдир. Лекин киришганда ҳам маданиятнинг ҳақиқатини билмак ва ҳақиқий маданиятга киришмак лозимдир. Баъзи ёшларимизга ўхшаш усти ялтираган, ичи қалтираган бўлуб, бошларига Ёвропо қалпоғини киюб «Маданият!», «Маданият!» деб оғизларини кўпуртуруб, оз-моз мусулмонча, чала-ярим русча сўйлашуб кулгу бўлиб юрмак маданият бўлмай, масхарабозликнинг бир шуъбасидур. Агарда табиатнинг жиловини нафсимиз қўлига берсак, ул бизларни на ерга олуб бормасун? Чиройлик ва чикка бел қизлари ила ўйнашмакни, рестуран ва фивахоналарга боруб, қимор ўйнамак ва ичкулик қилуб, тонг отқузмакни, бир оз қизишгандан сўнг одобдан ташқари маданиятга ярашмаган сўзларни айтишмакни, ҳатто урушмакни, жабр ва зулм қилмоқни хоҳлайдир. Лекин маданият қонунида (устофида) мундай фано ва бузуқ ишлар бўлмаса керак. Маданий бўлмак ва маданиятга кирмак учун ундай ёмон сифатлардан сақланмак ва ҳазар қилмак ила баробар ҳақиқий маданият илми, маиший ва ахлоқий ишлар ила уч қисмға бўлинадир. Агар миллат болалари бу хислатни мукамал суратда ўзларига дарбар олсалар, мана шул вақтда биз «маданиятни қабул қилдук, маданий бўлдук» деб лоф урсак, мақтансак кулги бўлмаймиз.

Ёшларимиздан маданиятга лойиқ равишда ўқуб, диний ва маданий кишилар ҳозирланса, тарбия ва таълимға моҳир олим ва олима, адиб ва адибаларимиз етушса, мактаб ва мадрасаларимиз мунтазам ва тартиблик бўлса, зироат, саноат ва тижорат ишларига моҳир кишилар етушуб, замонаға мувофиқ равишда иш юритилса, тартиблик «Дорул-ятим» — етимхоналар, «Дорул-ожизин» — камбағалхоналар, кутубхоналар ва қироатхоналар очилса, ширкат (товаришиство)лар барпо қилинса, юқорида де-

дигимиз каби, халқимиз орасида замонаға лойиқ улум ва фунундан бохабар уламоларимиз кўпайса, оч ва яланғоч кишиларимизнинг маишатларини тузатмак учун ҳаракат қилинса, ўқутилса, ахлоқ ва одоб ўргатилса, шул вақтда эскинча орасидан чиқуб, ҳақиқий маданият бўстониға юзлангон ҳамда маданият тўлқунларидан кутулуб, соҳили саломатға чиқгон бўлур эдук. Соҳили саломатға чиқувимизга замон мусоид верурми, вермасми билмаймиз.

Илм ила олам мусаххар бўлди, биз жоҳил ҳануз,
Хоби ғафлат бошимизға етса ҳам ғофил ҳануз,
Очмайин ибрат кўзин биз уйқуға мойил ҳануз,
Илми ҳикматларға бизлар бўлмадук қобил ҳануз
шеърини вирди забон қилмакдан бошқа чорамиз йўқ.

ТИЁТР ХУСУСИДА МУНОЗАРА

I

Кунлар баҳор фасли ўлдиғиндан дарахтлар уйғонуб, яфроғлар орасидан ранг-баранг гуллар чиқармиш, ер олти ойдан бери қорнида сақлаган алвонларини юзага чиқаруб, кўм-кўк бахмал каби ёзмиш. Ҳар тарафга қишнинг зулмидан қочган қушлар келуб, ҳар хил овозлар ила нағма ва фарёд бошламиш. Гўё бутун олам уйқудан уйғонган каби ҳар бирининг юзидан янги бир «ҳис» — туйғу ва ҳаёт асари кўринур эди. Ўлтурган ерим бир яқин дўстимнинг боғи ўлуб, мендан бошқа ики меҳмон ҳам келуб қолди. Саломлашуб ҳол сўрашуб ўлтурдук. Дўстим хонасида йўқ ўлдуғидан бир оз кутмакға тўғри келди. Келган меҳмонларнинг бири муллогина, аҳволи оламдан хабардор бир киши эканлиги сўзи ва қиёфасидан маълум эди. Икинчиси эса, ўкумаган, чапан, қизиқроқ бир киши кўринурди. Суҳбат орасида сўздан сўз урунуб кетуб тиётр хусусида сўз очилуб кетди. Буларнинг мунозараларига бир оз қулоқ солмак менга лозим бўлди.

Чапан (и): — Мулло ака! Ман ул куни тиётрға бориб эдим. Хўб яхши томоша бўлди. Кейинроқ бориб қолган эканман, арзон билет тополмай, ики ярим сўмға билет олиб кирдим, сиз ҳам бориб эдингизми?

Мулло о: — Ман ҳам борган эдим, ўйинлари кўб яхши чикди. Ҳеч бир тиётр ўйнамаган кишилар қандай бўлур экан? Бошқа миллатлар назарида кулги бўлуб қолмасалар эди, деб хавотирда эдук. Жуда хурсанд бўлдук. Бошқалар қошида бутун мусулмонларни обрўларини олуб бердилар. Тиётр кўнгил-

дагидек бўлуб ўтди. Шул тиётр хусусида Тошканд одамлари етмиш фирқага бўлиндилар. Баъзилари: «Тиётр ҳаром, тиётрдан келган оқча ҳам ҳаром», — дерлар. Ҳолбуки тиётр ҳаром эрмас, бидъат. Бидъат бўлса ҳам «бидъати ҳасана». «Бидъати саййиа»лардан эмас. Тиётр ҳар бир миллатнинг ямон урф ва одатларини йўқ қилмак учун, ўзини аҳволини тузатмак учун боқадурғон ойинасидир. Ўшал ҳаром дегон кишиларнинг ўзлари мадраса ва ё меҳмонхоналарда бировни қиздан сулу(в) боласини кўзларидан мўлдир-мўлдир ёшларини оқизиб, бошига кокил солуб, «айлансун-ўргулсун» деб юрган кишилар! Ёки даллол ва яллочиларни(нг) ўйнатуб, тишларини оқини кўрсатуб, танга ташлатуб турган кишиларга билмайман, нима учун бул ибратхона маъқул бўлмабдир.

Ч а п а н (и): — Йўқ, мулло ака, тиётр ҳаром бўлмаса керак. Мани бир акам ҳажга борган эди. Истанбул, Миср, Қуддуси Шариф, Қозон, Ўрунбургни уч-тўрт йил юруб, саёҳат қилуб келди. Тиётр тўғрисида анинг бирлан ҳам сўзлашган эдим. Ул Қозон, Миср, хусусан Истанбул тиётрларини кўб мақтайдир. Ўзинг боруб, кўзинг бирла кўрмагунча, гафуруб берган бирлан тушунмайсан, дейдир. Агар ҳаром бўладирган бўлса, Қозон, Миср, Истанбул уламолари нима учун манъ қилмаганлар? Ул ерлардаги уламолар бизнинг Тошканд уламоларини бир чўқишда қочирадирлар, дейдир. Унимуни кўйинг, шул кунни тиётрдан қанча фойда қолибдир?

Мулло: — Салкам бир ярим минг сўм соф фойда қолибдир.

Ч а п а н (и): — О... Аскиёчилари... Ўзлари ўн беш кишича бор эдилар. Бир кечада ҳар бирлари бир юз сўмга яқин тушурубдурлар. Мендек одам буларни бир кечада топган пулларини бир йилда қанча меҳнатлар қилуб зўрға топарман.

Мулло: — Булар ўз нафсларининг фоидасига ўйнаганлари йўқ, миллат фоидасига, яъни жамияти хайриянинг фоидасига ўйнаганлар. Тиётрдан келган соф фоидани, ўзлари бир тийин олмай, ҳаммасини жамиятга берибдурлар. Аввалги Томоша боғидаги бўлган тиётрни ҳам, рамазонда мазорда бўлган Шарқ кечасидан келган оқчаларни(нг) ҳам жамиятга берган эдилар.

Ч а п а н (и): — Айтгандек, эсимда борида сиздан сўраб қолайин, Томоша боғидаги тиётрга ҳам борган эдим. Ўшал кунни ҳам томошада халқ кўб эди. Муллолар, бойлар ҳам бор эдилар. Нимага ўшал тиётр ҳаром бўлмай, пули ҳам ҳалол бўлуб, ҳеч ким лом-лум демасдан ўтуб кетди. Эмди

бул тиётр нимага дуруст бўлмай, пули ҳам ҳаром бўлуб чиқди. Мунда нима сир бор, биласизми?

Мулло: — Ман сирини яхши билмайман, лекин эшитаманки, баъзи фирқалар бизларнинг ота-бобомиздан қолуб келган одатий тўйларимизни шеърга солуб ўқуб, ҳажв қилдилар, чилонбонка деб бойларимизни масхара қилдилар, болангни ўқутмасанг, қорнинг ёрулуб ўласан, деб кулги қилдилар, дер эмишлар.

Чапани: — Мен бир кун Пиёнбозорга чиқуб эдим, бир баққолни дўконида бир неча киши жамъ бўлуб, сўзлашуб турубдирларки, «Курер» газетада Куръони каримни бир жухуд шеър бирла ҳажв қилуб ёзибдур, деб. Мана ул, тиётрда бизни ҳажв қилди, деб ул бечораларга тишу тирноқлари бирла ёпишган ботирлар, Куръони каримни ҳажв қилғон жухудни тегишлик жойда сўралмоқ учун биргина ариза ҳам қилуб бера олмадилар. Мунга нима дерсиз?

Мулло: — Эй биродар, «Ямонни кучи япалоқға етар» деган сўз тўғридир. Ул жухуд, булар ўз мусулмонларидир. Биз, мусулмонлар ҳар вақт бир-бирларимизни чинишмоқдан бошқа қўлимиздан бир иш келмайдир.

Чапани: — Мулло ака, ўшал кунни яна миллат, миллат деб бир шеър ўқудилар. Шул сўзга яхши тушунмадим, лекин қулоғимга яхшигина кирди. Бир оз йиғлаб ҳам олдим, ёнимда ўлтургон баъзи мулло ва бойлар ҳам фирқ-фирқ йиғлашуб ўлтурдилар. Аммо баъзи шул сиз айтган қўрумачиларми ё тош юракларми қиқир-қиқир кулишуб ўлтурдилар. Шундай аччиғим чиқдики, қўлимдан келса ҳаммасини тиётрдан чиқаруб юборур эдим.

Мулло: — Бизларнинг миллатимиз ислом миллати, русларники насоро миллати, жухудларники яхуд миллати деб айтилу! Шул кунни бизлар нимага бошқа миллатлардан кейин қолдук, нимага ҳаракат қилуб ўқумадук, ҳаммага оёғости бўлдук, дунёда яшамоқчи бўлсак, ҳар хил илмларни ўқийлук, ҳар хил янги хунарларни ўрганайлук, биз ҳам бошқа миллатлар бирла бир...¹ кетайлук, деган мазмунда шеър ўқиғон эдилар.

Чапани: — Балли тақсир.

Байт:

Қаромуғ донаси бўлгунча, буғдойни сомони бўл,
Ямонни яхшиси бўлгунча, яхшини ямони бўл, —

¹ Газета саҳифасининг шул жойи уринган, ўқиб бўлмади.

дегон байтни бир мулло ўртоғим ўргатуб, ҳар вақт муллолар бирла ҳамсуҳбат бўл, чапаниларга жўрабоши бўлганингдан муллоларга ошфазлик қилганинг яхшироқдир. Чунки муллолардан ҳикматлик сўзлар эшитуб, яхши хулқлик киши бўларсан, чапанилардан баччабозлик, ичкулик, қиморбозлик, самовардан самоварга юруб, сафсатабозликдан бошқа нимани ўрганурсан, деб эди. Ҳозир ман сизнинг олдингизда тавба қилдим, эмди асло муллоларнинг суҳбатидан айрилмасман. Ўзум мусулмон бўлуб туруб, ҳозиргача биргина миллат деган сўзга тушунмайдургон даражада нодон ва жоҳил бўлуб юрган эканман. Афсус, ўтган умрларимга эмди сиз гувоҳ бўлинг, миллат деган жойда жонимни ҳам аямасман, деди. Кун кеч бўлдиғиндан бошқа фирқалар хусусида маълумот бермоқни мулло бошқа бир кунга ваъда қилди. Бир-биримиз ила хайрлашуб, боғдан чиқуб кетдик.

II

Ахшом соат бешда мулло ва чапан биродарларимиз топушуб, икинчи бир ўртоғимизнинг боғига бордук. Борган боғимиз Тошканднинг энг ҳаводор, энг яхши ерларидан баланд бир тепалик усти бўлуб, атрофининг манзараси (кўриниш) гўё бошқа бир олам каби ёхуд Исвичра¹ мамлакатининг манзараси каби кўринур эди. Рўбарўмизда ўн тўрт кечалик ойнинг бизнинг мажлисимизга электр каби ишиқ ва зиё вериши, бир тарафдан, тоғларнинг устида чўқуб ётган бам-баёз қорларнинг, ики(нчи) тарафдан, кўм-кўк дарахтларнинг орасидан намоён бўлиши кўк бахмалга ўралмиш маҳбуб каби кўринур эди. Бир тарафдан, катта бир наҳр — йилганинг суви ойнинг шуъласи ила оппоқ сут каби бўлуб, чоғлая-чоғлая оқуб келиши, жаноби Ҳақнинг қудратини исбот этмакда, табиатни(нг) хурсанд қилмоқда эди.

Мулло: —

«Ажаб ибратномадир бу жаҳоннинг боғу саҳроси,
Тўлин ой сайр этадир-да, ит ҳурардин йўқту(р) парвоси», —
деб сўзга киришуб, бу байтни ўқиди:

«Умринг ўтса, хуш ўтсун, дунёда аҳли дил ила,
Меҳнати жондир. вале ўлтурма ноқобил ила».

«Ўхшатмай учратмас» деганларидек, биз бир-биримиз ила хўп яхши танишдик, тез-тез суҳбат қилишуб, дилларимизнинг чигилини ёзишиб турайлук.

¹ Швейцария

Ч а п а н (и): — Аввалги мажлисда менга тиётрдан тушкан оқчаларни жамиятга берурлар, деб эдингиз. Ул қайси жамият? Руснинг жамиятими ёки мусулмонларнинг ўзлари бошқа бир жамият очканларми?

Мулло: — Вой-бўй! Ҳозиргача билмас экансиз, бу йил беш йил бўлди, мусулмонлар ўзларига махсус «Жамияти хайрия» очганлар. Тиётрдан тушган оқчаларни шул жамиятга берурлар.

Ч а п а н (и): — Жамият бу оқчаларни олуб, қаю ерларга ва нималарга сарф қиладир?

Мулло: — Жамият тарафидан очилган камбағалхоналарга, бева-бечораларга, мактаб ва мадрасаларга, муҳтож ўқувчиларга ёрдам қиладир ва шуларга ўхшаш ерларга сарф қиладир.

Ч а п а н (и): — Ой... дуруст. Қаландархонага яқин кўнка йўлида очилган камбағалхона шул жамиятникими? Бир кун бориб кўрган эдим, беш-олти кўр, шол ва камбағаллар ётар эканлар. Ҳар бирларига алоҳида қарават, жойлари озода, ҳар ҳафта кийимларини ювдуруб, ўзларини ҳаммомга олиб бориб турар эканлар. Махсус бир хизматчи ҳар куни палов-ош қилиб берур экан. Иттифоқо, бир куни бошқаларини сўзлари ила хидматчи сўк оши қилиб берган экан, бир кўр «Ман сўк ошингни ичмасман!» — деб аразлаб кетибдир. Хидматчи боруб, они Хадрадан зўрға қайтаруб, олиб келибдир. Мундай яхшилиқни кўрларга оталари ҳам қилган эмасдир. Тақсир, бу жамиятнинг бошлиқлари ким?

Мулло: — Раиси ҳурматлик Боқиҳонбой Додахонбой ўғиллари. Муовин: Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли. Хазинадор: Илҳомжон Инъомжон ўғли, муовини Ҳусанхўжа Додахўжа ўғли. Саркотиб: Башириллохон Асадуллахўжа ўғли. Муовин: Абдусамий қори Ҳидоятбой ўғли. Идора аъзолари: ҳурматлик Абдували ҳожи Абдулмаликбой ўғли, ҳурматлик Тожимуҳаммад Исомухаммад ўғли, Мунаввархон Абдурашидхон ўғли, Низомиддин қори Мулло Хусайн ўғли, Убайдуллахон Асадуллахўжа ўғли, Каримқори Кўчакбой ўғли, Абдусамий қори Ҳидоятбой ўғли, Каримбек Норбек ўғли ва мулло Абдуллоҳ Авлонийлардир. Тафтиш аъзолари: ҳурматлик Кошифхон эшон, Орифхўжа қози ва Тошҳожи Туёқбой ўғлидирлар.

Ч а п а н (и): — Балли, тақсир, жамиятни яхши билдим, Худо хоҳласа, қўлимга пул тушса, олти сўм беруб, ман ҳам аъзо ўлурман. Эмди тиётрга қаршу бошқа фирқалардан маълумот берингиз.

Мулло: — Тиётр хусусида баъзи фирқалар шамъ каби ўз этларини ўзлари еб, куюб, ўртануб, ичларидин қиринди ўтуб юрган эмиш. Ўзларининг куюб ўртанганлари бир сари, тиётр ўйновчи бечораларни ҳам тинч қўймай, қора қўнғиз каби ҳар бир ерда сосуб, куракда турмайдургон сўзлар ила мактублар ёзуб, ул бечораларни(нг) яқин кишиларига махфий тарқатиб юрган эмишлар. Ҳозирда буларнинг қўлларига ул виждонсизларнинг ёзган хатларидан йигирмага яқин тушган эмиш. Ул мактубларни кимлар ёзганлиғи, конвертларини қаю ердан олинганлиғи, адрисларини кимлар ёзганлиғи сезилуб қолибдур. Аммо булар ҳар бир ишни очуқ-ойдин ва ошкор қилуб юрган кишилар ўлдиғиндан бу ишни ҳам тейишлик жойларда майдонга чиқарсалар керак.

Ч а п а н (и): — Мен ҳам эшитган эдим, тиётр ўйнаган кишиларнинг ҳақларида ямон сўзлар ёзуб, уёт жойларига тил текизибдурлар.

Мулло: — Нима дедингиз?

Ч а п а н (и): — Уёт жойларига тил текузубдурлар. ...Тил! ...Тақсир! Мулло бўлуб туруб шунга тушунмайсизми? Яъни ямон жойларига оғиз солуб, чайнамишлар. Буларни қўяберинг, ўзларидан ўзлари куюб, кул бўлуб ёки сил бўлуб, ўлуб кетурлар. Бошқа фирқалардан сўйлангиз.

Мулло: — Баъзи фирқалар тиётрларнинг ҳаром эканлиғига фатво сўраб, эшик баэшик саргардон бўлуб юрган эмишлар. Аммо тиётр ўйновчи кишиларнинг қўлларида Тошканднинг машҳур муфтилари тарафидан қилуб берилган фатволари бор эмиш. Мард киши майдонда сайлансун! Мана ҳозирда, нуфуси Тошкандда турки тилда чиқадургон газетамиз ики бўлди, баним фикримча кучлари бўлса, қоронғу ва ҳеч киши йўқ уйда туруб бақирмасдан, матбуот воситаси ила қўнғилдаги гарази ҳабжўшоналарини ёхуд хаёли фосидоналарини жаридаларга ёзуб, очуқдан-очуқ сўзласалар, яхши бўлур эди.

Ч а п а н (и): — Тақсир! Қоронғу уйда сўзламай, очуқдан сўзласунлар, дейсиз. Товушимни одамлар эшитсунлар, деб уйни томини очуб сўзлагунча, эшикларини очуб сўзласалар, бўлмасмукин?

Мулло: — Йўқ, сўз унда эмас, бугдойда. Тиётр ўйновчи кишилар Жаноб губернатордан ижозат олуб, бош ҳокимларининг фармойишлари ила сўзлайдиргон сўзларини эълонмага ёзуб чиқаруб, ҳар кимга маълум ва ошкора қилуб сўзламишлар.

Ч а п а н (и): — Ул қоронғу хужрада хат ёзган кишиларнинг сўзлари ҳам маълум ва ошкор бўлибдур-ки, мана, сиз эшитубсиз, мен эшитубман. Бошқа одамлар ҳам эшитгандир. Ҳукуратимиз ҳам эшитган бўлса керак. Мунга эълотнома нима керак, эълотнома ёзуб, чиқаруб қоронғу хужрада маймун ўйнатиб берадирларми?

Мулло: — Ман сизга қачон хужра дедим? Ман уй десам, сиз хужра дейсиз?

Ч а п а н (и): — Тақсир! Уй нима, хужра нима? Икиси бир маъни. Яъни масалан: уй бир оз каттароқ, хужра бир оз кичикроқ бўладур. Аммо уй бир оз ёруғроқ, хужра бир оз қоронғуроқ бўладур. Сиз қоронғу деганингизга маним хаёлимга хужра келуб, оғзимдан хужра чиқуб кетибдур. Афу қилинг, айбга буюрманг, тақсир!

Мулло: — Айб сиз ва бизда эмас, Индамасда. Ўтган мажлисда ўзаро сўзлашган сўзумизни оқузмай-томузмай, ҳаммасини «Садойи Туркистон» жаридасига ёзиб чиқарибдир. Ул махфий мактуб ёзғучилар эшитиб қолуб, бизларга ҳам мактуб ёзсалар, нима қилурмиз?

Ч а п а н (и): — Ғам чекмангиз! Аларнинг ёзадурғон хатлари менга маълум. Конверти сариғ, маркаси йўқ, адреси ҳам билиниб турадир. Олмаймиз — қўямиз!

Мулло: — Бизга ёзмаса, Индамасга ёзар, Индамас жаридага ёзар, онда нима қилурмиз.

Ч а п а н (и): — Ёзса ёзаверсун! Бизга нима ғам. Бизлар қоронғу уйда сўз сўйлашиб турганимиз йўқ, оп-очуқ сутдек ойдинда сўзлашуб турубмиз.

Мулло: — Биладан, бизларга ғам йўқ, лекин бизни «хафа қиламан» деб, мактуб ёзган кишиларга ачинаман. «Қинғир иш қирқ йилдан сўнг маълум бўлур» деган сўз бор. Бир кун эмас, бир кун қилган ишлари юзага чиқуб қолуб, «бизлар учун қазиган чуқурларига ўзлари йиқилуб кетмасалар эди», деб қўрқаман.

Ч а п а н (и): — Ғам еманг, тақсир! Тифлисда чиқадирган «Мулло Насриддин» деган бир журнал бор. Шунинг бир мухбири баъзи вақтларда жаҳаннам чуқурига тушуб туруб, хат ёзадир. Бу махфий хат ёзадирган кишилар ҳам «Асфаласофлин»га тушуб кетсалар ҳам хатларини ёза берадирлар. Буларни қўё беринг, эмди икинчи тиётрнинг бўлишидан сўзланг!

Мулло: — Икинчи тиётр яқинда бўладир, ҳозир муни қўюб турайлук, ўтуб кетган бир тиётр мунозарасини шунча чўзуб, хаёлий сўзлар ила умримизни ўтказдук. Эмдики

мажлисимизда сўзланадурган сўзларимизни миллий, адабий, фанний, илмий ва ахлоқий сўзларга олиштирмоғимиз лозимдир, деб сўзига хотима чекди. Бир-биримиз ила «Ахшомингиз хайрли ўлсун!» деб боғдин чиқуб кетдук.

КИМ НИМАНИ ЯХШИ КЎРАР?

Эҳтимол, бизнинг халқ илму маърифатни, тарбия ва таълимни, ҳунар ва саноатни яхши кўрар, деб ўйлайдур-ғондурсиз? Йўқ, бу фикрингиз ёнглиш. Эшонларимиз тоат ва ибодат, панду насиҳат, зикру тасбеҳ ўрнига тўйлардан тўн киюб, кўб ошаб, кўп ухлашни яхши кўрурлар. Уламо-ларимиз дарсу таълим ўрнига, бир-бирлари ила ўрун талашиб, мукаррир ва мударрис бўлишни, ўзлари бўлолмайд қолсалар, эшикма-эшик юруб сайловни бузишни яхши кўрурлар. Имомларимиз, халойиқга ваъз ва насиҳат ўрнига, тўй ва жанозаларда юруб, жома кийишни яхши кўрурлар. Бойларимиз орқа-ўнгларига қарамасдан, фойда ва зарарларини ойирмасдан бир-бирларига рақобат қиламан деб, «бонка» ва «кредит»ларини кўпайтуруб, дўффилари тор келганда рус ва яҳудийларнинг молларини букуб-синишини яхши кўрурлар. Мўйсафидларимиз намоз ва ниёз ўрнига, масжид эшигига йиғилуб ўтуруб, ҳар кимни ғийбат ва шикоят қилишни яхши кўрурлар. Муаллимларимиз бир-бирларидан қизғонишуб, болаларни арзон ўқитаман деб, бир ўзларига юз, юздан ортуқ бола йиғуб, ўзлари тўй ва маъракаларда болаларнинг умрини бекор ўтқаришни яхши кўрарлар. Савдогарларимиз: «Тўйликни тўйи ўтар, тўйсизни куни ўтар» деган сўзга амал қилмай, қайси маҳаллада тўй бўлса, дастурхончилик қилишни яхши кўрурлар. Муазинларимиз азонни яхшилаб адойи махраж қилуб айтишни ўрганмай, бир жойда тўй бўлуб қолса, «Фалончиникига ошга-ҳо!» деб қироат ила қичқаришни яхши кўрурлар. Дўкондорларимиз ишларини тартиб-ла солмай, замонага мувофиқ иш юритмай, Маллахон замонидан қолгон эски дўкон, эски тос, эски тартибларини яхши кўрурлар. Оналаримиз билим ва тарбия ўрнига эрлари ила урушуб-талашуб қизлариға мол қилмакни яхши кўрурлар. Оталаримиз болалариға ўқутмак ва таълим бермак ўрнига «Ўғлум эмди каттакон йигит бўлдинг, шунча ўқуганинг етар, пул топ!» — деб «ташишка» — ҳаммоллик қилдиришни яхши кўрурлар. Косибларимиз бир-биридан молларини арзон сотаман деб,

тезгина йиртиладурғон, тикишлар ундан уруб, мундан чиқ-
ғон, сувни етти чақирим ердан чақирадурғон маҳси ва этик-
лар тикуб, сотишни яхши кўрурлар. Заргарларимиз йигир-
ма тийинлик кумуш, ўн тийинлик тилло орасиға мум ва
сақичлар жойлаб, исмини қиз ҳайрон, зебигардон кўюб,
беш-ўн сўмға сотишни яхши кўрурлар. Табибларимиз дол-
чин, занжабил, хуббул малик, филфил каби бир неча ат-
торни қутисида йўқ нарсалардан мураккаб дору ва маъ-
жунлар ясаб, бечора нодон халқни пулини олишни яхши
кўрурлар. Машшоқ ва ҳофизларимиз тўй ва базмларға бир
мардакни(нг) исмини бачча кўюб, ўзлари ила баробар олиб
юруб, «миллий адабиёт» ўрниға «Хоним ялола, бегим яло-
ла» деб баччаға ташланаётган пулларни бўлуб олишни яхши
кўрурлар. Саводхонларимиз жариди ва журналлар, тарих ва
рўмонлар ўрниға Дақёнус замонидан қолғон, хурофотлар
ила тўлғон «Андоғ урдиларки, гард-гард бўлуб кетди», деб
лофлар ёзилғон китобларни оғизларини куфуртуруб ўқумоқ-
ни яхши кўрурлар. Йигитларимиз миллий мажлис ва суҳ-
батлар ўрниға тўкма ва самаварларда, раста ва дўконларда
ўлтуруб, «Фалончининг ўғли хўб яхши бола бўлубдур, кеча
фалончининг меҳмонхонасиға қамаб, қийқиртируб базм
қилдук. Эмди фалончининг ўғлини(нг) ҳам бир базм қил-
сак, дунёдан армонсиз кетар эдук» деб, исломиятдан узоғ
инсоният номиға ярашмаган ишларни қилмоқ ва сўзлаш-
моқни яхши кўрурлар. Ёшларимиз илм ва маърифатли
бўлишни, хунар, санъат ўргонишни ўрниға, ўзларига зеб
беруб тор шим ила калта камзул, қотирма ёқаларға бино
кўйишни яхши кўрурлар. Ишчиларимиз илм ва хунардан
маҳрумлиги сабабли бошқа миллатлар илму маърифатлари
соясиди кунига 4–5 сўм ишлаб турган бу замонда кунига уч
тангаға мардикорликни, ойиға ўн беш сўмға қоровуллик-
ни, йигирма сўмға фанар ёқишни, ўн сўмға кўнка йўлини
тозалашни ва шуларға ўхшаш энг паст ва оғир хизматлар-
ни яхши кўрурлар. Болаларимиз оталаримизнинг илм қад-
рин билмаган, илм учун пулни кўзлари қиймаганлик са-
бабли ўқумоқ ва ўрганмоқ ўрниға «Оҳ пул, жоним пул», —
деб «ташишка» — ҳаммолликни яхши кўрурлар. Муҳаррир-
ларимиз кўб-кўб оқча олиб, оз-оз ёзишни яхши кўрурлар.
Муштарийларимиз фойдали мақолалар ўрниға хабарларни
яхши кўрурлар. Думаларимиз мажлисға келуб, устулға суё-
луб фароғат қилуб турғон вақтларида, бир тарафдан қат-
тиғроқ товуш чиқса чўчиб уйғонишни яхши кўрурлар. Шо-

ирларимиз миллий шеър ва адабиёт ёзишни ўрнига мувашшаҳми ёки «қошингдан, кўзингдан», — деб, жавонларни мақтаб фасод ахлоқга сабаб бўладурғон шеърлар ёзишни яхши кўрурлар. Аммо мен бўлсам, ҳозирги замонда индамасдан туришни яхши кўрурман.

ЎЗ ШАҲРИМДА САЁХАТ¹

Кўраманки, баъзи одамлар саёҳат қиладилар. Жарида ва журналларга қилган саёҳатларини, кўрган-кечирганларини оқизмай-томизмай, игнасида ифигача ёзадирлар. Ман уларнинг ёзганларини кўруб, аччиғим чиқуб айтур эдимки, «саёҳат нима деган гап, мундан нима маъно чиқар?» деб. Эмди бир оз ақлимни бошимга йиғиб ўйлаб кўрсам, тушунсам, кўз олдимга аллақанча фойдали ишлар ва манфаатлик шайлар келуб чиқди. Масалан, бир киши ўз шаҳридан чиқуб, ўзга бир вилоятга борса, ул ердаги инсонларнинг турмушидан, илм ва маърифатидан, ҳунар ва санъатидан, тил ва адабиётидан, қиёфат ва ҳайъатидан, шаън ва шавкатидан, ҳол ва қутидан, қадр ва қийматидан, савдо ва тижоратидан хабардор бўлуб, ўзига ва ўз миллатига фойдалиқ аллақанча ҳисса ва маълумотлар олур экан. Эмди мен ҳам ўзумга жазм қилдимки, бир саёҳат қилсам деб. Лекин бир тарафдан йўқлигим, икинчи тарафдан ёрдамсизлигим асар қилуб, бир тарафга бормоқга йўл бермас эди. Ҳимматлик бир киши йўқки, «Мана, Индамас афанди, бу оқчани ол, сен ҳам бир саёҳат қилиб кел!» — деса. Эмди, нима қилай, бошқа вилоятларга бормоқга кучим етмаса, Худо бир мўмайроқ пул берганда қиларман-де. Унгача ҳеч бўлмаса ўз шаҳримни айлануб, саёҳат қилуб турай, деб, уйимдан чиқуб, раста ва бозорларни айланмакчи бўлдум, йўлда кетагуруб, кўнка аробасига туштум. «Юрганда юрагим эланур» деганидек шундоғ қаттиғ совуқда кўкраги ва елкалари очуқ бир неча мусулмонларни кўруб онларга боқуб:

Б а й т :

Динингиз Ислому исмингиз мусулмон сизи,
Шаклингиз инсониятдан қанча ўзғондир сизи, —
деб, кўнкадан тушуб йўлимга жўнаб кетдим.

Андоғ нарироғ борсам, қайси кўз ила кўрайки, бир мусулмон бир баққол ила ёқалашуб, муштлашуб хотун демай, қиз демай, оғиз демай, бўғиз демай сўкишуб ту-

¹ Мақола сарлавҳасиз босилган, шартли равишда шундай номланди. (О. Т.)

рибдурлар. Ва бир неча мусулмонлар орачилаб ўртага тушуб, оларни зўрға ажратуб қўйдилар. Сўрадимки, баққол ака, нима талашуб урушдингиз?

Баққол: Эй ўртоқ, нима сўрайсан? Олти ой бўлди, насяга мол олғонига, эмди пулни бер десам, ёқалашуб кетди.

Б а й т :

Бировга нася қилма, эй дўкондор,
Олур вақтингда муштлашмоқ на даркор, —

деб, йўлимға жўнаб кетдим. Мундан нарироғ борсам, бир самавар — чойхона ичи тўла мусулмон, бир-бирлари ила чағирчуғир сўзлашурлар, оғизлариға боди кириб, шоди чиқаду. Сўзлашвотган сўзлари авбошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой.

Ўйла бир «яхши» ва «мазали» сўзлар сўзлашурларки, курак бир тарафда турсун, занбилда ҳам турмайдир. Хайр, бизим миллатнинг ёшларининг аҳволи шундай бўлса, кимдан яхшилик умид қиламиз.

Б а й т :

Миллатинг авлоди сизлар бўлсангиз, эй ёшлар,
Сўзларингизға йилонлар пўст ташларни бошлар —

деб, йўлимға жўнаб кетдим. Мундан бир оз юруб, бир мадрасанинг эшикига бориб етдим. Мадрасанинг ичига кириб бир муллабаччаларнинг аҳволини, дарс ва мунозараларини, такрор ва мутолааларини, имтиҳон ва муколамаларини кўрмоқчи бўлдим. Мадрасанинг ҳужралари бутун муллабаччалар билан тўлғон, ҳар бир ҳужралардан мунозара ва муколама қилғон муллабаччаларнинг товушлари қулоқларингизни жангарлатуб юбораду. Бутун ҳужра гумбазларини бошлариға қўтарадирлар. Бир ҳужранинг эшикиға боруб, қулоқ солсам, биргина «алиф-лом» тўғрисида алақанча жанжал ва муноқашалар чиқарурлар. Бири: «Бу ердаги алиф-лом «аҳди хорижи», бири деюрки йўқ, «аҳди зеҳний», бири деюрки, «йўқ, жинс», яна бири: «йўқ бу ердаги алиф-лом «истигроқ», — деб, ҳар бирлари ўз сўзларин мақбул қилмак хусусида қанча далил ва мисоллар келтирар эдилар. Икинчи ҳужраға боруб қулоқ солсам, бир жумла хусусида бир неча муллабаччалар суғро ва кубролар тартиб этуб, мунозара ва муноқашалар қилур эдилар. Мундан боруб дарсхона эшикиға қулоқ солсам, домла ҳазратлари бир неча муллабаччаларга «Шарҳи мулло»дан бутун хавашлар ила жиҳор қироат қилуб, дарс бериб турубдирлар. Ва ул дарс ўқуб тургон мул-

лабаччаларнинг аксари ила тонишдигим борлигидан қувваи илмиялари манга маълум, фақат матн ўқумоқга зўрғагина кучлари етадурғон кишилар эди. Домла ҳазратларининг беруб турғон дарслари қозоқға Бедил ўқуб берган қабиланда ўлса керак, деб хаёлимга келуб турғон вақтда, бир муллабачча ёнимга келуб: «Кимда ишингиз бор, нима қилуб юрубсиз?», — деди. Ман муллага: «Мадрасангизда фикҳ, ҳадис каби улуми диниядан дарс этадирғон домла борми?» — дедим, муллабачча: «Йўқ, биродар бизлар аввал шул сиз айтган илмларнинг арра-тешасини, яъни асбобини ўқуймиз. Бизлар шул наҳв, сарф илмини яхшилаб билуб олсоқ оят, ҳадисларга ҳам маъно беруб кетаберамиз», — деди. Ман: «Мулла ака, шул сиз айтган даражада билабилмак учун неча йил ўқумоқ керак?» Муллабачча: «Агар Худо лойиқ кўрган бўлса ўн беш, йигирма йилда тамом қиламиз». Ман: «Нимага биргина наҳву сарф учун шунча кўб умр керак бўлсун, тезроқда тамом қилиб бўлмайми?» Муллабачча: «Бизнинг йигирма йил деганимиз «ҳисобда бор, ҳамёнда йўқ» қабилдан бўлуб, фақат йил ҳисоби илагина йигирма бўладир. Аммо кун ҳисобиға келганда ҳисобимиз чатоқ». Ман: «Нима учун чатоқ бўлсун, бир йил ўн икки ой, қамарий ҳисоб бирла 354 кун, шамсий ҳисоби бирла 366 кун бўладир-да». Муллабачча: «Эй биродар, бир йил 366 кун бўлишини бизлар ҳам яхши биламиз. Сиз бутун йил, бутун ой ва тун-кун ўқийдир деб ўйлайдирғондирсиз, йўқ, бизларда олти ой таҳсил, олти ой таътил, яъни ҳафтада тўрт кун таҳсил, уч кун таътил деган гап бор. Мана шул тўрт кун ичида ҳар кун бир соатдан дарс ўқусак, бир йили комилда неча кун дарс ўқуғон бўламиз?» Ман: «Олти ой, ҳафтада тўрт кун, ҳар кун бир соатдан дарс ўқусангиз, бир йили комилда 136 соат дарс ўқур экансиз. Аммо тартибли мадрасаларда бу сизнинг бир йилда ўқуғон дарсингиз ҳафтада олти кун, ҳар кун олти соатдан ўқуб, тўрт ҳафтада тамом қилурлар». Муллабачча: «Биродар, бу айтвотган сўзингиз тушингизми, ўнгингизми? Қайда ул сиз айтган мадрасалар? Бизнинг Тошканд мадрасаларининг ҳар бирида шул тариқа ўқиладур. Балки Бухорийи шарифда, Ҳўқанд, Андижонда, Марғилонда, Наманганда ҳам шундай тартиб бирла ўқуладур?» Ман: «Мулла ака, ман сизга Туркистон мадрасаларини айтмайман, Қозонда, Уфада, Ўринбурғда, Истанбулда, Мисрда, Маккаи Мукаррама, Мадинаи Мунавварада ҳам шул тариқа ҳафтада

олти кун, ҳар кун олти соат дарс берадирғон тартиблик мадрасалар бор. Мана кўб узоғга кетмасдан яқинғина ҳукумати-миз ўлан Русия мактабларининг ҳам ибтидоисидан бошлаб то дорилфунунлариғача ҳафтада олти кун ҳар кун 5—6 соатдан дарс ўқуладур». Муллабачча: «Биродар, сиз манга рус мактабларини кўрсатасиз, ман русча ўқимоқчи эмасман, аввал сиз айтган Қозон, Уфа мадрасаларида ҳам русча ўқитиладир деб эшитаман. Аммо ман русча ўқуб тилмоч бўлмоқчи эмасман. Худо хоҳласа, ўқушимни тамом қилуб, мулло бўлғонимдан сўнгра бир ерга имом бўлмоқчиман», — деди-да, нафасини ичига олуб, узун бир оҳ тортуб юборди. Ман: «Хайр, жаноби Ҳақ умрингизга, илмингизга баракат берсун, тезгина тамом қилуб мақсудингизга етингиз».

Б а й т :

Ҳар кимни иши эмас улоғ овламоқ,

Мадрасада ётуб тупроғ ёламоқ, —

деб, индамасдан тўғри уйимга қараб жўнаб кетдим.

КАЙФИМ УЧДИ

Бир кун томоша боғ ёнидаги Кауфман губирнатурнинг ҳайкалига яқин бир чорпояда ҳушум оғуб ўлтуруб эдим. Тошкандимизнинг машҳур бойларидан бирининг бир ақлик оти бўлур экан. Мазкур бойнинг банкга тўлайдурғон «платужи» бўлур экан. Бой афанди шул куни тўловни эсидан чиқаруб, тўйдаи, зиёфатдаи тўловдан кўра ошовни ғанимат билиб, кайфи сафо қилиб юрган бўлур экан. Жонивор ўрганган отни кўрсангиз, «вақти ўтмасун, вексил натариусга чиқмасун», — деб, қуруқ каласкани тарақлатуб олиб қочуб, келиб тўғри подшоҳлик банкининг эшигида тўхтади. Инсоф қилинг. Бой афанди тўйда юрса, тўловга тўлайдирган оқча уйда турса, жонвор ақлик от Ҳулоқунинг итидек югуруб юрса, борса-ю вексилнинг муддати ўтуб, протес бўлуб қолса, бечора отнинг чеккан меҳнати бекорға кетармукин? — деб мунда бир «ҳангим учди».

Ўлтурган еримда ўзумдан ўзим дунёнинг бевафолиғидан, ҳозирги замонда баъзи бойларимизнинг маккорлиғидан шикоят қилуб туруб, юқорида мазкур бой афандининг оти қуруқ каласкани олиб қочганига ўхшаш мени ҳам хаёл олуб қочуб, уйқу дунёсининг эшигига олуб боруб тўхтабдур. «Белбоқсизни тушига икки қари(ч) бўз кирар» деганларидек, тушимда ажиб бир воқеани кўрдимки, шундай бир

қизиқ воқеани жонли суратда ҳам кўрганим йўқ эди. ...— Бой... — Бой ўғли деган бир бой ҳамма ёру биродарларини чақируб, улуғ бир зиёфат қилуб, илтимос қиладирки, «Биродарлар! Мени ҳолим танг, бу пассажим биткунча ёрдам беришинг, ҳашарга ишлашинг, бўркингизда билингки, қарашмасангиз кучлаб ишлатаман», — деб турган бир замонда гулдирос ила пассаж оғанаб кетди. Ва бу пассажнинг соясида ўлтурган зиёфатхўр бир неча бой ва бойваччаларни босуб, эзуб суяқларини синдируб, майда-майда қилуб юборди. «Тўқайга ўт тушса, хўлу қуруқ баробар ёнар» дегандек буларнинг куйиши, кўзум уйқуда бўлса ҳам маним устихонимни ўртади. Ажабо, тушимми, ўнгимми, — деб мунда бир «уйқум ўчди». Шул вақт ёнимға бир миршаб келуб: «Тур! Бурда ўтурма!» — деб сиёсат қилди. Мунда бир «кайфим учди».

Хайр, мундан боруб «кўнка» ила Пиёнбозорга тушдим. Бир чорпояда ўлтуруб, хафалиғим шояд тарқалса, деб «Садойи Фарғона» жаридасини олуб мутолаа қилдим. Мунда ҳам нимани кўрайин «Мулло А. А. қорига идора жавоб ёзмокчи бўлган экан, қалами ўргумчак оғига илиниб қолибдур. Хўқанд уламолари ажратиб олишдан ожиз бўлуб, Ўринбурғдан Ризо қозини чақирубдилар. Агар, борди-ю, Қози афанди илтифот қилмасалар, қаламларини ким оюруб олур экан?» деб мунда бир «кайфим учди».

ЗАКОТ

Ҳозирда рамазончилик, ҳамма рўзадор, ҳеч кимнинг қулоғига гап кирмайдургон вақт бўлса ҳам вақти ўтмасун деб, устимизда фарз бўлган улуғ ибодатларнинг тўртинчиси бўлган закот хусусида бир оз сўйламакни муносиб кўрдук. Чунки бизим Туркистон бойлари мол ва дунёларининг ҳисобу китобини рамазон ойига тўғри келтуруб, фақир ва мискинларга берадиган закотларини(нг) ҳам рамазони шарифда бериб, гарданларига юкланган фарзи Аллоҳни адо қилмак ҳаракатида бўлурлар. Ҳаммага маълумдурки, жаноби Ҳақ бизларга бир йил бир мартаба қарздан ва ҳожати аслиядан, ортуқча пул ва моллардан ва ҳайвонлардан ҳар қаюсини ўз нисоби ила закотини чиқаруб мусрифларига, яъни эгаларига топшурмакни устимизга фарз ва лозим қилмишдир. Фарзлиғига ҳаммамиз иқрор ва лекин чиқоруб бермак баъзи ҳимматлик бойларимизга осон бўлса ҳам баъзи қурумсоқ бойларимизга оғир ва қийинлик қиладир. Фақир ва бечора, бева ва етимлар-

нинг ҳақиға катмон қилиб устларига адоси лозим бўлган закотни бермасдан, дунёни қизғонуб, фуқароларнинг ҳақиға жабр қилмак ила баробар ўзларини азобга гирифтор қилурлар. Баъзилари ҳийла ва фирибгарлик ила бева ва бечораларнинг ҳақиға жабр қилиб, «Олдингми? – Олдим. Сотдингми? – Сотдим» қабилида ўлукға давра қилгондек қилиб, молларининг чиқиндиси – чирки ўлан закотни ўзларига қайтаруб олуб қолурлар. Ажабо! Шул мудбир зотлар билмаслармики, жаноби Ҳақ ҳийла ва тадбир қилувчиларнинг ҳийла ва тадбирларини билувчидир. Ёху, ҳийла ила фарзи Аллоҳни адо қилиб бўлурми? Жаббори Аъзамнинг қиёмат азобидан тадбир ила қутулуб бўлурми? Ваҳоланки, жаноби Ҳақ мундай ҳийлагарларни(нг) қиёматда шишага солуб азоб қилур эмиш. Дод, фарёд қилсалар фаришталар: «Нимаға дод-вовайло қилурсан, бизлар сизни куйдирвотганимиз йўқ, шишани куйдирвотмиз», – деб хитоб қилур эмишлар. Ҳар нарсанинг ифроту тафрити дуруст ўлмадиғи каби закотнинг ҳам бирдан бировга қирқ сўм чамасида кўплаб бермоқ ёхуд баъзи бойларга ўхшаш бир тийин-ики тийинлик ойинами, ўлукға йиртиш бергандек бир газ, ярим газ читми ва шуларга ўхшаш оз баҳолик ва ҳеч нарсага арзимайдиган нарсаларни бермак дуруст бўлмаса керак. Чунки жаноби Ҳақ садақаи фитрани(нг) ҳар бир камбағалга овқат бўлуб қорни тўёдургон даражада буюрмишдир. Закотнинг ҳам энг ози ҳеч бўлмаса, бир камбағалнинг бир кунлик овқатига етадургон бўлса, токи ул бечора еб-ичиб қорни тўюб, бир кунлик очлик балосидан қутулуб, закот берувчининг ҳақиға дуо қилса, яхши ва савоблироқ бўлур эди. «Жондан кечмасанг, жонона қайда», деганга ўхшаш киши садақа қилгонда ҳам энг яхши кўрадургон нарсасини садақа қилмак лозимдур. Ҳамманинг маълумидирки, дунёда ҳамманинг яхши кўрадирган нарсаси пулдир. Етти ёшардан етмиш ёшаргача пулни ёмон кўрадирган киши дунёда йўқ. Ҳам «Оҳ пул, жоним пул», – деб пулнинг ҳажрида ўзини қурбон қиладир. Шунинг учун муҳтарам закот берувчилар, фақиру мискинларга бир мири, ярим мирилик ўтар-ўтмас мол бериб, камбағал бечоралар ул молни кўтариб, бозорға олуб бориб, бир кун ишдан қолуб ўн тийинлик молни бир мирига сотуб, сарсону саргардон бўлуб юрганларидан кўра осонгина ҳамда савоби кўпроқ бўлган пулгинанинг ўзини бериб қўя қол-

салар, ўзларига осон, ожизларга севинч ва шодлиқ бўлур эди. Жаноби Ҳофиз Шерозий дебдирки:

Б а й т :

Бар ин равоқи забаржад навиштанд безар,
Ки, жузи некуйи аҳли карам нахоҳад монд.

Т а р ж и м а с и :

Забаржад тоқ уза олтун била бу сўз ёзилмишдур,
Карам аҳлининг эҳсонидин ўзга қолмағай боқий.

САНОЕ НАФИСА¹

Инсон болалари энг эски замонларда йиртқич ҳайвонлардан ўзларини сақламоқ учун тоғ тешукларида, ғор (моғора)ларда яшаган вақтларида тинч ётмаганлар, жим турмаганлар.

Секин-секин тоғ тешукларидан бошларини чиқариб, табиатнинг ясаган ва ўсдирган, вужудга чиқарган жонлиқ ва жонсиз нарсаларини синчиклаб текшириб қарай бошлаганлар. Кўнгилларига ёқишган, кўзларига яхши кўрунган ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг расм, ҳайкалларин (гавдаларин — А. А.) қандай қийинчиликлар билан бўлса-да, тошларга, тошлардан ва темирлардан чўкичлар ясаб, суратларини, расмларини ўйганлар. Келгуси учун ёдгор қолдирганлар.

Масалан, ики кийик бир-бири билан сузишиб турганлиги ёхуд бир тоғ такасининг семируб кўграб юрганлиги ёки бир тоғ буқасининг бақируб, ҳайқируб, думини хода қилуб, озод ва сарсин юрганлиги ёки йиртқич ҳайвонларнинг бошқа ҳайвонларга қилиб турган зўрлиқ ва йиртқиччиликларин кўрганлар-да, мутаассир бўлганлар. Мана бу дилларидаги таъсир ва ҳиссиётни тўхтата олмаганлар ва шу ҳиссиёт тўлқунини ўзларидан сўнг қоладирган болаларига англамоқ нияти билан минг машаққатлар билан тошларга ўйиб қолдирғонлар. Мана бу гавда (ҳайкаллар — А. А.) лар бизларга ишланган (ёдгор — А. А.) эскартмалардир.

Барги дарахтон сабз дар назари ҳушёр,
Ҳар варақаш табиати рўзгор² —

Мана бу дунё юзида инсон болаларининг саное нафисага қўйган биринчи одим (қадам — А. А.)лари ҳисобланадир. Олар шунинг билан тўхтаб қолдиларми?

¹ Мақолани нашрга ТошДУ аспиранти У. Жўрақулов тайёрлади.

² Дарахтларнинг ҳар бир яшил барги, Ҳушёр назарида, бу турфа оламнинг варақларидир.

– Йўқ!

Яна шул текшириш, синчиклашдиришларинда давом қилдилар. Ҳайвонларни текширувдан сўнг қушларни суришдиришга ўтдилар. Баҳор мавсумларида чечакларнинг ҳажрида маст бўлиб сайраган қушларнинг ёқимли товуш (садо – А. А.)лари қушларига ўтирди-да, онлар ҳам ихтиёрсиз равишда шу қушларга товушларин ўхшатмоқ, гўё қуш каби сайрамоқчи бўлдилар.

«Сайра булбул, сайра, чинорни шохи синсун,
Ёр айриламаман деди айрилиб кўнгли тинсун» –

деюб улар ҳам нағма ашула қила бошладилар. Мана бу даврни саное нафисанинг адабиёт даври дейилур. Лекин аввалги санъатларига қараганда сўнги санъатлари аввалидан муҳимроқ ва яхшироқ бўлиб, мутаассир бўлмоқ ҳар кимга насиб бўлмас эди.

Узоқ ерларда яшовчи ўртоқлари келуб кўрмоқлари лозим келарди. Аммо бул икинчи ишлаб чиқарган санъатларин шундоғ қулайлиги бор эдиким, тилдан-тилга, оғиздан-оғизга, элдан-элга кўчуб юрарди.

Шундоғ қилиб шодлик кунларин шодлик қўшиқлари билан тасвир қилсалар, ғамлик кунларин қайғулиқ ашулалари билан изҳор қилар эдилар:

«Булбулим учди қўлумдан қайда меҳмондир букун,
Булбулимни йўқотиб, кўнглим паришондир букун».

Гўзалларидан, маҳбубаларидан, борларидан ажралганликларин бошқа ўртоқларига ҳам маълум қилар эдилар. Бора-бора шунга ҳам қаноат қилмадилар.

Дарахтларнинг шоҳларига илиниб қолгон ҳайвонларнинг ичакларин ҳавонинг таъсири билан қуриб, шамолнинг таъсири билан «тинғир-тинғир» қилган товуши (садоси – А. А.) кўнгулларига ўтурди, ҳуш келди.

Ўзларининг ашула ва қўшиқларига жўр-жўравоз қилмоқ учун ҳайвон ичакларидан «тор» ясаб мусиқий асбобларин юзага чиқардилар. Бу санъатлари аввалгиларига қараганда энг нафис, энг муҳим, энг руҳлик бир санъат бўлиб чиқди.

Лекин онлар бу санъатларни текширув ва қайғирув орқасида чиқордилар-да, бизларга ёдгор ўлароқ қолдириб, ўзлари кўздан ниҳон ўлдилар.

«Инқилоб» журнали, 1922, 1-сон, 41-бет.

АФҒОН САЁҲАТИ¹

1336 ҳижрий 16 рамазон

1919 милодий 15 июн

1919 милодий **15 июн**да кеч соат 6 да Тошкандан **Афғонистонга** қараб ҳаракат қилдук. Бизим ила бирга машҳур мусташриқлардан ўртоқ Бровин ҳам бор эди. Ўртоқ Бровин

¹ 1978 йилда Авлоний таваллудининг юз йиллиги муносабати билан шоирнинг шахсий архивини кўздан кечирар эканмиз, Афғонистон сафари кундаликларига дуч келиб қолдик. Абдулла Авлоний республика партия ва ҳукуматининг топшириғи билан 1919 йилда РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссариатининг вакили Н. З. Бровинга муовин тайинланиб, Афғонистонга борган. Ўша йили сентябрда афғон ҳукумати билан олиб борилган музокараларнинг барчасида иштирок этган. 1919 йилнинг 26 октябридан 1920 йилнинг 28 июлига қадар Шўроларнинг Ҳиротдаги мухтор элчиси бўлиб турган эди. Бу маълумотлар шоир таржимаи ҳолида, шахсий архивидаги қатор ҳужжатлар, хусусан, Афғонистон сафарига оид расмий ҳисоботларида бор эди, албатта. Чунончи, Авлоний ва унинг ҳамроҳлари Тошкентдан Кобулга 68 кун деганда етиб борганликлари, йўлда жуда қаттиқ қийинчиликларга дуч келганликларини билардик. Шунга қарамаздан, кундаликларнинг топилиши катта воқеа бўлди. У аввало, халқимиз, мамлакатимиз тарихида гоят оғир бўлган 1919 йил воқеаларини, очлик, вайронгарчиликни самимий ва рўйрост етказгани билан муҳим эди.

Иккинчидан, кундаликнинг узоқ вақт ёруғлик кўрмай келганлиги сабаблари ҳам англашилгандек бўлди. Муаллиф миллий муносабатларда ўша пайтлари кўзга тез-тез ташланиб қоладиган шовинизм ҳусусида фикр юритган эди.

«Афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини женерол-чор ноил эълон қилган», «хатти-ҳаракатидан Николайнинг генераллари рафториндан» қолишмаган Н. З. Бровин ҳамда большевик либосидаги колонизаторлар ТуркМИК раиси А. А. Казаков ва ХКС раиси К. Е. Сорокинлар ҳақида кескин фикрлар айтган эди.

Энг муҳими, озодлик ва тенглик ваъда қилган рус инқилобининг риёкорлигини, шўро ҳукуматининг хиёнатини фош этган эди.

«Афғон саёҳати» қора муқовали қалин дафтарга қизил сиёҳда муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган. Ҳажми 79 бет. Қўлёзма мусаввада — қораламага ўхшайди. Тузатиш ва киритмалар, такрорлар, саҳифаларни рақамлашда чалкашликлар анча бор.

Ундан дастлаб «ЎАС»да (1989 йил 35-сон, 25 август) эълон қилинди. Сўнг «Шарқ юлдузи» журналида (1990 йил 7-сон) жузъий қисқартишлар билан чоп этилди (182–200-бетлар). Кундаликлар муаллиф қўлёзма-си асосида нашрга тайёрланди.

бир неча Ёвропо тилларин билмоқ ила баробар мукамал форси тилини (ҳам) билурди. Бизлар ила бирга Туркистон Жумҳуриятининг «военни атташе» — ҳарбий кўмисари ўртоқ Иванўф, савдо ва тижорат шўъбаси тарафиндан ўртоқ Куликўф, сиёсий кўмисар ўртоқ Зиборўфлардан бошқа бир неча техниклар, ҳаво тилгиромчилари, афтомобил усталари, ўн бир нафар қизил аскарлар ҳам бўлуб, булар(нинг) 9 нафари мусулмон эди. Булардан бошқа Афғонистондан, Туркистонга келмиш афғон ҳайъати ваколасиндан Абдулрахимхон ила бирга элли(к) афғон аскар ва бир сартарош ҳам бор эди.

1) Абдулрахимхон валади Абдулқайюм — амир(н)инг мирзоси;

2) Қандилхон валади Меҳрдилхон — амир(н)инг мулозими;

3) Соҳибхон валади Абдулкаримхон — амир(н)инг мулозими;

4) Усто Абдулғани валади Абдулрахмон — амир(н)инг сартароши.

Булардан бошқа ҳинд инқилобчи фирқасиндан З. Х. Зикриё афанди-да бизлар ила йўлдош эди. Ўртоқ Зикриё афанди лисони форсни(нг) мукамал билмоғи ила баробар инглизча мукамал сўзлаша биларди, оз-моз русчада сўйлашурди.

16-июнда кеч соат 8 да келуб, **Хавос** истансасида қолдук. Йўлларда бў(л)сун, истансаларда бў(л)сун, яланғоч, авротлари очуқ, кийимлари пора-пора мусулмон хотунқизлари, ёш-ёш болалар кўрилуриди. Албатта, илмсиз ва тарбиятсиз, аҳволи оламдан хабарсиз мусулмонларнинг ҳол-аҳволлари биргина Ўрта Осиё йўлинда эмас, бутун Туркистоннинг ҳамма ўлкасинда шўйла фано ва аянч ҳолда эканлиғин ҳеч ким инкор қилмайди... Бизим Туркистонда ҳар ерда ҳозирда иш бошинда ўлтургон рус товаришларимизнинг ўзлари иш бошига ўлтуруб олуб, ўзлари ошалаб, биз мусулмонларга ялатувларининг натижасидур.

Мазкур аҳолилардан сўралганда, алҳамдулиллоҳ, бу йил бултургига қараганда ҳолларимиз яхши. Бу йил фақат яланғоч бўлсамиз ҳам бир оз емакликга гадолик ва тиланчилик қилуб умр ўтқарамиз. Агарда бултур келган бўлсангиз эди, бул йўлда «оҳ, нон!...» деб жон бериб ётган мусулмонларни кўрар эдингиз, дея бу ҳолларига ҳам шукур баён қилардилар.

17-июнда сабоҳ соат 8 да Хавосдан **Самарқанд**га қараб

равона бўлдук. Бизим бу минган маданият айғиримиз пишқи-ра-пишқиравон бўлди. Ҳозирда Туркистонда ер мойи — дугут — қора мой оз ўлдиғиндан ўтун ёқилуб юрарди. Бу маданият мошинамизга ўтун ёқиладиғиндан бу айғирнинг оғзидан йўлнинг ҳар ики тарафига ўтлар сочилурди. Йўлнинг ики тарафида офтобнинг ҳарорати ила қоқ бўлуб ётган ўтларни(нг) гуруллашиб ёндуруб юборурди. Хусусан, кечалари йўлнинг ики тарафидаги ўтларнинг мошинадан тушган учкундан ёнмоғи-ла чароғон бўлур эди. Ногаҳоний ўлароқ бизим мошинамиздинг ўти сўнуб, ики соат йўлда тўхтаб қолди. Шул вақт бир неча бизим қирмизи аскарлар ила (Ар...)¹ вагон хизматчилари рўбарўмиздаги фақиргина бир одамнинг боғига деворидан ошуб тушуб, ўрук ва олмаларин олуб, емоқға бошладилар. Бир неча хотунлар келуб, йиғлашуб, «Биз фақирларнинг озгина мевамизни(нг) сизлар еб кетасиз, бизлар қиш кунда нима еб овқат қиламиз», десалар-да қулоқ соладургон киши йўқ эди. Раҳм қилмоқ ўрнида ҳатто хотун бечораларни(нг) муштлаб урардилар. Ўртоқ Бровин ёнимга келуб:

— Авлоний афанди, сиз ижроия қўмита аъзоларидан-сиз², юринг, бирга боруб, онлари фиртақўл қиламиз, — дея, икимиз бирга онларнинг қошига борувимиз ила ер-ларина қайтдилар.

17-июнда кеч соат 4 да **Самарқанд** шаҳрига етушдук. Бу кеча Самарқанд истансасида қолдук. Эртаси Тошкандан ўртоқ Иванўф ўртоқ Казакўф ила етуб келди. Чунки бу(н)лар биздан бир кун сўнг Тошкандан чиққан бўлсалар-да, буларнинг минган маданият айғирларининг еми ер мойи ўлдиғиндан тез чопар эмиш. Шунинг учун ики кунлик йўлни бир кунда тай қилмишлар. Кеч соат 4 да Бухорога қараб жўнадук.

18-июнда кеч соат 4 да **Бухорога** эришдук. Бу кеча Когонда қолдук. Кеч соат 9 да Когон ижроя қўмитасининг идорасида махфий мажлис бўлди. Бу мажлисда аксари Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг аъзолари ҳозир эдилар. Мажлисга раисликни Казакўф адо қилди. Мажлис ёпиқ ўлдиғиндан бу мажлисда ҳал қилинган масалаларни(нг) очиқ ёзмоқ мумкин эмасдир.

¹ Муаллиф қисқартмаси, тушуниб бўлмади.

² 1919 йил 7—31 мартда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон Советларининг фавқулодда VII съездида Авлоний Туркистон Марказий Ижроия Комитети (ТурЦИК) аъзоси қилиб сайланган эди.

19-июнда сабоҳ соат 10 (да) бутун Когондаги қизил аскарларнинг кўриги бўлди. Туркистонда биринчи ўлароқ барпо қилинган боевой поезд — ҳарб оташ аробасининг йўлга қўйилуви муносабати ила ҳамма ҳукумат арбоблари тарафидан турли мавзуда нутқлар сўйланди. Ҳамда бурадаги кирмизи аскарларга ТурЦИК тарафидан қизил алвон байроқ тақдим қилинди. Соат 11 ларда Марида бурада Тошканда муаллимлик вазифасида кўп вақтдан бери хидмати ила танилган уч турк зобит(лар)ининг қўлга тушуб, турмада ётганликларин хабарин манга эришдирдилар. Бурадан жўнамоғимиз соат 12 да ўлдиғиндан бир соат ичинда қўлимдан келгунча ҳаракат қилсам-да, онларни(нг) боруб кўрмоқга мумкин ўлмади. Бул хусусда Когон президенти Печёникўфга, Казакўфга учраб, мазкур маҳбуслар хусусида сўйлашдим. Онлардан олган жавобим «Бу иш особий отделни(нг) иши, бизлар қўлдан келгунча ҳаракат қилуб, бу(н)ларинг ишларин тез кўрилуб, тамом қилинмоғига ҳаракат қилурмиз. Сиз хотиржам бўлингиз!» — дея мени куруқ сўз ила қаноатлантирдилар. Фақат начора, куруқ сўзга юпануб, вақтим ўлмадиғиндан соат 12 да маданият йўрғамизга минуб, Когондан ҳаракат қилдук.

Бир оз юргандан сўнг йўл ишлаб юрган бир неча қафказлик биродарлар вағонимизнинг мошинасини(нг) олдини(нг) тўсуб тўхтатдилар. Казакўф тушуб, онлар сўйлашгандан сўнг манга қараб, «Ўртоқ Авлоний, боруб онлар ила сўйлашуб келинг, буларнинг орасида нима бўлган экан», деди. Ман боруб, узоғда турган бухороликлар ила сўйлашғонимда, маълум бўлдики, ўтин ила юрадирган мошинадан ўт чикуб, бухороликларнинг бирмунча буғдойларини (ё)ндуруб юборган экан. Шул сабабли Бухоро фуқаролари темир йўл ишчиларидан ики бошлиқ(лар)ини тутуб, қамаб қўйган эканлар. Маним таржимоним Абдулматлаб афанди ила икимиз боруб, кўб сўзлар (билан) бухороликлар қўлидан ики қамалган кишини(нг) қутқаруб олдук. Бухороликдан бирини чақуруб келуб, Казакўф олдида Бухорога, Когонга тилгиром ила аҳволни(нг) маълум қилуб, «Айб бу ишчиларда эмас, оташ аробанинг мошинасида — бул аҳволни(нг) маълум қиламиз. Когондан комиссия келуб, буғдойларингизни баҳо қиладур. Туркистон Жумҳурияти зарар-бур-

дингизни тўлайди», — деб жўнаб кетдик. Кеч соат 12 да Чоржўйга етушдук. Бу кечани Чоржўйда ўткардук.

20 июнда кундуз соат 10 да парахўдга ўтуруб, **Каркига** қараб жўнамоқға ҳозирландук. Парахўдимиз ўзига керакли нимарсаларин ҳозирлағунча соат 2 бўлди. Бизим бу сув айғири бақира-бақира жанубга қараб со(ат) ики яримда жўнади. Бизим бу тушган парахўдимиз ниҳоятда эски бўлуб ҳамда орқасида аскар ва уруш асбоблари юкланган «баржа» исмли ўзи юралмайдиргон думи ҳам бор эди. Бу орқасига бойлаб олган дарди бедаво думини Дақиюнус замонасидан қолган эски ва чурук арқонлар ила бойлаб олгон эди. Чоржўйдан Каркига бориш бизим бу кўҳна парахўдимиз ила беш кунлик йўл бўлуб, Каркидан Чоржўйга келиш ики кунлик йўл эмиш. Чунки дарёнинг манбаъига қараб юрмоқ бу кўҳна парахўдимиз учун оғир ўлуб сувнинг мансабига — оқадургон тарафига қараб юрмоқ енгил эмиш. Бу Ому(р) дарёнинг боргунча ики тараф соҳили кичик-кичик қишлоқлардан иборат бўлуб, ернинг аксари Бухоро хонлигига тобеъдур. Бу ерда ватан қилуб ўлтургон халқларнинг аксари туркманлардир. Туркманлар табиат жиҳатиндан ниҳоятда ғаюр ва жасур, худрой, илмсиз,... тутган ерини кесадиргон халқдирлар. Табиий дарё соҳили ўлдиғиндан ери ниҳоятда ўсумликдир. Ҳар хил экин ва мевалар ўсади. Хусусан бу дарё лабларида битган қобун бутун дунёга ширинликда машҳурдур. Ҳавоси мўътадил ўлдиғиндан одамлари ниҳоятда соғломдурлар.

21–22 июнларни(нг) дарё соҳилинда кемамизни(нг) лангарандоз қилуб ўтказдук. Бизим бу кемамиз кўб эски ўлдиғиндан кўб ери сувға ботуб юрар эди. Шул сабабли кўб ерларда дарёнинг саёз ериға тўғри келуб, қумға ўлтуруб қолуб, кемачилар бир соат, ики соат овора бўлуб, бу «бобой кема»ни қумдан аранг халос қилурдилар.

23 июнда кеч соат 8 да энг хавфлик аталгон **Бурдалиқ** исмли ерга етушдук. Ўртоқ Иванўф ила ўртоқ Бровин менинг қошимға келуб, «Биродар Авлоний, Сиз афгонлар ила бу қишлоқға боруб, аҳволот олиб келинг. Чунки энг хавфлик ҳисобланган жой ушбу ердир», — дедилар. Кеч соат 9 да ман, ҳиндистонлик Зикриё афанди ҳамда тўрт афгон меҳмонлар ила баробар Бурдалиқ қариясига бордук. Бир неча қўргончаларга боруб, хабар олдук. Бу ерда

Карки бекларининг бармоқлари ила тўпланган, бизим қаршимизга ҳозирланган аскарларнинг бор-йўқлигиндан маълумот олғонимизда маълум бўлдики, бул ерда бизимча хавф қилинган душмандан асар йўқ. Ики соат чамасида йўл юруб қишлоқилардан ики товук, йигирма беш дона тухум сотуб олуб, парахўдимизга қайтуб келдук. Улардан олғон маълумотни(нг) келуб, ўртоқ Иванўфга баён қилдук. Бу кеча хотиржам Бурдалиқ соҳилинда ётдук.

23 июннинг тонги отди. Бизим-чун бу кунги тонг(нинг) энг хавфлик, энг даҳшатлик эдиги айтишиндан маълум бўлуб турар эди. Сабоҳ соат 4 да парахўдимиз **Карки** тарафига қараб равона бўлди. Ярим соат чамасида йўл юргандан сўнг ўнг тарафимиздан ту(р)кманлар тирборон қилмоқга бошладилар. Ўртоқ Бровин ила ўртоқ Иванўф менинг қошимга келуб, «Авлоний, сиз боруб, афгонлар ила ул туркманлардан аҳволот олуб келингиз!» — дедилар. Ман меҳмон афгонлар ҳамда ҳиндистоний Зикриё афандини(нг) олуб, Абдулматлаб афандига оқ байроқ кўтартируб, тўғри туркманларнинг аркони ҳарбларига бордук. Бизларни йироғдан кўрган ҳамон ики отлиқ аркони ҳарбдан чиқуб, бизим қаршимизга келдилар. Бул кишиларнинг иккиси(н)да олтмиш ёшларинда, қўлларинда милтиқ, белларинда қилич туркман беклариндан эди. Отлариндан тушуб, бизлар ила кўришдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, ман:

— Бизлар сизларга меҳмонмиз. Дарё узориндан Каркига боруб, урадан Афғонистонга ўтуб кетамиз. Балки сизнинг аскарларингиз бизнинг кимлар эканлигимизни(нг) билмасдан, балки бизларни(нг) душман ҳисоблаб, отиш очгандирлар?

Туркман беклариндан бири:

— Болам, сиз билганни(нг) биз ҳам биламиз. Бизлар руслар ила қирқ йилдан бери яшаб, дўст келдук. Аммо шул кунларда оромиз бузулди. Каркида руслар бизларга кўб жабру зулмлар қилдилар, бир неча бекларимизни тутуб ўлдирдилар. Уйларимизни ёндирдилар. Бола-чақамизни ҳам ўлдирмоқдан тоймадилар. Бизлар инсоният нуқтаи назариндан бундай хўрликга чидашга тоқатимиз қолмади. Ҳукуматга қарши қиём қилмоқга мажбур бўлдук. Ё нажот, ё ўлим дея ишга киришдик. Ё ишимизни(нг) ўнггаруб оламиз, ё баримиз қирилуб битамиз.

Ман:

— Сизлар Бухоро хонлигига тобеъ кишиларсиз. Бухоро ҳукумати бизларга тазминот¹ беруб, йўлда сизларга ҳеч хавф-ҳарос йўқдир. Агарда сизларга бирор нимарса вуқуъ бўлса, бизлар жавобгармиз, деган эди. Бобо, сизлар нима учун хонларингизга итоат қилмайсиз, оқ байроқ кўтаруб кетуб ётган бизим парахўдимизга оташ очдингиз?

Туркман беги:

— Болам, бизлар қатъиян қарор қилганимизки, Чоржўй тарафиндан келган парахўдни Каркига ўтказмасликга. Бул хусусда Бухоро амирининг фармони бўлса ҳам итоат қилмасмиз. Бизлар қайдан биламиз, эҳтимолки, сизлар парахўдда Каркига ёрдамга ўқ-яроқ олиб кетаётгандирсиз.

Ман:

— Бобо! Агарда сизлар парахўдда яроқ-ўқ бор деб хавф қиладиргон бўлсангиз, рухсат берингиз, бизлар қайиқга тушуб ўтуб кетайлук.

Бек:

— Йўқ, болам, дарё ичиндан қайиқ туруб, чибинни(нг) ҳам ўткармасмиз!

Ман:

— Бобо! Бўлмаса, бизлар Афғонистонга қандоқ қилуб кетамиз?

Бек:

— Болам! Агарда сизлар хоҳласангиз, сизлар бизларнинг меҳмонимизсиз. Элчига ўлим йўқ! Сизларнинг ҳаммангизни бизлар бошимизга кўтарамиз. От ила, ароба ила бир кўндуруб, эртаси кун Афғонистон чегарасига етуруб кўюб келамиз. Агарда бизим сўзимизга ишонмасангиз, хат қилуб, муҳр ҳам босуб берамиз. Сизларнинг бирортангизни бурнингиз қонаса, бизлар жавобгардирмиз!

Ман:

— Биз ила бирга кетуб бораётган бир неча руслар ҳам бор, уларга нима дейсиз?

Бек:

— Болам, боя санга элчига ўлим йўқ, дедим. Ким бўлса бўлсун, бизлардин айирмасига қарамасдан, неча киши бўлсангиз, ҳаммангизни ўтказуб юборамиз.

Ман:

---

¹ Кафолат

– Бобо! Агарда бизларга тўғри парахўд ила дарёдан ўтуб кетувга рухсат берсангиз бўлмасми?

Бек:

– Болам! Ман санга боғона¹ дедим-ку, ҳеч мумкин эмас. Агарда бизлар ўтқаруб юборсак-да, йўлда бошқалар бор. Алар ўтқармаслар. Ушбу ердан бошлаб то Каркиғача дарёнинг ҳар ики тарафида аскар бор. Мутлақо сизларни(нг) ўтқаргани қўймаслар. Агарда менинг сўзимга кирмасдан илгари қараб юрсангиз, бекорға овора бўласиз. Албатта, бир оз юргандан сўнг кейин қайтмоққа мажбур бўласиз.

Ман:

– Отажон! Бўлмаса, ман сиздан олган маълумотни(нг) парахўддаги ўртоқларга боруб сўйлайин, онлар нима маслаҳат кўрсалар, шунга қараб иш қилурмиз. Балки тез яна ёнингизга келурман, – дея хайрлашуб, парахўдимизга қайтуб келдук. Ўрадан олингон маълумотларнинг ҳаммасини келуб, парахўддаги аркони ҳарб ва Афғонистон ҳайъати ваколасин жамъ қилуб, бирин-бирин сўйлаб бердим ва ўз фикримча, бек бобонинг сўзи тўғридур. Нима бўлса ҳам қайтмоқ маслаҳат. Менимча, ўтиб кетмоқ маҳол кўринадур, – дедим. Мажлис менинг фикримга қўшулмади. Нима бўлса ҳам қатъиян дарёни(нг) ёруб, куч ила бўлса-да, ўтуб кетмоққа қарор қилдилар. Мажлис асносинда баъзи ўртоқлар, Казакўф бизларга ҳар нимарса бўлса ҳам иш қилуб, уришсангиз ҳам дарёдан Каркиға бир илож қилуб ўтушга ҳаракат қилингиз, деган, эди. Туркманларда нима қувват бор дейсиз. Қарс-курс беш-ўн ўқ отган ила бўлди-қўйдими? Нарироқ боруб тўпдан, пулемётдан, бўмбамётдан, милтиқдан бир оташ² очсак, туркманлар ўзлари қочурга жой тополмай қоладирлар, дея сўзлаган кишилар-да бўлди. Соат том бир эди. Парахўд ичида ҳамма аскарлар мукамал яроғландилар. Бизим бу ики парахўдимизда бир тўп, бир пулемёт, бир бўмбамёт, юз киши интернационал Австрия – Мажор аскарлардан бошқа бизлар ила бирга Афғонистонга кетуб бораётган 11 киши – фирқа олойи ва бир неча парахўд ходимлари, қарийб бир юз қирқ киши, ҳаммаси мукамал яроғланди. Тўп ва пулемётларнинг атрофлари тойланган пахта ила ўралди. Ҳамма аскарлар-да ўзларини

¹ Боя, ҳали

² Муаллиф «оташ очмак» шаклида қўллаган.

пахта тойлари ила ихота қилдилар-да, парахўдимиз хуштагини чалди-да, «ҳар чи бода бод»¹ дея равона бўлдук. Бизлар боруб сўйлашгон туркманлар дарёнинг ўнг соҳилиндан кемамиз йироқ ўлдиғиндан отган ўқлари етушмас эди. Онлар ўқларининг етган-етмаганига қарамасдан, пайдарпай ўқ равон қилмоқда эдилар. Тольёга қаршу бизим парахўдимиз борган сари дарёнинг сиқиқ ерига борур эди. Бора-бора ўнг тарафдан ўқ етадиргон ерга бориб қолди. Соат 3 дан 20 минут ўтган эди. Дарёнинг сўл соҳилиндан Оқтепа исмли ердан қумлик баланд-баланд тепалар устидан дурбин ила қаралганда, ўрмалашган туркман аскарлари кўрина бошлади. Кемамиз беш дақиқа чамаси илгари кетган эди. Бирдан ўнг тарафдан ҳамда сўлдан оташ очдилар. Бу ногаҳоний ики тарафдан бирдан очилган оташнинг ўртасида қолган бир ҳовуч инсон каттаси ўзини йитуруб, ақлини шоширмоғи табиийдур. Бизим қўманда ҳайъати бизим тарафдан оташ очмоқға парахўд хуштагини таъйин қилмишди, тольёга қаршу бирдан бир ўқ келуб кемамизнинг пар қозонини тешуб юборди. Бир тарафдан дўл ёқғондек ўқ парахўднинг мошинахонасига қараб келса, икинчи тарафдан кают(а)ларга қараб чизиллаб ўқлар келмоқда эди.

Парахўднинг пар қозонининг тешиливи-да бизим учун бир бало бўлди. Бутун кемадаги кишиларнинг қулоқлари(ни) шавуллаб, гаранг қилуб юборди. Қулоқларимизға пахта тикуб қўйсак-да чидаб турмоқ имкон хорижинда эди. Шул вақт овози хаста бўлган одамға ўхшаш кемамиз уч маротаба хириллаб юборди. Бизнинг аскарлар тарафиндан-да оташ душман тарафиға қараб очилди. Лекин тольёга қаршу иш ишдан кечган эди. Чунки бу вақтда ўртоқ Иванўф ила аскар бошлиғи ва улардан бошқа 22 киши мажруҳ бўлуб, 3 киши ўлган эди. Бизим каютамызда бизлардан бошқа тўрт рус, австрия(ли), арман ўртоқлар-да бор эдилар. Бунларнинг ҳаммалари англиски бешотар милтиқлар ила қуролланган эдилар. Фақат ман ила биродарим Абдулматлабға винтовка тушмай қолгон эди. Бу бизим баҳодир ўртоқларимиз «Сизлар милтиқ отишни(нг) билмайсиз. Ҳали қараб турунг, бизлар қанақанги душманни урамиз», — дея аввалда яроғланган вақтларида мақтануб-да қўйган эдилар. «Мард киши майдонда шайлансун» фаҳ-

¹ Нима бўлса, бўлди

восинча, бирдан (бир) бизим каютанинг тепасида отишуб тургон австрия(ли)га ўқ тегуб, бизнинг каютага юмалаб тушмасинми. Буни кўрган замон ҳамма ўртоқларимизнинг ғайрат ва баҳодирликлари сувға уруб кетди. Бўғумлари бўшашуб, тарвузлари қўлтуқларидан тушуб, икинчи милтиқни(нг) қўлларига олишга ҳолатлари қолмади – журъат қила билмадилар. Фақат биргина Гриша исмли ўртоқдан бошқалар каютадан юқорига чиқмоқға-да журъат қила олмадилар. Бизнинг ила бирга кетаётган австрия(ли) дўқтуримизда ҳеч нимарсани(нг) билмайдирғон, вақт ганиматда ўзининг номин дўқтур қўюб олғон бир киши экан. Каютамизға юмалаб тушган австрия(ли)нинг қони бутун хонамизни(нг) қонга бўягандан сўнг, ародан бир соат кечгандан сўнг ўларча маст ҳолатида келуб, бечорани(нг) ярасини боғлади. Ярани(нг) боғлаган вақтида бир фи(л)-шир дўқтуримизнинг камоли мастлиғидан қўлтуғидан кўтаруб турарди. Агарда ўз ҳолина қўйса, йиқулиб кетуви шубҳасиз эди. Ҳарна ўлса, иш ишдан кечмиш эди. Парахўдимиз борган сари сўнг (сўл) тарафимиздаги душманнинг энг қувватли отишининг остига яқинлаша борур эди. Толёнинг бадлиғина қаршу шу аснода бизим парахўдимизнинг орқасига боғлангон баржамизнинг бир арқони узилиб, биргина арқони қолган эди. Агарда икинчи арқони-да узилса, бир кемамиз – қанча асбоб, қирқ-эллик чамасида одам, бир тўп, бир бўмбамёт душман қўлига тушган бўлур эди. Иш ўнгидан келмаса, шўйла бўлар экан. Пулемётимиз-да «тит-тит» дея уч-тўрт ўқ чиқоруб, бир тўхтаб, тузуккина отилмади. Тўпимиз-да беш-олтидан ортуқ ўқ чиқара олмади. Бўмбамёт эса ики ёки учдан ортуқ ўқ узолмади. Табиий, инсон жонидан умид узгандан сўнг кўб-да қўрқмас экан. Парахўд ичидаги инсонларнинг ҳаммасида бутун иш қўлдан кетганлигин сезган эдилар. Парахўдимиз бўлса, қоқ душманнинг уяси бўлган кумлик тепанинг тагина борган эди. Шул вақт парахўднинг устига чиқуб қарасам, бир-ики киши мастшо, ҳама сувға уруб кетубдур. Ҳар замонда бир бизнинг тарафда-да ўқ отилуб қўядур. Тездан душман қўлиға ҳаммамизнинг асир тушажагимиз муқаррар эди.

Ўртоқ Гришани(нг) чақируб дедимки, «ўртоқ Бровин қаю ерда бўлса, боруб айт. Ўртоқ Иванўф мажруҳ бўлуб, ўзи ила ўзи овора, Авлоний айтадурки, тезлик ила сиз

расфаражени қилинг. Парахўд кейинга қараб қайтмаса, қолганларимиздан-да айриламиз», — дегил дея ўртоқ Бровинга ўртоқ Гришани юбордим.

Тездан ўртоқ Гриша «Сенинг сўзингни боруб ўртоқ Бровинга айтдим, мақбул бўлди. Парахўднинг қайтмоғига буйруқ қилди», — деди. Демак, парахўдимиз секин ўнг тарафна бурилуб, сувнинг оқишига қараб, маъюсона равона бўла бошлади. Ҳариф душман қайтсак-да, отишни шиддадландирур эди. Соат 4 дан 30 дақиқа ўтган эди. Демак, маъюсона бир суратда кейин қараб чекилдик ва душманнинг отган ўқларининг аксари «разрывной» бўлуб, охирги вақтларда кўпроқ «боевой» ўқ ёғдира бошлаган эди. Табиий, душман тарафида-да зоеъот бизим тарафдан ики ҳисса ҳисоб қилинурди. Душман бизнинг кейин қараб қайтувимиздан истифода қилуб, ярим соатлик йўлғача отиш ила кузатуб келдида, жим бўлди. Демак, бу бизим кўҳна парахўдимиз душманнинг тўрт соатлик ёғдиргон ўқиға чидаш берди. Олингон маълумотларга биноан, душман тарафинда рус офисарлари ўлмак ила баробар инглис агенларида борлиғи маълум бўлди.

Тошкандан Афғонистонға ҳайъат ила бирға кетадиргон мусулмон фирқа олойиндан 2 си оғир, 2 си енгил яраланмиш эди. Ҳисом Жалолий ила Валихўжа ўғли енгил, Мустафо Тиллобек ўғли ила Аваз Самад ўғли оғир яраланмиш эдилар. Парахўднинг атрофидаги душман ўқиндан урилган тешуқлар бир мингдан зиёда эди. Бизим бу кўҳна парахўдимиз кейин қараб қайтишдан сувнинг оқимиға қараб юрганлигиндан аввалда юқори қараб бир кун юрган йўлини 3 соатда тай қилди. Демак, кеч соат 8 да дарёнинг ўртасида бир отоға лангарандоз ўлди. Дарёнинг баъзи ери чуқур, баъзи ери саёз ўлдиғиндан кечалари юрмоқ мумкин эмас эди. Кундуз кунлари-да баъзи вақтларда дарёнинг саёз ериға тўғри келуб қолуб, «бобой кема»миз қумға ўлтуруб қолуб, бўкура-бўкура бир соат-ики соат сарсонлиғдан сўнг базўр қумнинг қўлиндан яқосин қутқаруб, равона бўлурди. Шул сабаблара мабни¹ агарда соҳилда қарор олса, эҳтимол душман тарафидан янада ҳужум бўла қолса, яқосин соҳилдан қутқармоқ оғир бўлуви эҳтимоли бор(э)ди. Ҳамда душман ила бизим орамиз 3 соатлик сув йўли ўлдиғиндан, эҳтимол, душман бизим ортимиздан қувиб келуб, кечаси бирдан ногаҳоний ҳужум қилув эҳтимоли-да бор эди. Мана

¹ Биноан

шу ҳолларни(нг) эътиборга олуб, кемамиз дарёнинг ўрта-сидаги отода лангардандоз ўлди. Бу энг хавфлик кечани(нг) дарё юзинда, ото ёнинда ўткарурга қарор қилдук. Кечанинг соат 4 инда отога қўйилган қоровулимиз «Туркман келди!» – дея амон қичқирди. Бутун аскарлар тўпдан, пулемётдан, тўфангдан отога қараб оташ оча бошладилар. Ярим соатдан сўнг отиш тўхтади. Тафтиш асносида туркманларнинг юрак қилганликлари очиқ маълум бўлмади. Ярадор бўлгон аскар бошлуғининг ўрнига янги тайин бўлгон командиримизнинг ярим соат миёнасида отилган 4–5 минг чамасида ўқнинг ҳавога кетганлиғи очиқ маълум бўлди. Тонг ёришар-ёришмас, парахўдимиз Чоржўйга қараб равона бўлди. Бу бизим парахўдимиз ҳазрати Нўҳнинг кемаси ила шовла еган энг эски «система», 1900 йилинда Петроградда ясалгон, ҳар одимда бир тўхтайдиргон парахўд эди. Лекин сувнинг оқишига қараб юрганда учар қуш ҳам етолмас эди.

Б а й т :

Гунбази даврон каби айрилмадинг бир нуқтадан, Тўрт кеча-кундуз юруб, Чоржўй қайтиб келдимиз, – дея 24 июнда соат 4 да яна ўзимизнинг тўрт кун илгари чиқуб кетгон Чоржўйимизга қайтуб келдук. Бу кун кечгача ярадорларимизни(нг) Чоржўй хастахонасига извошчиклар ила узатдук. Бу кеча(ни) Чоржўй истансасининг шимол тарафинда, тахминан, истансадан 7 чақирим йироқликда парахўд ичинда ётдук.

25 июнда кеч соат 4 да парохўддан ашёларимизни(нг) чиқоруб, вағона ўлтурдик. Бизим бу маданият йўрғаси кеч соат 5 да **Асхобод** тарафига қараб равона бўлди.

26 июнда соат бирда «**Аннинка**» истансасига етушдук. Йўлларда қайси кўз ила кўрайлук, йўлларнинг ҳар ики тарафи бутун харобазор. Вайрона бўлган хоналар, бузилган вағунлар, бурда-бурда бўлуб ётгон темирлардан бошқа ҳар бир одимда ҳайвон ўлумтиклари. Яқин-яқин ерда инсон мозорлари. Назари диққат ила боққан инсонга жигарсўз бу қумлик гўё маҳшаргоҳ каби кўринурди.

Бу манзарани кўрган инсон:

(р у б о и й)

Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боғлар барбод ўлмиш, хазони қолмиш,

Золим фалак бу элларга қахр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш, —

демакға мажбур бўлурди.

Йўлларнинг ҳар ики тарафидаги қирғиз уйлар(и), туркман хоналариндан асар ўлароқ хароба айвонлар, бузилган деворлар, қорайган ўчоқлар қолмиш. Бизи минган вагонимиз ҳам бу даҳшатлик Ишқобод муҳорабасига иштирок этган(и) сабабли эшиклари бузилган, ойналари синган, сувхоналари хароб бўлганлиқиндан мариш кишидек сусти ҳаракат қилурди. (Поезд) «Аннинка» истансасинда бироз истироҳат қилди-да, Марига қараб секин ҳаракат қилди.

27 июн кундуз соат 12 да **Марига** келуб тўхтади(к). Мари истансасинда бизлари(нг) рус ва мусулмон ўртоқлар мусиқа ила қаршу олдилар. Соат 2 да Марининг махсус ҳукумат боғинда бизлар учун бир зиёфат вердилар. Бу зиёфатда Туркистон жумҳуриятининг Ишқобод муҳорабасига махсус аркони ҳарб аъзолари ҳозир эдилар. Зиёфатдан сўнг Афғонистондан келмиш вакилларнинг Туркистон Жумҳурияти номиндан бир неча ўртоқлар оташин нутқлар ила қаршу олдилар. Буларга жавобан Мирзо Абдулрахимхон нутқ сўйлади. Туркман атаманлариндан Ўроз сўфи сўз олуб, «Мен афғон биродарларимизнинг Туркистонға қадам босуб, Афғонистонға ҳамхудуд ўлан Туркистон Жумҳурияти ила дўстлашмак ниятинда келарин табрик этарам», — деди. Мажлис тамом бўлгандан сўнг ўз ётоқхонамиз ўлан вагонимизга келуб ётдук.

28 июнда кеч соат 8 да вагонимиз секин Кушкаға қараб ҳаракат қилди. Кеч соат 10 да **Кушка**(га) келиб тўхтади. Бурадаги рус, мусулмон ўртоқлар бизи мусиқа ила қаршу олдилар. Афғон ҳукуматининг сарҳад ҳокими Ёрмуҳаммадхон тарафиндан келуб бизлари(нг) кутуб турғон чопар — отлик аскар Абдулрахимхондан мактуб олуб, биз 22 киши учун от ва бошқа керакли ашёлар — нимарсалари(нг) рўйхатин олди-да, равона бўлди.

29 июнда қиладургон ишимиз йўқлиғиндан Кушка қалъалари ва бошқа керакли ерлари(нг) айлануб, тамошо қилдук. Кушка қалъаси Туркистоннинг Афғонистон худуди ўлдиғиндан эски ҳукумат замонинда «тилсимот» қилуб ишланмишдур. Мундан ташқари, қалъа кичик бир тоғнинг водисинда бино қилиндиғиндан атрофиндаги тоғлар табиий бир буюк истехком хидматин адо қилур. Бура-

да симсиз тилғироф – ҳаво тилғирофи ради(о) ҳам мавжуддир. Ҳавоси гўзал, ери ўсумликдир. Оқар сув ўлмадингдан тоғ этаклариндан чиқадирғон булоғ – чашмаларнинг бир нечасин симинт¹ ила ишлаб, бир ерда жам қилуб, водофровод – ер остиндан юрадиғон сув ижро қилинмишдир. Шимол тарафиндан оқадирғон Кушка ирмоқи ўлса-да, шаҳар баландликда бино қилиндиғиндан тубанроқдаги қариялари(нг) суғорур. Бул ердаги мусулмонлар рамазон рўзасин Тошкандан бир кун сўнг ушладиғиндан ийдни(нг) 29 июнда душанба куни ясадилар. Бу кун кеч соат 2 да бир неча рус ўртоқлар ила бирга афғон фуқаролариндан бири бизлари(нг) зиёфатга чақирди. Афғон халқи туркистонлик каби бисёр меҳмоннавоз эмиш. Зиёфатдан қайтуб, хонамиз ўлан вағонимизга келдук. Бу вақт бир неча рус ўртоқлар Мирза Абдулрахимхонга ариза олуб келди. Бурада афғон фуқаролариндан жамшидий исмли бир қабила бор экан. Мазкур жамшидийларнинг бир қисми Туркистон туфроғинда туруб, ўғрилиқ ва қароқчилик ила иш кўрур экан. Русия тупроғиндан аёғлик моллари(нг) ҳайдаб кетуб, афғон туфроғидаги шерикларина беруб, Кушка атрофидаги шерикларини афғон туфроғидаги ўртоқлари ҳар хил аёғлик моллари(нг) келтуруб беруб, шўйла ўғрилиқ ила касби маишат қилур эканлар. Яқин замонда Кушка атрофиндаги хохуллар(нг) уч юз қадар қўйини ҳайдаб, афғон туфроғига ўтказуб юбормиш эканлар. Мана шул хусусда мазкур хохуллар йўқолган қўйларин борасида ариза келтурмишди. Абдулрахимхон хохуллар қўлидан аризани олуб, тездан бу аризани(нг) ерина еткурмоқни ваъда қилуб, хохуллари жўнатди. Бурадаги руслар сарҳадга яқин яшадиклариндан Афғонистоннинг лисони умумийси ўлан форсича тилни(нг) мукаммал суратда билурлар.

Тошкандан чиқғондан буён ҳамма ерда бизим мажлисларимиз қизиқ ва мароқли борурди. Чунки аромизда турли-турли миллатлар ўлдиғи каби турли-турли лисонда сўйлашувлари ила баробар тўрт хотун киши ўлдиғиндан кўб вақтларда мажлисимиз гуллаб-қизуб кетар эди. Баъзи мажлисларда бир тарафда бир-ики киши инглизча сўйлашса, бир тарафда бир-ики киши форсийча сўйлашур. Бир тарафда бир-ики киши русча сўйлашса, бир тарафда бир-

¹Цемент

и́ки киши немисча сўйлашур. Бир тарафда хотунлар бир-бирлари ила ҳарзагўйлик қилсалар, бир тарафда бир-и́ки киши туркча гаплашур эдилар. Баъзи вақтларда бир лисонда сўйлануб турган сўзни(нг) и́кинчи лисонға таржима қилдурур эдилар. Аксар вақт бир лисондан и́кинчи лисонға таржима қилдирмоқға аромиздаги хотунлар сабабчи бўлур эдилар.

29 июнда кеч соат 4 да ужин – кечлик емак вақтинда ўртоқ Бровин Мирзо Раҳимхонға хитобан форсий лисонда «Ман сиз халқни яхши билурман, сиз кўп ҳийлакор одамларсиз, сўзларингизни эътибори йўқ. Чунки уч кун бўлди ҳамон бизларнинг кетмоғимиз учун от ва бошқа ашёлар ҳозир ўлмади», – деганда ғазавангирнинг бири ўлан сиёсат дунёсиндан тариқча хабарсиз Мирзо Раҳимхоннинг ранглари ўчиб, еб турғон таоми талх бўлуб, ранги ўзгарди-да ва у бир калима ўлсун, жавоб бера билмади. Фақад «соиб, меояд, меояд»¹ ила кифояланди. Агарда Абдулраҳимхон ўрнинда аҳволи оламдан хабардор бир киши бўлса эди, шўйла жавоблари верур эди: «Товариш Бровин! Бошқа киши сўйласа ҳам сиздек мусташриқ бир киши бўйла сўзларни сўйламасангиз керак эди. Чунки сиз бизим Афғонистоннинг йўллари ила тониш киши эдингиз. Бизнинг йўлларни яхши биласизки, тоғлиқ, чўл-биёбондир. Сизнинг Туркистонингизға ўхшаш бу чўлистонда афтомобил ёки оташ аробамиз йўқки, сизни(нг) дарҳол ўтқазуб олуб кетсак. Ёки сиз 3–4 кишидан иборат эмасизки, дарҳол 3–4 от тайёр қилуб, миндуруб кетсак. Сиз 24 кишидан иборат ҳайъати ваколанинг минмагингиз учун 24 от, олуб борадирғон юкларингиз учун 30 от, сизларга йўлда тикмак учун 15 чодир-хайма учун 15 от, ҳар хил асбоб ва таомлари(нг) юклаб юрмоқға 15 от, сизларни(нг) муҳофазат қилуб кетмоқға, оз бўлғонда 50 отлиқ аскар, буларни(нг) бир ерга жам қилғонда 134 «бегун» от ҳосил эдар. Бу отлар ила бошқа ашёлари(нг) ҳозирламак учун бизим бу қишлоқ сипоҳдор ҳокими́на, энг оз бўлғонда, 3–4 кун вақт лозимдур», – деб жавоб вера билурди.

30 июнда Мирзо Раҳимхоннинг кучи фақат ўзига етди-да, кеч соат 5 да ёнига 2 афғон аскарин олуб, сарҳад ҳокиминдан хабар олуб келмоқға жўнаб кетди. Соат 8 да бизим

¹ Келади, келади, соҳиб.

учун ҳамма ашё ва отлар ҳозирлик хабарин олуб келди ва Хирот ноиб ал-ҳукумаси тарафиндан юборилган форси мактубни(нг) ўқуб берди.

Келган мактубнинг қисқача мазмуни шундан иборат:

Муҳтарам азиз меҳмонлар!

Сизлар учун сарҳадга от, хайма ва хидматкорлар, аскарлар юборилди. 1 июлда сабоҳ соат 8 да Кушкада ҳозир ўлса керак. Сиз, азизимонлар, шунга қараб ҳозирланувингиз матлубдир.

Имзо: Хирот волийси.

1 июлнинг тонги отди. Туркистондан Афғонистонга борадирғон ҳайъати ваколанинг дилиндаги энг қизиқ иш-таҳолардан биринчиси от ила сафар қилмоқ бўлса, икинчи(си), Афғонистон сарҳадиндан кечуб, Афғонистон туфроғин кўрмак, аскар, таълимот ва тартиботларин мушоҳада қилмак эди. Ароларинда бир-бирларига бу қумлик, тоғлик саҳро узоринда афғонлар бизларга қаю тариқа меҳмондорлик қилурлар экан, дея ўз ароларинда сўзлашуб-да қўярлар эди.

Вақтики, соат сабоҳ 8 ни сўқмиш эди, Кушка истансасинда бир юз отлиқ афғон аскарари, 60 адад эгарланмиш отлар ҳозир ўлдиғин кўрдик. Мол ва ашёлар ортмак учун тева қавмига ўхшаш қавм урилган отларга юкларимизни бир онда ортуб, тайёр қилдилар. Бизларга минмак учун келтурган отларининг устидаги эгар-жабдуғлари том ёврूपоча ўлуб, отлари-да энг яхши отлардан эди. Соат 10 да отларга миндук-да, Кушка шаҳрига хайр, дея Афғонистон ҳудудига қараб равона бўлдук.

Йўлда бизим кетишимиз жуда мароқли ва қизиқ кетиш эди. Олдинда ҳайъати вакола, орқада юз адад мусаллаҳ¹ афғон аскарари, унинг орқасида 30 отга юкланғон ашёларимиз келарди. Биз ила бирга келаётган афғон аскарларининг ҳаммаси кавалерски милтиқ ила мусаллаҳ ўлуб, отлари ҳам яхши, кийимлари Австрия аскарларининг кийимларининг худди ўзи эди. Фақат ранги малла. Оёғларида яхши ботинка, иликларида малла рангда чулғов чулғонғон эди. Бош кийимлари ҳам малла рангда бўлуб, ўнг тарафига афғон тамғо ўткузулғон эди. Бул аскарларнинг кийимларининг Афғонистонинг ўз корхонасида ишланган

¹ Қуролланган

ашёларидан ўлдиғи ўз-ўзидан маълум эди. Бу Осие азаматларининг турмушлари ёврополик ўртоқларимизнинг назари диққатларин жалб қиларди.

Ичимизда умринда от минмагон, от ила сафар қилмагон кишилар ҳамда бир неча хотунлар ўлдиғиндан масофаси 3,5 тош бир йўлни(нг) тай қилгунча, она сутлари оғзиларина келди. Йўл узоринда баъзилар отдан юмалаб-да тушди. Бири йиқилуб, қўли чиқди. Хотунлардан бири-да отдан бир юмалаб олди. Кетуб бораётган йўлимизнинг ики ёни пастпаст тоғлардан иборат бўлуб, йўл бу тоғларнинг адирида эди. Йўлнинг бир тарафида кичкина сув ҳам оқуб турар эди.

Алҳосил, соат бир яримда **Чихлдухтарон** исмли бир манзилга эришдук. Чихлдухтарон ила Кушка (ва) Шайх Жунайд¹ ароси 22 чақиримлик масофадир. Чихлдухтарон хусусида сўрағонимда, Тошкандаги Чихлдухтарон хусусида мардумлар қиладурғон нақлиётни(нг) айни ўзин сўйлаб бердилар. Бурада бизлар учун 15 адад хайма-чодирлар тикилғон кенг бир кўкаламзор майдонга келуб тушдук. Бу майдоннинг ҳар тарафида фахса девордан ясалғон қалъа бор. Бизлар учун турли-турли таомлар ҳозирланғон, ҳар бир ишга бошқа одамлар — хидматкорлар тайин қилинғон эди. Чодирларни(нг) ичига кируб, истироҳат қилдук. Бу чодирларнинг игнасида ифигача ўз корхоналаринда ясалганлиги устиндаги тамғалариндан маълум бўлуб турар эди. Бир оз истироҳат қилганимиздан сўнг ҳозирланмиш таомларни(нг) алоҳида таом чодирини муҳайё қилдиларда, бизларга «Марҳамат кунед, нон тайёр шуд», — дедилар.

Боқинг, бўйла кўҳистонда бизлар учун 7—8 турли таом ҳозирламишлар. Ошубталағон вақтимизда Кушкада Абдулрахимхонни(нг) хафа қилғон ўртоқ Бровин оғзига таомлар тотди, лаззатлик келуб, мундан ики кун илгари қаҳру ғазаб ила сўйлағон сўзларин унутди-да, беихтиёр, «Абдулрахимхон соиб², афғонҳо бисёр хўб таом пухта меку-нанд»³, — деб юборди. Бизлар-да, берган Худога ёқибди, дейинча, ики кун илк заҳарлик мажлисининг заққум таомларин, оғу каби сўзларин эшитган букун тамиз суфра

¹ Мари ила Кушка аросинда Жунайд исмли мазор ўлдиғиндан қадимдан афғонлар буралари(нг) Шайх Жунайд исми ила юритулар экан.

² «Соиб» калимаси аслида «соҳиб» ўлуб, Афғонистонда Туркиянинг «афандим», Туркистоннинг «тақсир», Тотористоннинг «ҳазрат», Хитой мусулмонларининг «хожам» калимаси ўрнида истемол қилинур (Авлоний изоҳлари).

³ Афғонлар овқат қилишни боплашади-да.

устида, ғариз таомлар олди(миз)да ширин сўзлар сўйланганига таажжуб хандаларимиз келди-да, қаҳ-қаҳ уруб кулишуб юбордук.

Ўртоқ Бровиннинг ранги бироз ўзгарди-да, бизлара хитобан: «Чароханда мекунед?»¹ – деб қўйди.

2 июлда сабоҳ соат 8 да бурадан ҳаракат қилдук. Соат 11 да **Чордара** исмли манзилга етишдук. Бизлар келуб етушганча, хаймадорлар биздан илгари келуб, чодирлари(нг) тикуб, таомларини(нг) ҳозирлаб қўймишлар эди. Афғонларнинг тезкорлиги ва чидамли(ли)ги, фидокор, озға қаноат қилувчи, табиий ва жиддий, жанговар бир халқ эканлиғлари юриш ва туришиндан, иш ва ҳаракатлариндан маълум бўлуб турар эди.

Бу ики манзил ораси 18 чақирим масофадир.

Чордара кичик бир қишлоқ. Аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик ила касби маишат қилурлар.

3 июл

3 июлда бурадан ҳаракат қилуб, соат 9 да Хожа Милол исмли қишлоқға етушдук. Бу қишлоқнинг-да аҳолиси экинчилик, чорвачилик ила тирикчилик қилурлар. Бу ики манзилнинг ораси 18 чақирим масофадир. Бу қарияда Хожа Милол исмли бир кишининг мақбараси ўлдиғиндан бу қишлоқ шул мазор исми-ла тасмия қил(ин)мишдир.

4 июл

4 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан жўнаб, соат 12 да **Парвона** исмли қишлоқға етушдук. Бурада бизларни бир юз қадар мунтазам афғон отлиқ аскарлари нақоралар, найлар ила қаршу олди(лар)². Бу қишлоқнинг қадим замонларда Фарғонадан келмиш бир зот бино қилдиғиндан бу қариянинг исми ила тасмия қилинмишдир. Бу қишлоқда Фарғона отанинг мақбараси-да вордир. Афғонлар «соҳиб»ни(нг) «соиб» деб юритганларидек, «Фарғона» отани(нг) «Парвона» деб юритурлар эмиш. Бу аскарларнинг оросида туркманлардан ҳам бор эди. Туркманларнинг биридан «Нечук сиз афғонларнинг оросида юрубсиз? Сизлар на вақт бурая келдингиз?» – деб сўрдиғимда шўйла жавоб бердилар: «Вақтоки, Эрон шоҳлариндан Нодиршоҳ туркман-

¹ Нега куляпсизлар?

² Нақоралар бизим Туркистоннинг буюк нақораларига ўхшаш отнинг эгарининг қошига ўрнашдирилган, атрофига қизил бахмалдан ўров ўралган, сурнайлари эса, Ёвропо сурнайларидан эди (*Авлоний изоҳи*).

ларни(нг) тахти идорасига олгондан сўнг туркманлардан аскар ясаб, Афғонистонга ҳужум қилуб, Афғонистонни(нг)да тахти ҳимоясина олгон вақтида бир минг уйлик туркманлари(нг) кўчириб келуб, ерлашдиришидир». Бу ту(р)кманлар афғонча сўйлаша билувлари баробаринда ўз оталарини(нг)-да унутмаишлар.

Бу ики манзил ороси 45 чақирим масофадир. Бу ики манзил ороси бутун тоғ ила чўлдир. Йўлда тоғнинг тор ерлари – дарбандлари бордир-ки, ёз кунларида улов ила юрмоқ мумкин ўлса-да, қиш кунларида юрмоқ четан ва хавфликдир. Бу тоғни(нг) афғонлар Кўҳи Бобо – Бобо тоғи атарлар. Бу тоғ бурадан бошланиб Афғонистонни(нг) шарқ тарафин иҳота эдан табиий истехкомлардан ўлуб, шунақаси Кобулдан 4 тош беридан ўтуб кетуб, Ҳиндустон чегарасига боруб тираладур. Бу тоғ Туркистон учун Афғонистонга бир садои сангиндир, ҳамкандадир. Бу тоғнинг йўлида – дарбандида Истанбул бўғозининг куйруғидан бу тоғ оросинда (ўтган) йўл узоринда эски замонлар турклар тарафиндан бино қилинмиш Чуқурқалъа исминда бир қалъани(нг) харобаси вордур. Бу қалъа ердан қирқ газ чамасинда ковланиб, ер остига бино қилинмишидир. Тебасида ердан йигирма газ чамаларида юқори ишланган тарзи меъмори Туркистон мадрасаларининг пештоқларининг кўфия нусхасидир. Ичкарасига қирқ зина ила тушиладир. Бир тарафи ҳужралардан иборат ўлуб, ҳаммаси пишган гиштдан ясалган. Баъзи тарафлари бузилгон емрилгон ҳолда турган кишига гўё бўйинини эгуб, «Эй, турк уруғлари, (ман) сизлари учун айтарлик туҳфалар(ин)данми?» – дея салом берган каби қийшаюб, кулимсираб турар эди. Бу қалъани ёнида бир ирмоқ бўлуб, бу ирмоқ устига айни замонда ишлангон, кўфрукнинг устунлари энг қадим асрлардан эканлигин маъюсона изҳор қилур эди.

Бу қалъанинг шарқ тарафинда 3 чақирим қалъадан йироқликда давраси 15 газ чамасида бир минора вордур¹. Бу тоғ ила Фарғона ота ороси 22 чақирим масофа ўлуб, Туркистоннинг Мирзачўлига ўхшаш тошлик, қумлик бир чўлдир. Бу чўлнинг ўртасида йўловчилар учун ясалмиш кенглиги 12 газ, бўйи 20 газ чамасида қудуқ вордукки, бу қудуқ(нинг)-да юқорида мазкур қалъаларнинг биноси ила

¹ Бу осорлари(нг) афғонлар Шоҳрух подшо бино қилмиш, дея сўйлаюрлар (*Авлоний изоҳи*).

бир замонда бино қилинмиш, усти пишган гиштдан гунбаз қилинуб ёпилмишдир. Бу қудуқнинг суви бу чўлда сафар қилгон кишилар учун нуқул оби ҳаётнинг ўзгинасидир.

5 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да **Ҳирот** шаҳрига етушдук. Бул ики манзил ороси 18 чақирим масофадир. Кушқадан то Ҳиротгача бу йўлдан бошқа яна бир йўл бордур. Чиҳлдухтарондан чиқуб, Дўғи работига келинур. Бул ики манзил ороси 24 чақирим масофадур. Ҳирот ила Кушканинг ороси бутун тоғлик ўлуб, йўл бу тоғларнинг дарбандлари оросиндан кетадир. Бураларинг ери аксар қумлик, тошлик ўлдиғиндан ўсумлик ерлари оздур. Унда-мунда кичик қишлоқлар ўлуб, уйлар лойдан ясалгон паст-паст иморатлардан иборатдур. Булардан бошқа, унда-мунда овул тикуб ўлтурғон кўчмалари-да бордур. Экинлари: буғдой, арфа, жўхори, тариқ. Баъзи ерларда беда ҳам экар эканлар.

Буранинг аҳолисининг бир қисми экинчилик ила қолганлари аёғлик мол—чорбочилик ила касби маишат қилурлар. Тоғларнинг устларида, адирларида ўтлаб юргон тева, от, қорамол, қўй, эчкулар ҳар одимда кўзга тўда-тўда учрарди. Ҳозирда Туркистонда аёғлик молларнинг уруғи қуруғонликдан бир неча йилдан бери бўйла подаларни(нг) кўрмагонлиғимиздан, жин кўзига чақа чиқидирма кўринғонидек, бизим кўзимизга бир турли бўлуб кўринур эди. Ихтиёрсиз, «Оҳ!.. Туркистон! Бу Ёвропо қонхўрларининг оламсўз, оташфишон жаҳон муҳорабалари натижасида на ҳола келдинг?!» — дея хўрсинуб-хўрсинуб қўярдик. Баъзи ерларда қовун, ҳандалак, бодринглар сувсиз битар экан.

Бурадаги муқим халқ жамшидий ҳамда хазора, бироз афғонлар-да вордир.

Туркистоннинг сарҳади ўлан Чиҳлдухтаронда афғон ҳукумати тарафиндан бир рисоладор ила 400 чамасида аскар турадир.

Ҳирот ила Парвона ороси-да тоғлик йўлдир. Биз тоғлар оросидан чиқғонимиздан кўзимизга 9 адад минор кўринди. Бу минораларнинг-да бир қисмин Шоҳруҳ, бир қисмин Мир Ҳусайн бино қилдиғин сўйлаюрлар. Бу минораларнинг бир тарафида бино қилингон мадраса — замонасининг дорилфунунларининг Ҳирот шаҳрининг кўрғонидан ташқарида ўлдиғиндан марҳум Абдулраҳмоннинг замонида инглизлар, «Руслар Куш(ка)дан ҳужум қилса, бура онлар

учун ол-веришли», — дея ҳаммасини(нг) буздируб юбормишдур. Бу минораларнинг баландлиги 22 газ, айланаси 20 газ чамасидадур. Сар то по¹ложувардий нақшинкорлик ўлуб, жуда эски ўлдиғиндан нақшлари емирилуб, барбод ўлмиш эса-да, баъзи ерларинда хатти кўфий ила ёзилмиш оятлар киши онгламаслик даражада ялтираб турадур.

ҲИРОТ

Хирот шаҳри энг қадим бир шаҳар ўлуб, Хирирўд наҳри бўйига айланаси бир тош — 8 чақирим, эски замонда ту(р)клар тарафиндан (475 ҳижрийда салжуқ туркларидан Жалолиддин Мукдашод) ясалмиш, қўрғон ила ихота, атрофи тоғ бир водийга бино қилинмишдир. Яқин замонларда афгонлар бул эски қўрғоннинг ташқарисидан янги усулда яна ики қат девордан қўрғон ясамишлардирки, баландлиги 2 газдир. Бу деворларнинг ташқарисига чуқурлиги 10 газ ўр—хандақ қазиб қўймишлар.

Хирот Афғонистоннинг машҳур шаҳарлариндан ўлдиғиндан бура бир ноиб-ал-ҳукума (губернатор) тарафиндан идора қилинур. Аскарый ишлар идорасини(нг) ноиби солор (военный губернатор) идора қиладир.

Хирот, бир тарафдан, Эрон сарҳади, икинчи тарафдан Туркистон чегарасига яқин ўлдиғиндан тинч замонларда (мирное время) 7—8 минг аскар тутиладир. Бурада бир юзи ўттиз отиш тўпи вордурки, булардан 84 (таси) қадим замонлардан қолмиш оғзиндан ўқланадурғон (даханпур), қолғон 70 адади янги усулда (системада) ясалмиш турли тўплар ва пулемётлардан иборатдур. Бурада Ёврупо муҳорабаси замонида Гирмониядан олинғон 40 минг 11 отар милтиқ (винтовка)дан тўрт минги ўлуб, қолғонлари Кобул корхонасида ишланғон биротар (берданка) ила мусаллаҳдирлар.

Аскарлар маишати:

Афғонистоннинг аскар олув усули умрийдур, ҳозирда аскарга отлиқ бўлса, бир ойга 32 рупия, пиёдаға 20 рупия оқча, 2 пуд бугдой берилур. Отлиқ аскарларға от емига 3 пуд арпа берилур. Агарда отлар ўла қолса, тамға босилғон от терисининг ҳукуматға олуб келуб кўрсатуб, отнинг ярим-ёрти оқчасини(нг) ҳукуматдан олуб, етмаганини(нг) ўз ёнидан қўшуб, бошқа от олурлар.

¹ Бошдан-оёқ.

Кийимлари:

Аскарларнинг киядурғон кийимлари ўз ёнлариндан ўлуб, фақат вақти сафарда ёки маневра – кўрук замонларида ҳукумат амборидан (интендант) кийим берилур. Аскар сафарга чиқғон вақтида қаю ерга борса, ҳукумат тарафидан кўюлғон кадомдордан арзон баҳо ила озуқ олурлар.

Афғон халқи:

Умуман афғон халқи жангжўй, урушқоқ бир халқ ўлдиндан аҳлининг яроқ-аслаҳасизи йўқ ҳукминдадур. Милтиқ, тапонча олмоқға кучи етмаганларининг қилич, шоф ва ханжарлари бордур. Буларга қодир бўлмаганларининг қўлларида ойболта ёки шашвар, жуда йўқларининг қўлларида «марҳабо таёқ»лари бордур.

Кийимлари:

(Афғон) миллий кийимлари узун кўйлак, кенг иштон, калтагина суртуқча (жилетка) ила салладан иборатдур. Баъзилари 20 газ иштон, 12 газдан кўйлак қилуб киядурғонлари-да вор. Хотунлари бизим Туркистон хотунлари каби сатрга ўралуб юрурлар. Лекин сатрлари бизим Туркистон фаранжисига ўхшамай, қора фардадан иборатдур. Юзларига оқ ифдан тўқулғон тўр тутарлар. Афғонистонда, кўпданким, соқол, мўйлаб бахшина хотима верилмишдир. Ёвропо либосини(нг) киймак одат ҳукмига кирмишдир. Уламоларидан торгуб, авомларига қадар калта кийим, бошларина шлафа кўярлар. Кўлларини(нг) фешоналарина кўтаруб, салом верурлар. Бизим Туркистоннинг мутаассиб уламолари Афғонистонга саёҳат қилса, фойдадан холи бўлмас эди.

Касбу маишатлари:

Афғон халқининг кўби деҳқончилик, чаҳорпочилик¹ ила касби маишат қиладур. Туркистонда ўсадурғон ҳар хил ғалла ва мевалар мавжуддир. Атрофга мол олуб боруб, олув-сотув ила кун кечурадурғонлари-да чўқдур. Ҳар хил қўл хунарлари ила-да умр ўткарадурғонлари-да оз дагилдир. Баъзи амалдорларининг қиладурғон ишлари бизим марҳум...² замонидан қолишмайдур. Отларининг олдида яёв бир-ики «шотир» исмли инсондан мураккаб «ҳайвон» чопуб юрадир. Катгароқларининг отларининг жиловидан жиловдор, ики тараф узангиларининг ёнида «рикобдор» исмли «ҳайвон»лар от чопса, чопуб, йўртса, йўртуб кетадур.

¹ Чорвачилик.

² Жой қолдирилган.

Аксари ерлар тоғлик-тошлик ўлдиғиндан ўсумлик ерлари озлик сабабли оч-яланғоч халқ ниҳоятда кўпдур.

Афғон халқи мазорларга ихлос қиладирғон, мазор устларига кўчқор шохи қўядирғон, оқ-кўк латталар бойлайдурғон, тумор ва бозубанд тоқадурғон эмишлар. Баъзи катта-катта «кирнилмирнил»ларингда билакларига тумор ва бозубанд тоқилғонин кўруб ҳайрон қолдук.

Тўғри келуб, Қалъаи Тупроққўрғон ичига кирдик. Бурада бизим Ҳирот ноибал-ҳукумаси ила ноиб ус-солор бир минг қадар мусаллаҳ аскар ила 7 маротаба тўф отўб қаршу олди. Бу аскарларинг ҳаммаси 11 отар милтиқ ила мусаллаҳ эдилар. Булар ила саломлашгандан сўнг қалъадан 2 чақирим йироқ тоғ яқинида бизлари(нг) Боғи Шоҳий исмли боғларига олуб боруб тушурдилар. Бу боғнинг жануб тарафига мунтазам шарқ усулида ясалган ики қат иморат, ичи 4 ботмон чамасида мевазор, гулзор, бир тарафи фохса девор ила ихота, фараҳбахш бир боғ эди. Бу боғнинг ўртасида биридан бирига сув оқадурғон 4 ҳовуз ўлуб, бу ҳовузлар ичида қирмизи балиқлар бир-бирлари ила ўйнашуб юрурди. Ҳаммамиз шу боғдаги хоналарга ўрнашдук. Таом вақти етди. Турли-туман таомлар, ҳар хил мевалар ҳозирлаша эдилар. Еб-ичуб, ўз хонамиза мурожаат қилдук. Истироҳат қилдук.

7 (июл)

7 июлда ҳукумат пойтунлариға минуб, бозор тамо(шо)-сиға кетдук. Бозорларининг растаси у қадар торки, бизим Туркистон аробаси юрмоғи мумкин эмасдир. Бураларда ароба деган нимарса мутлақ йўқ ҳукминдадир. Фақат ҳукуматға махсус бир-иқи пойтун ила 5—4 ҳўкуз аробалари вордур. Алҳосил, бозор ичиға пойтун ила кирмоқ мумкин ўлмади. Орқамизда бирга келган аскарларнинг отлариға минуб юрмоқға мажбур бўлдук. Расталари-да мунтазам ўлмаюб, дағдошнинг кафшига ўхшаш пойма-пой эди. Бир дўкон читфуруш, ёнида кафшфуруш, унинг ёнида аттор, унинг ёнида баққол — аралаш-қуралаш эди. Кўчалар, бутун ҳифзи сиххатға муғойир¹ ифлос, чанг-ғубор. Одим ерда кўча тарафга хонадонлардан чиқорилгон (а)(хла)(т)ларнинг бўйига инсон боласи тоқат қилуб юра билмайди. Тиланчилик у қадар кўбки, боз у кўчаларда сизни(нг) кўз очирғони кўймайдур. Бизим йўлбошчи афғон биродаримиз бозор ичидан далаға олиб чиқуб кета бошлади. Ман тўхтатуб, «Мир-

¹ Бегона

зо соиб, бизлар(ни) қаён олиб борурсиз, бизларнинг бозордан оладигон нимарсаларимиз бор», — десам, ул манга қараб: «Соиб! Бизим Афғонистоннинг расму таомили сизнинг Туркистоннинг расмига ўхшаган эмас. Четдан келган кишилар ким бўлса бўлсин, бозордан мол оладурғон бўлса, ноиби соибдан рухсатсиз оломайдир. Бир бошқа кун ноиб-ал-ҳукумадан ижозат олуб, сўнгра келуб олурсиз», — деди. Мен ҳамроҳларима русчалаб аҳволни маълум қилдим. Онлар-да таажжубга қолуб, икинчи йўл ила «Жаннатда кўрмак бор, емак йўқ экан», — дея манзилимизга мурожаат қилдук.

8 (июл)

8 июлда ноибал-ҳукуманинг ҳузурини меҳмон бўлдук. Чаҳорбоғ исмли ҳукумат ўрдасида бизларни(нг) 300 мунтазам аскар ила қаршу олдилар. Тарзи меъмори шарқ усулида ясалган Чаҳорбоғ ичида хонада бизлар учун улуғ зиёфат верилди. Бутун Ҳиротнинг ҳукумат арбоблари ушбу ош мажлиси чақирилгон эдилар. Ошдан сўнг сиёсат оламиндан сўзлар бўлуб, бизлар бир оз нутқлар сўйлашдук. Сўнгра мажлисга хотима верилди. Ўз манзилимиз(га) қайтуб келдук.

10 (июл)

10 июлда ноибал-ҳукума бизим манзилимизга меҳмон бўлди. 2 соат ўлтуруб, бизлар ила бирга боргон хонимларга бир неча адад тарихий, эски замонлардан қолгон брошка ва тангалар ҳадя қилуб, хайробод қилуб, қайтуб кетди. Мақсади аслимиз ўлан Кобулга жўнамоқга бир кун мулла Бровин боруб ноибдан сўраса-да, кетмоғимизга то Кобулдан фармон келмагунча, юрмоғимизнинг мумкин эмаслигин хабарин олуб келди. Кобул хабарин кутуб, бир неча кун мунда қолдук.

22 (июл)

22 июлда Кобулдан бизларнинг юрмоғимизга фармон келдигин ноиб тарафиндан маълум қилинди.

23 (июл)

23 июлда мажруҳ бўлуб, Чоржўй касалхонасида қолгон ўртоқ Иванўф ики ёвари ила яхши бўлуб келуб қолди.

23 июлда ноибал-ҳукума келуб, яна бизлар ила кўришуб, сўйлашуб, хайрлашуб эртаси кунга сафарга ҳозирлик кўрмоғимизни(нг), афғон ҳукумати тарафидан ҳамма ҳозирлик мукамал суратда тайёрландигин маълум қилуб,

бизлар ила бирга кетмоқға, Абдусатторхонни(нг) меҳмондор¹ тайин қилинғонлигин маълум қилуб, жўнаб кетди. Букун ҳаммамиз-да, мақсади аслимиз ўлан Кобул жўнамоқға ҳозирланурдик. Бу кеча йўл хусусида музокарамиз ўлди.

Ҳиротдан Кобулга уч йўл ўлуб, биринчиси Кандаҳор йўлидирки, 56 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1846 чақиримдир. Икинчиси, Ҳазора йўлидирки, 31 манзил (работ) ўлуб, масофатан 1000 чақиримдир. Учунчиси Мазори Шариф йўлидирки, масофатан 1556 чақирим ўлуб 46 манзил (работ)дир. Бошқа йўлларга қараганда Ҳазора йўли тоғлик ва хавфлик ўлса-да, яқин ўлдиғиндан, ҳар чи бода бод, дея Ҳазора йўли ила кетмоқға жазм қилдук.

24 (июл)

24 июл сабоҳ соат 6 да ҳаракат қилуб, соат 10 да **Полипри** исмли работға боруб тушдук. Бу работ ила Ҳирот ороси 4 тош 32 чақирим, 8 куру бўлур. Бизим бу сафаримиз ҳақиқий ҳамда энг мароқли бир сафар эди. Чунки 25 ҳайъати вакола(т)дан бошқа бизларга тайин бўлғон меҳмондорнинг тахти идорасинда 5 чойдор, 7 ошфаз, 4 фаррош, 6 меҳтар, 4 тахта равончи, 5 кадомдор (бор) эди. мундан бошқа бизлар ила бирга кетмоқ учун тайин бўлғон қўми(н)дон аписарнинг тахти идорасинда 25 отлиқ аскарда вор эди. Мундан бошқа юкларимизни(нг) ортғон корвоннинг 45 оти ўлуб, жамъан 128 отлиқ бирдан ҳаракат қилдимиз экан.

Бизим бу келуб тушғон манзилимиз ики таноб — 800 мураббаъ саржин чамасида ўлуб, бир тарафи меҳмонхона ўлуб, ўртасидан девор ила айрилғон, икинчи тарафи отхона ўлуб, бу(нинг) бир тар(з) ҳукумат тарафидан ғаллаозуқалар сақланадурғон кадом омборхонадан иборат эди. Тарзи меъмори бизим Туркистоннинг мадрасаларининг ҳужраларининг айнидир. Бураларда йиғоч камёб ўлдиғиндан биносининг ҳаммаси хом ғиштдан, томининг усти-да гумбаз қилинуб ёфилмишдир. Бу работларнинг ҳаммаси бир суратда, бир қолибда, бир усулда ишланмишдирки,

---

¹ Афғон ҳукуматининг ҳамма шаҳринда-да махсус ҳукумат тарафидан тайин қилинуб қўйиладурғон меҳмондор бўлур экан. Меҳмондорнинг идорасинда ошга қарайдирғон «ошдор», чойга қарайдирғон «чойдор», кўрфага қарайдирғон «фаррошбоши», отларга қарайдирғон «мирохўрбоши» бўлур экан (Авлоний изоҳи).

бириндан икинчисига кўчуб боргон киши аввалгисиндан икинчисини(нг) айирмоқга буюк зеҳн соҳиби ўлмоғин тақозо этар. Ҳар бир работда ҳукумат тарафиндан қўйилмиш бир арбоб, бир кадомдор ва ҳар бирининг хидматинда бир неча хидматкорлар вордир.

Арбоби ҳукумат солиқларин халқдан йиғуб, кадомдор қўлига топшураар. Кадомдор бу йиғилмиш озуқа ва бошқа нимарсаларни(нг) ҳукумат тарафиндан юрадургон кишиларга ва хусусий йўловчиларга қатъий ҳамда арзон баҳо ила сотуб, оқчасини(нг) ҳисоб юза ҳукуматга топшураар экан.

Афғон ҳукуматин «казонний» нимарсаларининг исми-ни(нг) «саркори» исми ила юритур экан. Масалан, отларини «аспи саркори», идишларини «зуруфи саркори», чодирларини «хаймаи саркори» каби.

25 (июл)

25 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Турон** исмли работга бордук. Бу ики манзил ороси 6 тош 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бизим йўл узоринда кетувимиз гўзал бир кетиш, суюмли бир юриш, мароқли бир саёҳатлар эди. Чунки бизлар турли-турли миллатдан мураккаб ўлсамиз-да, аромизда муҳаббат ва муваддат барпо ўлдиғиндан бир шокилаи инсон ўлан, бир тўда инсон юғунтаси ташкил эдан юриш ҳар хил назариётлари пешгоҳи назарга келтуради. Хусусан, отлар(н)инг аёғларининг тоғларинг тошлари(н) гумбурлатуб уран замонларда чиқгон садолар, кўз ва ниятлар олам-башарият(и)нинг ҳиссияти ижтимоийясин на қадар гўзал, на қадар суюмли ўлдиғин бир мисоли мужассам эди. Бу кўрувиятлар, бу садолар, бу гулдурослар шўйла чуқур-чуқур ҳиссиётлар сездиради. Гўё биза:

«Эй, мухталиф¹ одам болалари! На учун сиз бу қадар бир-бирингиза душман ўлдингиз? Токайғача бир-бирингизни қонларингиз ичажаксиз? Токайғача бир-бирингиза душманлик ва ҳақорат назари ила боқажаксиз? Токайғача ҳаёти ижтимоийянинг йўлларина хобил ўлажаксиз? Йўқ! Бу фикрингиздан қайтингиз! Бу рафторингиздан ўсонингиз! Бу мутаассиблик, бу жаҳолатингиз берақингиз! Бир кун келур, бу эдиғингиз, бадкирдорингиздан пушаймон ўлажаксиз! Лекин сўнг ўнгажагингиз фойда вермаз!» — садоларин англатадур:

¹Турфа хил

На кўрди дунёда инсон бузуқ бу ихтилофидан,
Туғулди турли шўришлар маишат ихтилофидан.
Бўлуб бир-бирга душман кун кечурди, кўрмади роҳат,
Қирилди, маҳв ўлди, кечди улфат иттифоқидан.
Ойилди молу сарватдан, қариб ўлди шақоватга
Йироқ кетди адолатдан ҳама миллат хилофидан.

Банда Ҳиротдан чиқгон кундан бошлаб оғримишдим.
Икинчи куни от устида юрмоқга дард йўл вермади. «Тахти равон»га тушуб юрмоқга мажбур ўлдим. Бу афгонларинг тахти равон исмли аробалари Туркистоннинг ўлук кўтарадургон анбарларин ўзғинасидир. Фақат айирмаси узун-қисқалигиндадур. Бу аробанинг бўйи-да, эни-да бир ярим газ ўлдиғиндан инсон ичинда аёғ узатуб ётмоқ(и) имкон хорижиндадур. Бу аробанинг олди ила ортига ики от қўшилуб «равон» қилинур экан. Мабодо бу отлар йўрта қолса, ичиндаги одам соғ бўлса, оғруб, оғриқ бўлса, ўсал бўлуви табиийдур. Бу «роҳатижон маофа»да бир кун юргондан сўнг тавба ва тазарруълар ила эртаси от минуб юрмоқга мажбур бўлдим.

26 (июл)

26 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чикуб, соат 12 да «Мизво» исмли работга тушдук. Бу ики манзил ороси 7 тош, 14 куру, 56 чақирим бўлур.

27 (июл)

27 июлда сабоҳ соат 4 да бурадан чикуб, соат 10 да «Ўби» ёки «Хўби» исмли работга тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим бўлур.

28 (июл)

28 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чикуб, соат 11 да «Шоилон» исмли работга тушдук. Бу ики манзил ороси 5,5 тош, 11 куру, 44 чақирим йўлдир. Бурада Ҳубони санги кирдор исмли мазор вордир. Афгонларинг нақлларича, мундан 7 юз йиллар муқаддам бурада бир «аждаҳо» пайдо бўлуб, кўб кишилари(нг) нобуд қилмиш. Охирда бу мазор соҳиби бир неча киши ила келуб, фалахмон тош ила уруб ўлдирмишдир. Бу мазор(н)инг устига афгонлар ўн пут чамасида келадургон юмоқ бир тошни(нг) келтуруб қўймишлар. Бу работнинг исмини(нг) «Шоилон» қўйилувин шул сабаби мабнии дея сўйладилар.

Бу работнинг бир ёниндан катта сув ўтдиғиндан чи-

қуб, тўфанг ва бўмба ила балиқ ов қилдук. Бир бўмба ўртоқ Иванўфнинг ёвари ўлан австрия(ли) Волпрамнинг қўлин-да портлаб, ўнг оёғиндан мажруҳ бўлди. Иванўфнинг икин-чи ёвари Афаштин оғриқ бўлуб, 2 ўз аскаримиз, 2 афгон аскар ила Ҳиротга «тахти равон» ила қайтуб кетди.

29 (июл)

29 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Хожаи Чашт**га етишдук. Бу ики манзил ороси 5,5 тош, 11 куру, 44 чақирим йўлди. Бу работдан бир тош масофада Хожаи Мавдуд исмли мазор вордир. Ушбу мазор(н)инг бир тарафинда санги мармар узорина ушбу байт ёзилмишдир:

Эй дил, ба ҳуш бошки, одам тамом рафт,

Пиру жавон, шоҳу гадо, хосу ом рафт...*

Бу зотнинг лақаби Чашти ўлуб, «Хожа Чашти» исми-ла маъруф ўлдиғиндан бу қария ҳамда бу ердаги работ-нинг исми-да Хожаи Чаштий исми-ла юритилмишдир.

Бурада эски замонларда жаҳонгир турклар тарафин-дан ясалган миноралар, мадрасалар, масжидлар, шарқ усулида бино қилинган қўрғонларинг харобалари вордир. Бу харобаларинг илк замонда турклар бино қилдиғин шул қариянинг мўйсафид одамлари сўйладилар.

Бу қабрнинг бош тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдур:

(н а з м)

Офтоби сипеҳри фазлуллоҳ

Орифи баргузидан маъбуд.

Сарвари оли саййиди кавнайн,

Садри султон Қутбиддин Мавдуд.

Фавсул Аъзами амин ҳазрати ҳақ

Қутби дин, подшоҳи соҳиби жуд.

Шайхи оламки, аз жалоли шараф,

Хайма зад барфарози чарзи кабуд.

Хожаи Мавдуд Чаштий, онки, фалак

Пеши қадраш ниҳоди сар ба сужуд,

Хисравонаш ғуломи даргоҳаш,

Хаст чун арши каъбаи мақсуд.

Мухлисонаш ба ҳар ду кавн азиз

Мункиронаш зи фазли раб мардуд.

Ояти аржаи з-ҳақ чу чашид,

Мурғи руҳаш ба садри бол кушуд.

Сад фиғон аз жафоу жаври сипехр
Ки ба кас жуз жафо вафо на намуд.
Аз хирад жуст соли фавташро
Сорамий ин бино чу мефармуд.
Дод фосиҳи хирад зи-ризвон гуфт:
Қоддасаллоху олло сирраҳу Мавдуд.**

тарихи вафоти 555

Қабрнинг аёғ тарафина санги мармар узорина ушбу сатрлар муҳрдур:

(назм)

Шоҳеки азиз карда маъбудаст,
Фавсеки амин офият маҳмудаст,
Шайхеки дараш каъбаи мақсудаст.
Султон Сайид Қутби дин Мавдудаст,
Он хожаки, мири коинот аз жудаст.
Маҳбуби илоҳ ин замин мавжудаст,
Чаштастки ҳожатгаҳи ҳар неку рост
Чун руҳи малак равзаи он пурсуд аст.
Эй Сорамий, аз ҳиммати султони жаҳон
Дар рӯйи замин Чашт яқин донки беҳишт аср.***

Бу қабрнинг узорина йиғочдан ясалмиш фанжара мундан 783 йил илк ўлса-да, ҳоло бир ери-да бузилмамиш ҳамда ойина каби ярақлаюр. Бу фанжара ул вақтдаги устоларинг сўнг даража нафискор ва моҳир ўлдикларин англатадур.

30 (июл)

30 июлда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Хори зор** исмли работга тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофадур. Бу работда Бровин ҳайъати ваколага Тошкандан таржимонлик сифати ила чиқғон Ҳиндистоннинг ҳақиқий социалистлариндан ўлан мавлавий Зикриё афандини(нг) арзимаган ишдан сабаб топуб, ичкари ҳовлидан ташқарига қувлаб чиқорди ҳамда кўб ўринсиз ҳақоратлар қилди. Банда Тошкандан чиқғондан Зикриё афанди ила унсият пайдо қилдиғимдан ҳамда то ушбу манзилгача бир(га) ётуб, бир(га) туриб келдиғимдан бу хўрликға мен-да шерик ўлдим-да, мен ҳам Зикриё афанди ила ташқари хонага чиқмоқға мажбур бўлдим¹.

¹ Бурадаги ичкари хоналар деганимиз работларнинг бир бурчидан улур меҳмонлар учун девор ила айлантуруб ажратилғон беш хонадан мураккаб таркиб топган бир ҳовличадир.

31 (июл)

31 июлда сабоҳ соат 3 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Танги азоб** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 9 тош, 18 куру, 72 чақирим йўлдур. Бу ики манзил олис ўлдиғи ила баробар, ҳаммаси баланд-баланд тоғлардан иборатдур. Бошқаларга қараганда бу манзилнинг йироқлигин сабаби, бу тоғларнинг орасида работ солишга лаёқатлик ер ўлмадиғи ҳамда бураларда қария, қишлоқ йўқлиғидир¹. Бирдан бир кунда дам олмасдан от устида бир ўлтурсанча 9 тош йўлни босмаклик на қадар оғир ўлдиғи табиий ўлдиғиндан бу кечадан бир неча кишиларим(из) оғруб чиқдилар.

Бу манзилдан тахминан 3 чақирим йироқликда тоғнинг тefасида Банди Жамшидий исминда бир ер вордирки, 3 мураббаъ саржин бир тош узорина иброний хати ила ёзилмиш бир мактуб вордир. Мундан 4 йил муқаддам Гермения тарафиндан келгон ҳайъати вакола (посол)лар бу хатнинг кўфиясини(нг) сурф ила олуб кетмишлар. Бу тош тоғга муттасил² бир тарафга мойил ўлдиғиндан ҳамда чўқ эски замондан қолмиш асар ўлдиғиндан ҳамда устина кўб замонлар қор-ёмғурлар ёға-ёға ҳарфларинг баъзи ерлари ўқуб бўлмаслик даражасига келмишдир. Аммо баъзи ҳарфлар очикдан-очик хатти иброний ўлдиғина мусаббат³дир.

1 (авғуст)

1 авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 8 да **Гузарфам Чангалбод** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирим йўлдир.

2 (авғуст)

2 авғустда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Гузарфам** исмли работга боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир. Бу работнинг рўбарўсида бир қабр вор. Устина ёзилмиш тарихи санаи ҳижрий ила 133 да вафоти маълум ўлса-да, ҳожининг исми маълум эмасдир. Афгонлар-да, исмини(нг) ким ўлдиғин билмас эканлар.

¹ Ҳама работлар йўлчиларга озуқа ва бошқа нимарсалар топилмоғи осон ўлсун учун йўлак ҳамда қишлоқ яқинига бино қилинмишдир.

² Уланиш, боғланиш.

³ Далил, исбот.

3 (август)

3 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, **Тийрабулуқ** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофадур.

4 (август)

4 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Оҳангарон** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир.

5 (август)

5 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 9 да **Қоҳи** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирим масофадир. Бу манзил-да гўзал бир дилоро ерга бино қилиниб, Ҳирируд наҳрининг соҳилинда манзарали бир ер(дадир).

7 (август)

7 августда сабоҳ соат 5 да бурадан ҳаракат қилуб, соат 2 да **Давлатёр** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 9 тош, 18 куру, 72 чақирим масофадир. Бу манзил Ҳирот ила Кобулнинг сарҳади (чегара)си ўлуб, бурада Ҳирот тупроғи тамом бўлуб, бу ердан бошлаб Кобул тупроғи ҳисобланур.

Ҳиротдан то Давлатёрғача йўллар узоринда тоғлар оросиндан ватан эдан халқнинг аксари тожиклар ўлуб, бироз афғонлар-да вордир. Буларинг касби маишатлари экинчилик, тўрт оёғлик мол – чаҳорпочиликдир. Ҳар одим жойда гуруҳ-гуруҳ ўтлаб юрган тева, йилқи, қорамол, қўйлар кўрилмоқда эди. Экинлар эса буғдой, арфа, шоли, мошдан бўлак майда кўк экинлари-да ора-сира кўрилуурди. Аммо дарахт мева йўқ ҳисобиндадир. Экинлари ниҳоятда яхши битган эди. Маълумотлик кишиларинг сўзларига қараганда, агарда чет давлатга сотилмаса, бу йил Афғонистонда битган ғалланинг бир неча йилга етажагин сўйлаюрдилар.

Аёғлик молларнинг кўплиғина далил бир катта қўйни(нг) 4 рупия, 12 танга бухорига берур эдилар. Яхши отлар 500 рупиядан тортиб, 50 рупия (гача), 150 тангаи бухорига йўлга ярайдирғон, минса бўладирғон отларни(нг) ўз ичимиздан олғон кишилар бўлди. Сигирнинг баҳоси 100 рупиядан тортиб 25 рупиягача эди. Буғдой, арпаларинг баҳоси бир пути бир ярим рупия ўлуб, шунга ҳам оладурғон киши топилмас экан. Деҳқонларнинг бир неча йилғи ғаллалари бов устига бов ўлуб, босилиб ётмишдир.

8 (август)

8 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Қизил** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 7 тош, 14 куру, 56 чақирим йўлдир. Буранинг работи иморатлиқ ўлмадиғиндан чодирлар тикилуб, бу кечани(нг) чодирлар ичинда ўткардук. Ҳиротдан то ушбу манзилғача иссиқ ҳавода келмуш эдик. Бурада ўйлаб бир совуқ ҳавога дучор ўлдуқки, кўп кишилар кечанинг совуқлиғиндан юруб тонг оттирдилар. Бул манзилғача саратон ҳавосинда келуб эдук.

Бурадан бошлаб ул баҳор ҳавосига дучор ўлдук. Бураларда арфа, бугдой эндигина ердан чиқуб келаётибдир. Ҳолбуки Ҳиротда қовун-тарбуз еб келмиш эдук. Давлатёрдан бошлаб, бураларда паст-паст дарахтлар кўрина бошлади.

9 (август)

9 августда бурадан сабоҳ соат 6 да чиқуб, соат 10 да **Лаъл** исмли работға боруб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

10 (август)

10 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб соат 9 да **Кирмон** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 3 тош, 6 куру, 24 чақирим масофадир.

Давлатёрдан бошлаб то Кобулғача йўл узорина ва тоғ ороларинда ватан эданларинг аксари ҳазоралардир. Бироз тожикларда вордир. Булари(нг) «барбари» исми ила-да юритилур. Бу халқларинг қиёфатлари ва кийган кийимлари, хотунларининг бошидаги «дакана»лари, эрларининг бошидаги телфак-бўрклари, алҳосил бутун турмушлари бизим Туркистон қирғизларининг айни ўзгинасидир. Ҳеч бир ерда айримлари йўқдир. Фақат айримлари лисонлариндадир. Бунлар форси лисон ила сўйлашурлар, турки билмазлар. Ҳазораларинг мўйсафидларининг сўзларина қараганда, бунлар Чингизхон замонасида келуб, бураларда ерлашуб қолмишлар. Асл ватанлари Туркистоннинг ва Баҳри Ҳазари(нг) тарафинда эмиш. Лисонлари, Нодиршоҳ ва Шоҳ аббос бураларинг истило қилдиғин замонида, форсилашмиш ҳамда мазҳаблари-да шиалашмишдир. Бунлари-да афғонлар оросинда мазҳаб даъволари ҳукм-фармодир. Илм ва маорифсизлик натижаси ўлароқ қадим замонларда бизим Туркистонда ту(р)клар ила қирғизлар оросинда шўйла қабила низолари ўлуб, иш бошина қирғиз минганда, турклари(нг) исканжа оросина олуб, иш

бошина турклар, минганда, қирғизлари(нг) тутуб, «буғдой» дегил дея, бечора қирғизларинг тили «буғдой»га келмай, «буйдай» дея, бош кесувчилар, қон тўкувчилар бўлгани каби Афғонистонда ҳозирда ҳам Бухородаги «жадидқадим» даъволари каби бу ислом ҳукуматининг тахти идорасинда ўлан бу ики хил қавм бир-бирлари ила анису улфат тута билмас эканлар. Аро-сира бир-бирларига ҳақорат назари ила боқиш бир тарафда турсун, отишув, қон тўкишувлар-да бўлуб турар экан. Бунларинг қабила даъволари ул замонларда бироз сустанган бўлса-да, мундан 25 йил муқаддам марҳум Абдурахмонхон замонинда бутун ҳазоралар бирдан ҳукуматга ёғий бўлуб, ҳукумат ила бир неча вақт урушгонлариндан сўнг ҳар тарафдан аскар келуб, бунларинг 480 кўрғон – (қалъа)ларин ер ила яксон қилинуб, ўзларин қиличдан кечурилмишдур. Мана бу воқеадан сўнг яна оролариндаги қабила даъволарина кучаюб, ҳозирда ҳам бир-бирларина қийшиқ кўз ила боқув ҳукмфармодир. Шул сабаблар(г)а мабни ҳазоралардан аскар олинмаюб, фақат қора хидматларгагина ишлатилар экан.

Аммо ҳазора қишлоқларининг бошлуқлари арбоб, элбош, закотчи, кадомдор, хазиначи ва буларнинг тахти ҳимоясиндаги хидматчилар ҳазораларинг ўзларидан кўйилар экан. Арбоб қўл остиндаги фуқародин йиғилган ушр ва хирожлари(нг) жамъ қилуб, кадомдорға топшураб, кадомдор бунлари(нг) сотуб ёки моллик ҳолатинда ҳукуматға топшураб.

Тартиб ва низомлари яхши ўлса-да, олинган маълумотларга қараганда ёғоч кесадирган болтанинг софи ўздан бўлганга ўхшаш, ҳазораларинг ўзлариндан бўлган кадомдор – арбоблари ҳукумат буйруғида(н) ортиқча ушр ва хирож олуб, бечора фуқароға жабру зулм қилур экан. Аммо молдор, давлатманд кишиларға бўйла жабр-зулм қила олмадиқларин, бутун оғирлиқ, фақир-фуқаронинг устига тушгонлигин кўз ёш ила сўйлагон кишилар бўлди. Ҳатто устларида яхшироқ кийимлар, остларида яхши отлар бўлса, зўрлик қилуб, тортуб олур эканлар. Туркистонликларнинг «ўйнашма(гил) арбоб ила, арбоб урар ҳар боб ила» дея сўйлайдирган зарбулмасаллари шўйла арбоблари ҳақинда (б)ўлса керак.

Ҳазоралар бизинг Туркистон қирғизлари каби кўчма ўлмаб, ҳаммаси турғундур. Кўчмалари ниҳоятда оздир. Умуман афғон халқининг кўчмалари бутун йил бўйи кўчуб,

умр ўтқарар экан. Чунки Афғонистонда йилнинг тўрт фаслинда-да баҳор бўладиргон ерлари бор (э)кан. Бир ерда агар куз бўлуб, ўт адо бўлса, икинчи баҳор бўлган ерга қараб кўчарлар.

Ҳазоралар ахлоқ жиҳатиндан бизим Туркистон қирғизларига яқин келмаюрлар. Бир минг меҳмонни(нг) бир сариф чақага олмаюрлар. Бир нимарса борми, дея сўрасангиз, бор бўлса-да, йўқ деюрлар. Қўлларига оқча берганингиздан сўнг аранг чиқориб берурлар. Бермаққа сиздан 2—3 баҳо олурлар. Бунларинг ороларинда қизларни(нг) хотунликка сотув айб эмас экан. Ҳазораларнинг ораларинда бобий мазҳабина кирганлари-да вор экан.

12 (август)

12 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Азгарот** исмли работ(ға) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 12 куру, 40 чақирим масофадир.

13 (август)

13 августда сабоҳ соат 5 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Панжоб** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бу работнинг Панжоб аталувин сабаби 5 тарафдан беш ирмоқ келуб, бурада бир ерга қуйилур экан.

14 (август)

14 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Зарсанг** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

Бу манзилда Кобулдан Туркистона тайин ўлинмиш ҳайъати вакола бизлара йўлуқди. Бошлиқлари женерол Мирза Муҳаммадхондир. Бу ҳайъат ичинда тўфчи, муҳандис, юзбоши, дўқтур ва бир туркистонли таржимон Муҳаммадшариф Сўфизода-да вор эди. Бу ҳайъат 20 кишидан иборат эди. Бу ҳайъат бизлара амир соиб тарафиндан истиқбол саломлари сўйладиқдан сўнг амир бизлари тўрт кўз ила кутуб турдиғин сўйладилар. Муҳораба аҳволиндан савол қилиндик-да, женерал жаноблари:

«Ғалаба бизим тарафда муторака қилинди. Ҳиндистон аскарлари бизларга қарши муҳорабадан алмутанозеъ қила(ди)лар. Белужилар бизим тарафға яроғ-аслаҳалар ила гуруҳ-гуруҳ ўтдилар. Инглизларнинг бизларға қаршу олуб келуб уруштирғон аскарлари «шотланс»лар, «гуркас»лар ила «будда»дан иборат эди. Сўнг замонлар(да) инглизлар бир

неча матўр ҳавойи — ойирфилон кетурғон бўлсалар-да, мақсудларина эриша олмадилар. Ғалаба бизим тарафда ўларак муҳорабая муторака ёпилди», — дея сўзин тамом этди.

Бу кеча ўртоқ Бровин таклифи уза Мирзо Муҳаммадхонга Тошкандаги мусулмонларнинг Марказий бюросина бир мактуб ёзуб вердим.

Мазкур мактубнинг кўфияси:

КЎФИЯ

Сана 1919 милодий, 13 августус, туфроғ Афғонистон, работ Зарсангда ёзилди.

РУСИЯ ИШТИРОКИЮН ҚЎМИТАСИНИНГ ТУРКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИНИНГ МАРКАЗ — БЮРОСИНА!

Зоти олийларингиза маълум эдарамки, ушбу зот шавкатмаоб Мирзо Муҳаммадхон генерал Афғонистон амири тарафи олийлариндан буюк ваколат ила бизим Туркистона ташриф буюражақлар.

Муҳтарам афандилар! Ҳарҳолда бу зотинг эҳтиромларин ерина етурувингиза аминам.

Боқий эҳтиром.

Русия Шўролар Жумҳуриятининг Афғонистон вакиллариндан

Имзо

15 (август)

15 августда сабоҳ соат 6 да ики ҳайъати вакола бир-бирларимиз ила хайрбодлашуб, афғонлар Туркистон тарафина, бизлар Кобулға қараб равона ўлдуқ. Соат 12 да **Морхона** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим йўлдир. Бу манзилдан чиқишдан бошлаб, икинчи манзилга етушғунимча афғонларинг кўчма халқларина учрадук. Бу ики манзил оросиндаги ўр-водий бутун тева, йилқи, қўй, қорамоллар ила тўлғон эди. Бунларинг бола-чақалари ила, мол-ашёлари ила узундан-узоқ бўлиб кетишлари бир-бирларининг бақируб-чақиришлари, қўйларнинг, қўзиларнинг маъраши, отларнинг, тойларнинг кишнаши, теваларнинг, бўталоқларинг ўнграши ҳар кимнинг назари диққатини(нг) ўзига жалб қилурди. Лекин бунлари ичинда ёш йигитлар оз

кўринарди. Яроғлиқ йигитлари ҳаммаси муҳорабага кўнгилли бўлиб кетганлигин сўйладилар.

Бу кетиш манзарасининг энг гўзал ери, инсоннинг диққат-назарини жалб этадирғон жой уч-тўрт яшар ёш-ёш болалар шўйла баланд-баланд тоғлардан, тошлар оросиндан пилдираб, бошяланг, оёқяланг, оналариндан, оталариндан илгарига тушиб, чопа-чопа кетарлар эди. Буларинг ҳаммалари Кобул атрофинда яшайдирғон афғон кўчма халқлариндан эди. Бунлари ахлоқ жиҳатиндан юқорида мазкур ҳазораларга қараганда маданий дейилса мумкинدير.

16 (авғуст)

16 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Элбанд** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлدير. Бу манзилдан бир тош масофада Элбанд дарёсиндан кечуб ўтдук.

17 (авғуст)

17 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 12 да **Роғул** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 6 тош, 12 куру, 48 чақирим масофади.

18 (авғуст)

18 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Боди Осиё** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлدير. Бу манзилда олма, ўрук эндигина пишғон эди. Олма-ўруklarнинг бир ман — 8 қадоғи 1 рупиядан эди. Демак, бурада баҳордан чиқуб, жавзоға кирдук.

19 (авғуст)

19 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 10 да **Човғил** исмли работ(ға) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим масофади.

20 (авғуст)

20 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Сарчашма** исмли работ(ға) келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлدير. Бурада Имом Абу Жаъфар Содикнинг зиёратгоҳ мақбараси ворди. Ва бу зиёратгоҳ ёнида тўрт чашма ҳавзлар вордики, ҳар биринда мингларча балиқлар сузишуб, ўйнашуб юрур.

21 (авғуст)

21 августда сабоҳ соат 6 да бурадан чиқуб, соат 11 да **Кўҳи Ҳаштрўға** келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 5 тош, 10 куру, 40 чақирим йўлدير.

Шул куни соат 12 да бурадан чиқуб, соат 3 да **Қозиқалъа** исмли работға келуб тушдук. Бу ики манзил ороси 4 тош, 8 куру, 32 чақирим йўлдир.

Хиротдан бошлаб то Кобулга келганча, йўлларда у қадар мазор кўпдурки, йўлнинг ҳар ики тарафи бир мазористон манзарасин ташкил эдар. Йўллар тоғ-тошлардан иборат ўлдиғиндан чуқур қазилуб, кўммоқ мумкин ўлмаюб, ўлуклари атрофига тош теруб, устига тош бо(с)тируб қўяр эканлар.

Бу Ҳазора йўли Кобулнинг энг яқин, энг қаттиқ, энг қатнов йўли ўлдиғиндан халқ чумолидек ўлуб турар экан. Бу бир ойлик йўл оросида тиббий ёрдам йўқлиқ сабабли оғирроқ касал бўлгон кишиларни(нг) йўлнинг бир четига ётқизуб, устига тош бостируб кета берар эканлар.

22 (август)

22 августда сабоҳ соат 9 да Кобул(дан) юборилган «коди» пойтунларга ўлтируб, Кобул шаҳрина дохил бўлдук. Йўлда бизлар учун тайин бўлингон меҳмондорлар бизлари **Маҳтоб** боғига тушуриб, мусиқий бир юзга яқин отлик аскарлар ила расм-гимн(?) ижро қилуб, бизларга чой тутдилар. Бу Маҳтоб боғида бир соат(лик) чой-зиёфатдан сўнг такрор аробаларимизга минуб, бир неча ҳайъати вузароларинг бизлара пешво(з) чиқмоқлари ила эҳтиромлар сўнгида Кобул шаҳрида энг машҳур ўлан боғи Мустафога ерлашдук. Ерлашган хоналаримиз мукамал Ёвропо усулида ясалмиш бинолар ўлуб, ўй ашёлари-да том ёвропоча эди. Бизим учун тайин ўлгон меҳмондор, ошпазларда, таомларимизи-да ёвропоча ҳозирлаб берур эдилар.

Бир неча кун(лик) сафар машаққатин истироҳат қилуб, азола қилдук. Бу орода Англетара давлати ила Афгон ҳукумати оросинда олти ойга муторака қилинуб, муҳорабага хотима верилдиғин очиқ суратда англадук.

25 (август)

25 августда Англетара давлати тарафиндан Кобулга бир ҳайъат келмиш дея бир хабарни Бровин сўйламиш эди. Бу хабарни(нг) собиқ Кушка коменданти 26 августдан сиёсий кўмисаримиз ўлан Зиборўфдан рухсат олуб, нозири хорижи Маҳмуд Тарзи афандининг ҳузурини воруб аҳволот олдим. Ярим соат суҳбатдан сўнг бу шойеъ ўлан хабаринг асилсиз ўлдиғи очиқ маълум бўлди. Бу хабаринг асилсиз ўлдиғин келуб, ҳайъати ваколамиза сўйладим. Бу ха-

баринг не сабабдандир, Бровин тарафиндан сўйланди-гиндан асилсиз ўлдигин аввалан ҳозирда Кобулда мусулмон динини(нг) хотуни ила қабул қилмиш. Севеаладатс-кидан нақлан сўйламиш эди. Келуб сўйлагон вақтимда ўртоқ Бровин манга такфир назари ила боқуб, бир неча калима нолойиқ сўзларнида сўйлади. Бан-да сукут этмоқ-дан бошқа чора бўламаюрдим¹.

28 (август)

28 августда но(зири) хорижи Маҳмуд Тарзи афанди бир неча кишилар ила бир ҳайъат (ўлуб) Афгон ҳукумати тарафиндан бизлари табрик қилмоққа келдилар. Ороларинда Ҳиндистон инқилобийон қўмита аъзолариндан-да киши бор бўлуб, ҳарбия мактабининг мудирини Муҳаммад Висоми афанди-да бор эди.

Бир соат суҳбатдан сўнг бу табрик мажлисини хотима верилди.

30 (август)

30 августда Маҳмуд Тарзи афанди бир ҳайъати ила бизим ҳузуримизга ташриф буюрдилар. Суҳбат асносинда «ағитация» қилмасликга ҳамда брошура–инқилобий рисо-лалар тарқатмасликга бизлардан сўз олуб, минбаъд бо-зор ва кўчаларга чиқмоқга ва кезмоқга ҳукумат тарафин-дан рухсат ва изн ўлдигин маълум қилуб кетди.

Ийди қурбоннинг 3-куни амир соҳиб ила кўришмак муқаррар ўлса-да, шул кунларда Кобул шаҳрида вабо кўзғалуб, бир неча кишилар вабо касали ила оғриганликла-ри мушоҳада қилиндигиндан, амир ийд кунларини шаҳардан ташқари бир қишлоқда ўткардигиндан кўришмоғимиз ке-йинга чўзилди. Аммо бу миёналарда ўртоқ Бровин – «ху-сусий амир» ила бир неча маротаба суҳбатда бўлинди.

1 (сентябр)

1 сентябрда ҳукумат тарафиндан тайин қилинмиш аф-томобилларга минуб, амир Ҳабибуллохон бино қилгон **Чихл сутун** исмли боғга бордук. Бу боғ Кобулнинг машҳур боғларидан ўлуб, тамом Ёвропо усулида бир кичик тоғ-нинг устига бино қилинмишдир. Бу бинонинг атрофи турли мевалар ва гулзорлар, йўллар йўлка ила зийнатланмиш ўлуб, хонанинг ичларидаги ашёлари-да том Ёвропо ас-бобларининг сўнг даражадаси усули(и)да – (мода)да ясал-

¹Топа олмадим

миш ашёлардан эди. Хона ичларини мукаммал мўрча во-
дапровод — сувмошинлар ила зийнат верилуб, жануб та-
рафинда хонанинг саҳни узорина бир понтон сув шало-
ласи-да бино қилинмиш эди. Бу иморатнинг устида ўлтир-
гон кишининг бутун Кобул шаҳрининг манзараи умумий-
сини(нг) кўруб ўлтируви нақадар баланд бир ерга бино
ўлиндиғина шоҳиддур. Бу қасрнинг рўбарўсида баланд бир
тоғнинг устина баландлиғи олти газ чамасида оқ санги
мармардан мархум Ҳабибуллохон номина ёдгорлик (фо-
митник) бино қилинмишдир.

3 (сентябр)

3 сентябрда маъруф боғлариндан ўлан Боғи Бобурга
бордик. Бу боғнинг шимол тарафинда Бобуринг...¹ мақба-
раси вордир. Мақбаранинг жануб тарафинда том санги
мармардан бино қилинмиш бир масжид бор. Бу масжидда
замонинда қирқ минг рупия харажот ўлдиғин, биноси-
нинг Заҳириддин шоҳ бино қилдиғин сўйладилар...² Бу
боғда Бобурнинг ўз қўли ила экилмиш чинорлар ва бош-
қа дарахтлар мавжуддир.

6 (сентябр)

6 сентябрда ўртоқ Бровиннинг фақат ўзи амир ила бо-
руб, сўйлашуб келди-да, ҳозирда Кобулда фақат Зиборўф
ўзи қолиш(и)га, қолган ҳайъати ваколага қайтуб кетмоқға
амир тарафиндан рухсат бўлгонлиғин маълум қилди.

8 (сентябр)

8 сентябрда 15-нўмералик буйруқ ёзуб, биринчи ўртоқ
Иванўф, икинчи ўртоқ Куликўф, учинчи манга, тўртин-
чи Маминга ва ики канвоердан бошқаларига-да Тошкан-
дга қайтмоқға рухсат ўлдиғин маълум қилди.

9 (сентябр)

9 сентябрда ўртоқ Маминнинг хонасида шул хусусда
мажлис қилинди. Бу мажлисда ўртоқ Бровин-да бор эди.
Ўртоқ Иванўф ила ўртоқ Куликўфлар юқорида ёзилмиш
буйруқға иродлар тегдира бошладилар. Ўртоқ Бровин ўзин
шошируб, жавоб вера билмадиғиндан охирда «Сизлар сабр
қилинг, бан эртага боруб амир ила сўйлашуб кўрайин,
сўнгра сизлара келуб чиқгон натижа (результат)ни маълум
қилу(р)ман. Сизлар шунга қараб амал қилурсиз», — деди.
Мажлис эртанинг натижасига таваққуф қилинуб ёфилди.

^{1, 2} Фактик чалкашликлар учраган ўринлар тушириб қолдирилди.

10 (сентябр)

10 сентябрда Бровин боруб, амир ила сўйлашуб келди-да, аввалги қарор ўзгарганлигин ҳамда 15-нўмиралик ёзув бизларга верган буйруқномасин саҳв ўлгонлигин маълум қилмоқ ила баробар эртаси кун бутун ҳайъати вакола амир ила воруб сўйлашмоқға муқаррар бўлгонлигин маълум қилди.

11 (сентябр)

11 сентябрда сабоҳ соат 10 да афтомобилларға минуб, **Боғи Фоғмон**ға, амир соибнинг ҳузурини вордик. Фоғмон Кобулдан 12 чақирим масофада тоғ орасина бино қилинмиш бир қишло(қ)да ўлуб, ҳаво жиҳатиндан гўё Туркистоннинг Чимёнининг айни ўзи эди. Бу боғнинг ичинда том Ёвропо усулинда бино қилинмиш бир неча гўзал бинолар ўлмоқ ила баробар ашъу асбоблар-да бутун ёвропоча эди. Бу боғнинг шарқ тарафинда гўзал гулзор тefасинда 10 газлик бир ёғочнинг учинда ўртасина Афғон тамғаси нақшлангон қизил байроқ кулумсираган каби бўлуб, бизларни (х)илфиллаб саломалаюрди. Афтомобилларимиздан ушбу 22 ёшинда ўлан жавон — Афғон амири ўлан Омонуллахон ила бир тарафи ойинабандлик, чоҳордаралик қасрда кўришдук. Ики соат сиёсий суҳбатдан сўнг мажлисга хотима чекди. Мажлис охирида амир соиб ўртоқ Бровинға «Эртан ман фақат мусулмонлар ила кўришажакман, чунки сизинг ила бирга келмиш мусулмонлар фақат бугун икигина киши келмиш, сабоҳ ҳаммасини баним ҳузурима кўндирмалисиз», — дея афтомобилларимиз ёнина қадар келиб бизлари кузатди.

12 (сентябр)

12 сентябрда сабоҳ соат 9 да яна афтомобилларға ўлтуруб, бутун ҳайъати вакола ҳамма мусулмонлар ила вормиш эдук. Бизлар ила бирга во(р)миш меҳмондор Муҳаммад Алини(нг) амир соиб чиқирди-да, бир неча калима сўз сўйлаб, қайторуб чиқорди. Муҳаммад Али бизим ёнимиза ранги тағйир топгон ҳолда келуб, ўртоқ Бровинга хитобан: «Ман сизга сўйласам-да, сиз қабул қилмадингиз. Кеча сизга амир соиб, ман эртага фақат мусулмонлар илагина кўришаман деган эди. Руслар мусулмонларға инонмас экан, кеча ман сўйлаган вақтимда нима учун «бисёр хўб, бисёр хўб» деб кетди-да, бугун нима учун биргалашуб келди. Бориб айтғил, агарда мусулмонларға инонмас экан, онлар(ни) нима учун Кобулга олиб келди. Ман фа-

қат бугун мусулмонлар ила суҳбат қилмоқчиман. Агарда бу иш онлара ёқишмас экан, ҳаммаларина-да рухсат, дея манга газаблануб сўйлади», — деган вақтида ўртоқ Бровиннинг ранги ўчуб, «Хўб, хўб мо мерим» дея онлар: «Сизлар қолуб, амир соиб ила сўйлашуб кетасиз», — дея афтомобилга минуб кетдилар. Бизлар қолуб навбат ила қиёмгача сўйлашдук. Қиёмдан сўнг ўлтуруб, бирга ош ошашдук. Бизлардан сўнг Фарғонадан келмиш кишилар-да бор эди — суҳбат онлар ила бўлди. Бу Фарғонадан келанлар уч кишидан иборат эди. Бошлиқлари андижонлик марҳум Худоёрхоннинг набираси эди. Булар ила бирга келмиш, 36 йилдан бери Кобули ватан эдан Худоёрхон уруғиндан Акрамхон тўра ҳамда Акрамхоннинг кичик биродари-да бор эди. Бунларинг амир ила суҳбатлари то асргача чўзилди. Биз бу миёнада гулзорлар атрофинда кезуб юрдик. Аср вақтинда мажлислари тамом бўлди, ҳаммамиз бирга ўлтируб чой ичуб, манзилимизга авдат этдук. Фарғонадан келанларнинг ким тарафиндан келуви бизга маълум ўлмас-да, буюк бир ваколат ила келдиқларин сездик. Албатта, бунлар Фарғонада ҳукуматга қаршу қиём қилмиш кишилар тарафиндан келгонликларига жазм ҳосил қилдук.

20 (сентябр)

20 сентябрда умуми ҳайъати вакола амир ила сўйлашмоқға аввалги мажлисда нотаом қолгон масалаларни(нг) хитома эришдирмак хусусида йўлга чиқмиш эдук. Нозири хорижи тарафиндан йўл узоринда амирнинг шу кунлари бироз нотоблиғи сабабли сўзлашмоққа имкон йўқлиғин бир қосид мактуб ила англади. Йўлимиз қисқа бўлди. Манзилимиз(а) авдат¹ этдук. 18-сентябрдан бошлаб, бандага кўкрак оғриғи касали ориз бўлмиш эди. Вақтдан истифода қилуб, меҳмондор Муҳаммад Алиға мени шифохонага бормоғимизга рухсат вермагин истидъо² этдим. Муҳаммад Али ман ила бирга шифо(хонага) бордик. Шифохона мудири ўлан Мизбек ила Муҳаммад Али мени тоништирди. Мизбек усмон(л)и турклариндан ўлуб, бир неча йиллардан бери Кобул шифохонасида буюк хидматлар ёпмиш. Мукамал ўлан бу шифохонани(нг) йўлга қўймиш. Ўзи прописур бир зот ўлуб, ташриҳ илминда буюк маҳорати вордир. Ҳар йили уч-тўрт юз чамасида кишиларни(нг)

¹ Қайтмоқ

² Сўрамоқ

оператсия қилмоқда экан. Фақат юздан беш фрасенти ўлуб, қоланлари соғалар эканлар. Бу шифохонанинг мукамал ашёлари ва бир неча йилга етадиргон даволарин Мизбек ўзи боруб, мундан бир неча йил муқаддам Франсадан кетурмиш экан. Бу шифохонада хотунларга махсус шўъбаси-да вордур. Оператсия қилиб тургон ҳолатларинда ўз кўзимиз ила мушоҳада қилдук. Бу шифохонанинг бир тарафинда болаларга махсус чечак шўъбаси-да вордур.

Бурадан дармонни(нг) олуб, йўлга чиқдик. Йўл узоринда кўн корхона-мошинхоналарина кирдик. Бу корхонада 400 киши ишлар экан. Бу корхонада бир чеккадан хом тери кируб, бир чеккадан ўтук, ботинка, эгар, юган, алҳосил бутун чарм зотидан ишланадиргон ҳамма ашёлар мунтазам суръатда ҳозирланмақда эди. Бу нарсаларнинг аксари машина ила ишлануб, жузый бир ерлари қўл ила ишланур эди. Бурадан чиқуб, манзилимизга авдат этмишдим. Келган замон ичи қаро товаришларимдан бири банго хитобан: «На ерға вормиш эдингиз? Амирнинг зиёфатина-ми вордингиз?» — деди. Жавобан ман товаришга шифохонани(нг) ҳамда корхонани(нг) кўрганлигимни баён қилуб: устол устина дардима дармон учун кетургон даволарни(нг) чиқаруб қўйгон вақтимда ул манго ўринсиз савол бергон ичи қора товаришнинг нафаси ичига тушуб кетди-да, «Ман сизга ул сўзни мазох тариқасида сўйламишдим», — деди. Оҳ, на инсоният, на баробарлик, на сотсиолистлик, на миллат тафриқа қилмайдиргон интернасиёлистлар дунё юзинда топилармукин? Балки бордир, топилур, лекин вужуди анқонинг тухумидек камёб эканлигин Афғонистон сафарига чиқғонда аниқ билдим. Афғонистонга чиқғон беш ҳайъати ваколанинг ичида биргина мусулмон ман ўлдиғимдан ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар мани(нг) устимга юкланди. Ҳиротга яқин Пар(в)она қишлоғиндан бошлаб товаришларимизнинг ораларига тафриқа тушдим. Тафриқанинг сабаби ўртоқ Бровин афғон туфроғига ўтгандан сўнг ўзини(нг) женерол — чор ноил эълон қилмиш эди. Ҳамда бутун тутгон тактика, хатти-ҳаракати-да Никўлайнинг генералларини(нг) рафториндан қолишмас эди. Бу ҳаракат бошқа ўртоқларимизга оғир келуб, Парвонада мажлис асносинда шу борада сўз очилди. Лекин «ғат-ғат этар карнайчи, балога қолур сурнайчи» мақолинча, ўз мақсад ва ғояларина ва

ғарази шахсияларына ман бечорани(нг) олат¹ қилдиларда, мажлисда ўртоқ Бровинга хитобан «Ўртоқ Авлонийга бўйла қилдинг, ўйла ёфдинг, бизлара ўйла деди, бўйла деди», — дедилар. На чора, ишнинг ҳақиқ(ат)и очилгунча сукут этмоқга мажбур ўлдум. Ўртоқ Бровин манга қараб, бир неча калима оғир сўзларни(нг)да сўйлаб олди. Ҳолбуки ман Тошкандан чиқғондан бу она қадар ҳеч кима малол келадурғон сўз-да сўйламамиш, оғир келадурғон ишда қилмамиш эдим. Лекин иш эса, «Ҳолвани(нг) ҳақим ер, калтакни(нг) етим ер» қабилиндан эди.

(н а з м)

Дунё кездим, кўбни кўрдим, ҳеч ҳақиқат кўрмадим,
Хуррият номин эшитдим, лек адолат кўрмадим.
Маслаку мақсадга ишлармиз, дея лоф урдилар,
Ишламак-да сўзларига ҳеч садоқат кўрмадим.
Қайда ул инсоният, қай мусовот, оҳким,
Тилларига дилларин асло лаёқат кўрмадим.
Мажлису минбарда оғиздан чиқар озодлик,
Жойи хилватгоҳда бир тўғри нийят кўрмадим.

Ҳосили бир неча маслакдош ила қилдим сафар,
Ҳеч ерда биргина ҳизру ҳаловат кўрмадим.
Чин ҳақиқат, чин вужуди дунёда анқо каби,
Марди майдон кўрдим, аммо соф тийнат кўрмадим.
Қайда ул озод, ҳурлик, ҳам баробарлик қаён?
Қатъан авлоди башарда унс(у), улфат кўрмадим.
Қайда борсанг, ғолиби мағлубни айлар поймол,
Марҳабо, эй хуррият, сандан мурувват кўрмадим.

Хайр, келдим мақсадга. Натижада ишнинг асли очилди. Бровин аввалда мандан хафа бўлмиш эса-да, сўнг мақсадни англаб, маним боримда ёнмиш ғазаб ўтига сув қуйилди, паст бўлди. Бровин Никўлай замонасида Москвадаги «васточни покултет» мактабин тамом қилмиш. Сиёсат, тадбир бобларинда...га сабоқ берар эди. Фасоднинг манбаи на ердан чиқғонлигин англади-да, чорасига киришди. Товаришлара «Хўб, бу масалани(нг) эртан Ҳирот воруб, урада² ҳал қиламиз», — дея мажлиса хотима верди. Аммо товариш Бровин Ҳирот келгунча ишни(нг) яхши

¹ Дастмоя; сабаб, баҳона маъносида

² У ерда

юритди. Бу борадаги тадбир ва сиёсат рўлин яхшигина ўйнади. Москвадан ўзи ила бирга олуб келаётган секретарша – саркотиба Райуна Петровнани Ҳиротда Боғи Шоҳийда товариш Зиборўф ила (бир) бировига бирлаштирди-да, орога тушган тафриқани(нг) осонлик ила ҳал қилди. Дарҳақиқат, асли фасоднинг боши шул нуқтада эди. Чунки Тошкандан чиққондан бошлаб, Зиборўф қизгинага яқин келса, бурнини кўрсатур эди, яъни икинчи иборат ила айтганда, олдиндан келса тишлаб, орқасидан келса тефар эди. Мана шул асов қизгинани(нг) Бровин политически руководитель – сиёсий бошлиғимиз ўлан товариш Зиборўфга ром қилуб берди-да, ғалва-жанжалдан халос бўлди. Мана бу орода «Тўйдан тўфиқча» мафхуминча, ики товаришнинг муноқашасин ўртасида эзилуб, дасмоя бўлуб, баҳона бўлуб, олат бўлуб, сўкуш эшитуб, алҳосил ики тош оросида чоқилуб, ики дарранда оросида талануб келаётган ман бечора-да, бу никоҳ тўйидан сўнг озодликга чиқдим.

22 (сентябр)

22 сентябрда саёҳат тариқасида **Боғи Баланд**га бордик. Бу боғ Кобулнинг ғарб тарафинда ўлуб, Лаълшоҳ бино қилмишдир. Сўнгра марҳум Абдурахмонхон таъмир қилмишдирки, бу боғ Кобулнинг энг маръий, машҳур боғлариндандир. Кобулда бир неча маъруф боғлар ўлса-да, бу боғларга кезмак, сайр этмак, ҳавохўрий қилмак¹, касби ҳаво этмак учун уммий² халқларга йўл йўқдир. Фақат бирта қисм ҳукумат арбобларинагина кезмак ва баҳр олмак мумкиндир.

23 (сентябр)

23 сентябрда саломхонада бутун ҳайъати вакола амир ҳузурини вордик. Шул кунлар банда ниҳоятда оғир бетоб бўлсам-да, бора олмаслиғим(ни) ўртоқ Бровин(га) изҳор қилсам-да, Бровин ўзи баним ёнима келиб, фақат мусулмонлардан биргина оромизда сан ўлуб, сан-да вормойин қолмоғинг яхши ўлмаяжак, ҳар на қилсанг-да, қувватингни ўзингга йиғуб, бир илож қилуб бормасанг ўлмаз, — дея бани-да олиб вормиш эди.

Бу кун мажлисда сўйланмиш сиёсат масалалариндан энг аҳамиятлилари: Амир тарафиндан бизим ҳукуматдан талаб: 1) Кушка қалъаси; 2) Термиз қалъаси; 3) Карки

¹ Ҳаво олмақ

² Авом, омма

қалъаси; 4) Радиостанса — ҳаво тилғироми, мукаммал суратда асбоблари ила. Агарда бу мавжуд бўлмаса, мукаммал Кушқадан то Кобулғача симлик тилғиром. Бу талабларга Бровин шўйла жавоб берди: Термиз ила Карки қалъалари (бўлса), аслида Афғонистоннинг ери ўлмай, Бухоро туфроғига тобеъдур. Шул хусусдан бул хусусда ман бир нимарса дея олмайман. Чунки агарда талаб қилмоқ лозим ўлса, бу ерлари Бухоро ҳукумати талаб қилмоғи лозимдир. Шайх Жунайд (Кушка) хусусида бул ер аслида афғонларники бўлса, балки шўролар ҳукумати берса ҳам ажаб эмас. Лекин бизда бўйла буюк ишларга ҳукм қилмоқға ёхуд бўйла бир туфроқ масалаларида бермоғ-олмоқға ҳаққимиз йўқ. Бизға бир мунча муддат лозимдурки, марказдан бу талабларни(нг) тилғиром воситаси-ла сўраймиз. Бу талабларнинг рад ёки қабули марказнинг ҳукмиға вобастадир. Аммо ҳаво тилғироми ёхуд симлик тилғиром хусусида қатъий ваъда бера оламизки, бизим ҳукумат бермоғи муқаррардур, — деди. Мана шул хусусда кўб музокаралардан сўнг ики муддат муқобилиндан юқорида мазкур талабларни(нг) «Марказдан савол қилмоқға ва бу саволларга жавоб келгуниға қадар ним расмий уч ерда Туркистон жумҳуриятининг қўнсули турмоқға амир-да изн верди. 1) Майманада; 2) Мазори Шарифда; 3) Ҳиротда; 4) Кобул — пре(д)ставитель қабул қилинуб, мунда 15 киши, бошқа қўнсулхоналарда беш кишидан ортиқ одам турмамоқ шарт ила. Бунинг муқобилина ўртоқ Бровин қайнаб кетуб, амир тарафиндан Туркистоннинг қаю шаҳрига қўнсул қўймоқ ва қанчадан одам қўймоқ Афғон ҳукуматининг ихтиёриндир, одамнинг ададига биз чегара қўймаймиз, деди.

Бу масалалардан бошқа Туркистон жумҳуриятининг адолатсиз идораси хусусида ҳамда Туркистон хусусида «Марказдан келадирғон «декрет» буйруқларнинг ижр(о) қилинмауб, устол устунда, коғаз юзинда қолиб келвотгани хусуслариндан эди. Бу масалага ўртоқ Бровин қисқагина «Большевикларнинг оросинда дуруст одам кам топиладур, шунинг учун Туркистонда дуруст одам оз ўлдиғиндан идора ишлари тартибсиздир», — дея жавоб берди. Ман бу хусусда сўз олуб, бу берулғон саволларнинг бир неча моддалари мусулмонларга тааллуқлик ўлдиғиндан бирин-бирин жавоб бериб ўтдим.

Бу вақт соат ўн иккени(нг) сўқмиш эди. Амир тара-

финдан таомға таклиф қилиндим. Таом асносинда дардим ўлтурмоқға ихтиёр вермадигиндан мажлисдан рухсат олуб, манзилимға авдат этдим.

Сўнградан баним вердигим мажлисда жавобларимдан амирнинг мандан қаттуғ хафа бўлгонлиғи англашилди. Чунки ман мажлисда сўзлағон сўзларим ҳақиқат ўлдиғиндан, ҳақиқатга жон қурбон дедим-да, амир хафа бўлса-да, ман хафа бўлмадим.

25 (сентябр)

25 сентябрда ўртоқ Бровин қошимға келуб, Ҳиротга қўнсул, Абдулматлаб Орифжон ўғлини(нг) манга ноиб тайин қилмоқлиғини маълум қилди. Банда бўйла улуғ хидматға лаёқатим йўқлиғин, мақсадим ўртоқ Иванўф ила Тошкандға кетмоқлик ўлдиғин изҳор қилуб, илтижо қилсам-да, мандан бошқа киши йўқлиғин ҳамда бу ўта муваққат ўлдиғин, балки тездан Тошкандға ёзуб, мани(нг) халос қилажagini билдирди. На чора, ўзимнинг кучим ўзимга маълум. Бўйла оғир бир хидматнинг ифосина¹ иқтидорсиз ўлсам-да, Туркистон жумҳуриятина ожизона бир хидмат дея зўр ила қабул этдим.

26 (сентябр)

26 сентябрда тасдиқнома (мандат)ларимизни(нг) ёзуб, қўлларимизға топширди. Мазори Шарифға канвоерлардан Киселoфни(нг) қўнсул, Муҳаммад Юсуф Зокир ўғлини(нг) ноиб, Майманаға Ҳусан Исҳоқ ўғли Маминни(нг) қўнсул тайин қилди-да, шул кундан эътиборан сафар тадорикин кўрмоқлиғимизни(нг) маълум қилди.

27 (сентябр)

27 сентябрда хайрбод қилмоқға амир сойиб ёнига бордик. Бироз сиёсий суҳбатдан сўнг амир ўз қиличин ўртоқ Иванўфға тақдим қилди. Иванўф ўз қиличин амирға тақдим қилди. Бундан бошқа амир тарафиндан ўртоқ Иванўфға бир яхши от, бир тилло соат, бошқа бизлар ила борган рус ўртоқларнинг ҳаммасига бирор кумуш соат ва бир неча кийимлик Кобул корхонасининг мовутиндан (суконни трикасиндан) берилди. Мусулмонларнинг ҳаммасига бир салла, бир чафон, бир дўффидан берилуб, баъзиларина кумуш соат ҳам тақдир ўлинди-да, хайрбоддан авдат ўлинди.

¹ Ижросига

Мундан биринчи ўктябрғача сафар тадорики кўрилди-да, биринчи ўктябрда Кобулға хайр дея яна Ҳазора йўли ила Ҳиротға қараб равона ўлдуқ.

(Кобул шаҳри)

Кобул шаҳри умуман манзара(лик), гўзал шаҳар ўлуб, наҳрнинг бўйига бино қилинмиш-да, бир тарафи бутун тоғ, бир (тарафи) водийдадир.

Эски шаҳарнинг кўчалари тор, ҳифзи сиҳҳатга муғойир бинолар ўлсада, янги шаҳарда янги бино ўлинмиш гўзал Ёвропо усулида ясалмиш итмома эришдирмиш мошинхона—корхона игнадан тўфга қадар Афғон ҳукумати-нинг эҳтиёжина керакли ашёлар тайёрланмоқдадир. Бурада мукаммал мактаби тарбиядан бошқа бир неча мактаби рушдий ва бир неча янги усулда мукаммал ибтидоий мактаблар мавжуддир. Ва булардан бошқа бутун эски мадрасаларда ислоҳот ясалуб, бутун фанлар мукаммал сувратда ўқитилмоқдадур. Тижорат жиҳатиндан бутун Ёвропода мавжуд ашё мукаммал сувратда мавжуддир. Ахлоқ жиҳатиндан одамлари таассуб деган нимарсадан бутун воз кечмишлар. Соқолларига қўшуб мўйлабларини(нг)да қирдирурлар. Уламолари-да, авомлари-да калта кийим киюрлар, хотунлари-да ёвропача кийинурлар, ёш-ёш болалари-да қўлларини(нг) чаккаларига қилуб, салом (честь) верурлар. Бошларига эрлари ила баробар хотунлари-да шлафа киуб, юзларина тўр тутуб юрурлар. Бир кимса нафрат назари-ла боқмаюр.

Кобулда экон вақтимда «Иштирокиюн» газетасини(нг) ҳар бир нўмерасини(нг) қолдурмай, ўқуб турар эдим. Тошкандан чиқғон вақтимда Туркистоннинг еттинчи қурултойи Марказдан ўртоқ Қўбузўф келуви муносабати ила Марказнинг Туркистонға назари бўлакча, Туркистон идораси бўлак равишда, Марказнинг хатти-ҳаракати (тактика)сига муғойир дея ўртоқ Қўбузўф бақуруб-чақирса-да, Туркистоннинг тол чумчуқлари еттинчи қурултойда Қўбузўфга қарши чиқуб...¹ кўтаруб Марказнинг Туркистон хусусида тўғри фикрига Туркистоннинг Казакўф, Успенскийлар тўдаси (груффаси) ҳар тарафдан садлар чекуб, ўз хоҳишларинча зўрма-зўраки (кайфа ма яша)² ҳукумат

¹ Ўқиб бўлмади

² Хоҳлаганларича

тузмушлар эди. Охири Қўбузўф бечорани(нг) «Тўғри сўз тугонига ёқмас» мақолинча, бу муслмон тарафдори дея иш бошиндан сурмишлар эди.

Бу жумҳурият қурултойидан бир неча ой сўнгра фирқа қурултойи чоқирилуб, уларда хоҳ жумҳурият қурултойи бў(л)сун, хоҳ фирқа қурултойи бў(л)сун, «Тобулин муноқашаси»—жанжоли—ғалваси тамом бўлса, мана энди «Тобулин»нинг ўрнига «Қўбузўфнинг муноқашаси»н чиқардилар. Мана бу чақирилмиш фирқа қурултойи-да, сар то по Қўбузўф жанжоли-хархашаси ила кечмиш эди. Ман, банда бу қурултой охирларинда Афғонистонга қараб ҳаракат қилмиш эдим. Бизим бу Афғонистон сафаримиз узоғ чўзилдигиндан Кобулда экон вақтимизда олти ой тўлув муносабати ила 8-Шўролар қурултойин чақирилдигин хабарин ғазиталарда ўқуб, бу қурултой нима натижа веражак, дея тўрт кўз ила мунтазир эдик. Ҳар бир нўмера ғазитларни(нг) итгисолан¹ кўздан кечурмақда эдик. Бу миёнада бирдан ғазиталар Тошқанда гимназистлар бироз бош кўтаруб, ҳукуматга қаршу ҳаракатда бўлуб-да, мунҳазм² ўлдиқларин, сўнгроқ Туркистон ҳукумат аъзолари, яъни Казакўф, Успенскийлар фирқа (груффа)си Қўбузўфга ғалба чолуб, Қўбузўфни(нг) тутуб қамаганларин сўнгра яна қамоқдан халос бўлғонлигин, сўнгра яна Қўбузўф кўркувидан қочуб ёширинганлигин хабарин кетурмиш эди. Бу хабарни(нг) эшитғон кеч бизим ўртоқлардан бир нечалари шодлиқ ясаб, қиём-да кўтаришдилар. Ўртоқ Иванўф ҳақиқатпараст ва ҳақиқатдан хабардор бир одам ўлдигиндан бунларнинг бу шодлиқларина иштирок этмаюрди. Қўлидан келгунча Қўбузўфнинг тутғон йўлин ҳақ эканлигинг англатмоқ ҳаракатинда бўлурди. Лекин VIII қурултой натижасин англаёлмасдан Кобул йўлига чиқмиш эдик.

1 (ўктабр)

1 ўктабрда сабоҳ Кобулдан чиқуб, Ҳазора йўли ила...³

26 (ўктабр)

26 ўктабрда ҳама ўртоқлар ила саломат Ҳирот шаҳрина келуб тушдук. Ҳирот ноиб-ал-ҳукумаси Ҳиротда машхур **Чаҳорбоғ**, ҳукумат ўрдаси ёнидан бир саройчадан бизларга ер верди.

¹ Қўлга тегиши билан

² Мағлуб

³ Матн узилган

Бизлар Кобул чиқгон вақтимизда 11 киши ҳаракат қилмиш эдик.

1) Ўртоқ Иванўф; 2 ёвари: 1) Алиштин, 2) Волпрам; банда — Ҳирот қўнсули; ноиби ман Абдулматлаб Ориф-жон ўғли, сафоратхона учун бир аскар — Ҳазраткул Мавлонқул ўғли. Ўртоқ Иванўф ила Тошкандга кетадиргон уч мастеравой, бири механик, ики тилғирофист, — Фовлўф, Тиркузуф ики аскар — бири Ҳисом Жалолий, бири Вали Ҳожи эди. Ҳисом Жалолий ила механик Фишкол «австрия»нинг хотун-болалари-да бор эди.

27 (ўктабр)

27 ўктабрда ўртоқ Иванўф ила ноибал-ҳукума ҳузури-на кируб, кўришуб, бир оз сўйлашуб чиқдук.

28 (ўктабр)

28 ўктабрда ўртоқ Иванўф кетув(и) муносабати ила хайрбод қилмоқга ики ёвари ила ноибал-ҳукума қошига кирди. Ноибал-ҳукума ўртоқ Иванўфга пируза кўзлик, Алиштин ила Волпрамга олмос кўзлик узук сийлов берди.

30 (ўктабр)

30 ўктабрда сабоҳ ўртоқ Иванўф ҳамма одамлари ила Ҳиротдан Тошкандга қараб равона ўлди. Бизлар маъюсона бурада хайрлашуб қолдук.

Нўябр

4 нўябрда Тошкандан Афғон ҳукуматига ёллануб, бир офисарибиз (гирмон), бир меньшевик учувчи (лўдчик) келди. Мана шул кунгача Русия аҳволотиндан Туркистондаги саккизинчи қурултой натижасиндан ҳеч хабаримиз йўқ эди. Тошканда чиқадигон русча «Коммунист» ғазитасининг 21 нўмери(ни) кўрмоқга мушарраф бўлдик. Бу нўмер ғазитада шўролар Туркистонининг сайлов натижалари мукамал суратда ёзилуб, Туркистондаги тол чумчуқларнинг аксарларин хиёнаглари зоҳир бўлуб, баъзилари ҳибс қилинуб, баъзилари фирқа(дан) чиқорилуб, ҳукумат бошига «марказчи»лар, яъни марказ Масқванинг таълимотини(нг) комил суратда Туркистонда ижро қилмоқ керак, деган фикрдаги одамлар ўтирғонликлари очиқ суратда ёзилган эди. Ҳақиқат ўлсун бу хаёл, дея бироз таскини хотир ўлдук.

9 (нўябр)

9 нўябрда ўртоқ Суритса бошлиқ Афғонистонга Масқвадан тайин ўлинмиш ҳайъат келди. Бу ҳайъатга раис ўртоқ Суритса, бир саркотиб, бир ёвар матрос, булар-

нинг ҳар учи Масқва қўмитасидан тайинланмиш кишилар. Яна булардан бошқа Масқва қўмита тарафиндан қўндирилмиш Ҳиндистон инқилобчилариндан: 1. Абдулраб афанди, Пешовар шаҳринда туғилғон, ўзи афғон наслидан Юсуфзай қабиласина мансубдир. 2. Рожа Маҳандра Протов афанди Ҳиндистоннинг аввалги ҳукмдорларининг оиласига мансуб зотдир. 3. Бирбатво Даҳонгра Очорпор афанди Ҳиндистон бараҳманлариндан ўлуб, ул Ҳиндистонда ҳинд тилинда «Ҳиндистон» исминда ҳамда инглиз тилинда «Ганж(и) Ҳиндистон» исминда ғазиталар нашр қилмишдир. Булардан бошқа Тошкандан муҳбирлик сифати-ла қўшилмиш Ислом Шоаҳмадуф...¹ мусулмонлариндандир. Булардан бошқа бир дўхтур, бир таржимон, 12 адад аскарлар-да вор эди.

12 (нўябр)

12 нўябрда бутун ҳайъати ваколани(нг) ноибал-ҳукума **Чаҳорбоғ**да меҳмон қилди. Ўртоқ Суритса ноибга 20 қалок чамасида келадурғон кумуш «ваза» ила бир олмос кўзлик «брошка» жиға тақдим қилди.

13 (нўябр)

13 нўябрда ноибал-ҳукума ўртоқ Суритса ёнига боруб, ики соат чамсида гаплашуб, қайтди.

14 (нўябр)

14 нўябрда ўртоқ Суритса сафоратхонамиза бутун ҳайъати вакола ила ташриф буюрди.

17 (нўябр)

17 нўябрда ўртоқ Суритса Ҳазора йўли ила Кобулга қараб жўнади. Ноибал-ҳукума Ҳирот(дан) тўрт чақирим йироқ бир ҳукумат боғида йўлда Суритсага чой тутуб, бир яхши сувсар пўстин ила машҳур жунчакмон тақдим қилди.

18 (нўябр)

18 нўябрда ўртоқ Суритсанинг маслаҳати ила **Тошканд**га сафоратхонамизга кераклик нимарсалар ила оқча олуб келмоқга ҳамда бурадан пўшталарни(нг) олуб бормоқга «дипломатический курьер» (қилуб) юбордум.

---

¹ Ўқиб бўлмади

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ¹

1878 йил милодийда, 12 июлда Тошкентнинг эски шаҳар Шайхантавур даҳа Мерганча маҳалласида фақирҳол бир оилада туғилганман.

Отамнинг исми Миравлон, онамнинг оти Фотимадир.

Отамнинг туб касби тўқувчилик (бўзчилик) бўлиб, сўнг замонларда Ярманка бозорида ёймачилик қилиб, бўз ва чит билан савдо қилур эди.

1885 йилдан бошланғич мактабда ўқидим. Ўқчи маҳаллада Акромхон домлада хат-саводим чиқди. Шул вақтларда (11–12 ёшимда) отам мени хатна тўй қилиб, қўлидаги бор-йўғидан айрилиб, фақир ҳолга тушиб қолади.

1890 йилда мактабни битириб, маҳалладаги мадрасада дарс ўқий бошладим. Ёшим 13 га етгач, йўқсуллик менга таъсир қилди. Ёз кунларида мардикорлик қилиб, ота-онамга бироз ёрдамда бўлиб, қиш кунларида ўқир эдим. Сўнгра Ўқчи маҳалладаги домламизнинг кам ҳавсалалигидан, ўқувда давомсизлигидан Ўқчи мадрасасин тарк қилиб, 14 ёшимда Шайхантавурдаги Абдулмаликбой даҳмасига (мадрасасига) келиб, Мулло Умар Охунддан дарс ўқий бошладим. Бу чоқларда ҳам қиш кунларида ўқиб, ёз кунларида мардикор ишламоққа мажбур эдим.

1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутиндим. Замонга мувофиқ ҳар хил мавзуда шеърлар ёза бошладим. 18 ёшдан бошлаб, мардикорликдан қутулиб, усталик даражасига эришдим. Фишт усточиличи, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик усталиғини қилар эдим.

1900 йилда уйланиб, оила бошлиғи бўлиб қолдим. Шу йилда отам ўлиб, ўгай онам билан бир укам мени қармоғимда менга боқим бўлиб қолди. Бу вақтда бутун оилани боқмоқ учун қиш кунларида ҳам ишламоққа тўғри келганлиғидан қувваи муҳофаза ўрта даража бўлгон ҳолда мадрасани ташлаб чиқиб кетувга тўғри келди. Шул чоқларда ўзим меҳнат ичида яшаганлиғимдан бойларга ва муллалар-

¹ Адиб таржимаи ҳоли 1993 йилги нашри («Миллий уйғониш» Т., Университет, 108–114-бетлар)дан қисқартириб олинди.

га қарши шеърлар ёза бошладим. Мадрасадан чиқиб кетсам ҳам маориф ишларидан чиқиб кетмадим. Турли газеталар ўқишга тутиндим. Шул замонларда Русиянинг турли шаҳарларида чиққан матбуот-газета ва журналлар билан танишиб, ўқиб маълумотимни орттира бордим. «Таржимон» газетасин ўқиб замондан хабардор бўлдим. Шул замонда ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (жадид-қадим) жанжали бошланди. Газет ўқувчиларни муллалар «жадидчи» ном билан атар эдилар. Мен ҳам шул жадидчилар қаторига кирдим. 1904 йилдан жадидлар тўдасида ишлай бошладим. «Жадид мактаби» очиб ўқитувчилик қила бошладим...

1904 йилда рус-япўн уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди.

1906 йилда «Тараққий», «Хуршид» газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгандан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократик фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шуҳрат» исминдаги газетни Сапёрний кўчада чиқардим. Темир йўл ишчиларининг комитетлари томонидан «Рафиқ Собиров» исмли қозонли татар орқадошимиз мени(нг) газетимга келиб, ёзув жиҳатлариндан ёрдамлашур эди. Шул вақтда Ўрунбурғда чиқадурун, фофирус коғазига босиладурун «Солдат» исмли русча махфий (тайний) газетани ва мундан бошқа русча ёзилмиш турли фроқламацияларни «Рафиқ Собиров» билан икимиз турли кишиларнинг воситаси билан тарқатур эдик. Бу русча фроқламацияларга қаноат қилмай, мусулмонча типограф билан махфий суратда фроқламация босуб шаҳар ва қишлоқларга ҳам тарқата бошладук. Бу фроқламацияни(нг) ёзувчиси – Ўтаб котиб, Эски шаҳарга тарқатувчи – Эшонхўжа, Янги шаҳарга – мен, қишлоқларга – Умаркул Аноркул ўғли эди. Бизнинг ҳаракатимизни эски ҳукуматнинг сезганлиғи билинди. Менинг уйимда ёлғон паспорт билан турғон «Собиров»ни қочирдик. Ул Ўрунбурғга бориб, қўлга тушиб қолди. Суд ўлимга ҳукм қилиб, Тошкентдаги қўмитани очиб берсанг, ўлим жазосин ўзгартамиз, деб шарт

қўйдилар. Ул ўлимдан кўрқиб, тамом қилғон ишларин, «Шухрат» газетасин шул кўмитани(нг) ёрдами билан чиққанлигин ва инқилоб кўмита аъзоларин тутиб берди. Кўб кишиларнинг ўлимига, Сибирь ва турмага ёпилувига сабаб бўлди. 10-нўмеринда «Шухрат» газетасин тамом нисарсаларин бутун идорадаги хат ва қоғазлар билан мусодара қилиб, «чрезвычайни охрани» кучи билан чиқармасқа мендан имзо олиб тўхтатди. Йиқилғон курашга тўймас, дегандек, 1908 йилда ёзувчиларимиздан, идорамда хизмат қилғувчи Аҳмаджон Бектемиров номига «Озиё» исмли газетга рухсат олиб, идорани ўз уйимга кўчириб, яна чиқара бошладим. 6-нўмерида ҳукумат жониворлари келиб, буни ҳам мусодара қилиб, беркитиб кетди. Мундан умидим узилиб, 1908 йилда (яна) Мирободда «усули жаид» мактаби очиб, муаллимлик қила бошладим. Шул замонда Тошкентда очилмиш 9 «усули жаид» мактабнинг саккизига ҳукумат томонидан рухсат берилиб, менга рухсат олмоқ учун уч йил овора бўлмоққа тўғри келди.

1909 йилда бир неча ўртоқлар билан қонун тузиб, «Жамияти хайрия» очдик. Олти ой раис бўлиб турдим.

1913 йилдан бошлаб халқни кўзин очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театруга киришиб, театру ишларин йўлга қўювчиларнинг бошлуғи бўлиб, Туркистоннинг бир неча шаҳарлариға бориб, ўзбеклар орасида театруға йўл очдим. 10 га яқин озарбойжон пьесаларин ўзбекчага таржима қилиб, саҳнага қўйдим. 3 пьеса ёздим. «Турон» исмли театральни благодотворительний жамиятни юзага чиқардим. Шул йилда Эски шаҳарда очилғон потребительний обшествонинг таъсис аъзоларидан-да эдим. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди.

1915 йилда Тошкентда чиқғон «Садойи Туркистон» газетасига ёзувчилик, муҳаррирлик қилдим. Ҳамда шул йилда устав-қонун тузиб, «Жамияти хайрия» очдик. Ҳукуматдан рухсат олмоқ учун бир ярим йил овора бўлмоққа тўғри келди. Ики маротаба берган аризамиз рад қилиниб, учинчи маротабада рухсат бўлди. Мен шул «Жамияти хайрия»нинг муассис аъзолариндан бўлиб, бошлаб очилувида бир йил раислик хизматин адо қилдим. Андин сўнг то хуррият давригача аъзоси бўлиб, мактабларга, етим ва ғарибларга ёрдам қилиб келинадур.

1915 йилда маҳалла халқи, «домламиз «театрчи» бўлди», «масхарабоз» бўлди», деб мени мактабдан қувиб, Миробод маҳалладаги бошланғич мактабни ёпдилар. Мактабни Эски шаҳар Дегрез маҳалласига кўчириб, 2-босқич (ўрта) мактаб очиб, ўзим мудир бўлиб, Низомиддин қорини муаллим қилиб турдим. Хадра маҳалладаги общество томонидан очилган «Мактаб кутубхонаси»га бир ойига йигирма беш сўмдан моҳиёнага приказчик (хизматчи) бўлдим. Бу миёнада бир неча мактаб китоблари ва бир неча шеър китоблари ёздим.

1917 йилда ўзгариш бошланиши билан «Турон» жамияти томонидан «совет солдатски работчи депутат»га вакил сайланиб, шўрода ишладим. Шўро томонидан Эски шаҳар озиқ кўмитасига контрол тайин этилдим. Тошкентда ерли халқлар орасида бош(лиқ) бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим. Шул йилда масъул муҳаррир бўлиб, «Турон» номли газета чиқара бошладим. Шул газетанинг 2-нўмеринда муллаларга қарши ёзилган Мирмуҳсин мақоласи тўғрисида «Шўройи исломия» идорасинда барпо бўлган зўр бир йиғинда уламолар томонидан мени ўлдирмоққа ва тошбўрон қилмоққа ҳукм қилмоқчи бўлдилар ва газетамга бойкот эълон қилдилар. Бир неча ёврополик ўртоқларнинг ҳаракатлари билан аларнинг чангалидан қутулдим. 3-нўмеринда яна муллаларга қарши аввалгидан қаттиғроқ мақола босиб юбордим. Бундан сўнг ўз аҳбобларимизнинг баъзи ўнг фикрлиларининг иштироклари билан мени ўртоқлар орасинда суд қилдилар. Бу ўртоқлар судида менга ики хил ҳукм қилмоқчи бўлдилар. Бири уламоларнинг қутқуси билан қозихонага олиб бориб жазо бермоқ, икинчиси, газета чиқармаслиққа мендан имзо олмоқ. Мен бунга рози бўлмадим. Бир гуноҳга бир жазо дея жавоб бердим. Охирда ўз исмимга газета чиқармаслиққа мендан имзо олиб, газетани боғладилар. 5-нўмерасин ўртоғим Низомиддин қорининг номига чиқардим. Бу нўмерида жўртгага уламоларга қарши хотин-қизлар ҳақинда ёзилган ўртоқ Абдулҳай Тожининг мақоласин босиб юбордим. Мана мундан сўнг уламолар мени йўлимни тўса олмасликлариға кўзлари етиб, бошқа йўллар изладилар. Матлабим мусулмон матбааси бўлиб, мундан бошқа матбаада газета чиқарурлик мусулмонча ҳарф йўқлигиндан, бошқа бир матбаада ҳарф бўлса ҳам ҳукумат газета босилиб турғонлигиндан истифода қилиб, уламолар

матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юбориб, агарда сиз Авланий газетасин матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқи(т)масмиз, деб қўрқитиб, мени газетимни босмаслиққа сўз олмишлар. Мана шул кундан эътиборан мени газетим Тошкентда матбаа кўп бўлса-да, ҳарф ва наборшик йўқлигиндан тўхтамоққа мажбур бўлур. Лекин мен яна нима бўлса ҳам газетани чиқармоқ чорасига киришдим. Бисотимда бор оқчани, «Турон» жамиятидан бироз оқча олиб, Бокуға бориб, 25 пуд ҳарф ва ики наборшик олиб келиб, «Харидмон» матбаасинда «Турон» газетасин чиқармоққа бошладим. Бу замонда Тошкентда зўр куч олғон «Уламо» жамиятининг бармоғи билан «Турон» газетасининг тўхтатувнинг чорасига киришса-да, чора тополмай, фақат исмин ўзгартуб, «Турк эли» исми билан чиқаруға ўз аҳбобларимиз бир мажлисда қарор қилдилар. Мана шул кундан эътиборан газетадан қўлимни тортдим. Юқорида сўйланмиш «Жамияти хайрия» идорасига муовини раис сайланиб, шу йилғи очлик билан курашдим. Тиловой рабочилар организациясига иштирок этдим. Идорада аъзоси-да бўлиб хизмат қилдим. Бундан бошқа солдат ва рабочи депутатлар шўроси томониндан Эски шаҳарда барпо бўлғон озиқ қўмитасига муфаттиш тайин қилиниб, ишлаб турдим. 1917 йилда 2-краевой съездға вакил бўлиб сайландим. 5-краевой съезддан 10-краевой съездғача вакил бўлиб ҳам член ТурЦИК бўлиб сайланиб, турли масъулиятли ўринларда хизмат қилиб келдим.

1918 йилда коммунист фирқасига кирдим... Эски шаҳарда қоровуллар, тунукасолар, собун ишловчилар союзин ташкил қилдим. 1918 йилдан 1923 йилгача Тошкент шаҳар ҳам Эски шаҳар шўросига член бўлиб сайланиб ишладим. 2-фирқа курултойида вакил бўлиб, Туркистоннинг Марказий Фирқа қўмитасига — крайқўмға член президиум бўлиб сайландим...

1919 йил 15 июлда ТурЦИК томонидан Афғонистонга юбориладурғон ҳайъат ичида сиёсий вакил муовини — замполпред тайин бўлиб, Афғонистонга кетдим. Замполпред ҳам Ҳирот шаҳарида генералний консул бўлиб турдим. Бир йилу уч ой Шўролар Ҳукуматининг хорижия хизматинда юруб, 7 ой консуллик вазифасин адо қилуб, кассалигим сабабли қайтиб келдим.

1920 йилда «Қизил байроқ» газетасига ЦК томонидан

редколлегия аъзоси тайинланиб ишладик. Комземда член коллегия бўлиб ишладим. 1920 йилда Туркбюро ЦСПС мени ЦКдан сўраб олди. Нашриёт шўъбасига мудир бўлдим. «Касабачилик ҳаракати» журналини ҳам газетасини чиқариб турдим.

1921 йилда ЦК мени Туркбюродан ўз ихтиёрига олиб, Эски шаҳар маориф шўъбасига муовини раис тайин қилди. 7 ой ишлаганимдан сўнг 1921 йил 6 сентябрда ЦК, ТурЦИК, Маориф кўмиссарлигининг вакиллари томонидан тузилгон бир мажлисда Ўлка Ўзбек Билим юрти мудир тайин этилдим. Мунда бир ярим йил ишлаб, чарчагонлигимдан ариза бериб чиқдим.

1922 йилда хотин-қизлар билим юртига тайин қилдилар. Мудир бўлиб олти ойча ишладим. Миллий комиссариатда член коллегия бўлиб ишладим.

1923 йилда Ўқитувчилар Союзининг конференциясида жамиятга сайланиб, Эски шаҳар маориф союзига раис тайинландим. Райком профбюро президиум аъзолигига сайланиб ишладим. Биринчи райкомда исполбюро бўлиб ишладим. Эски шаҳар шўросида ижрокўмга президиум сайланиб ишладим.

1924 йил 15 январда Туркфронт томонидан юборилган коғазга биноан Биринчи райком мени Туркфронт қошидаги миллий шўъбага – миллий, ҳарбий-сиёсий мактабга командировка қилди. Она тили муаллимлиги вазифасини ўтадим ҳам биринчи ротада фирқа ячейкасида ишладим. Янги шаҳар шўросига кўшчи союзи томонидан вакил сайланиб, унда ҳам ишладим. Ҳарбий мактабда 6 йил ишлаб, қартайганимдан ариза бериб, 1929 йил охирида бўшадим.

1925 йилдан бери САКУда илмий ҳам ўқитув ишлари билан машғулман. Ҳозирда ҳам САКУда кафедрада предмет комиссия раиси, тил ва адабиёт ўқитувчилик хизматини бажараман.

1929 йилда Ўзбекистон Марказий Ижрокўмига аъзо бўлиб ишладим.

1929–1930 йилда САКУнинг рабфагида предмет комиссияга раис ҳам ўқитувчи бўлиб ишладим.

1930–1931 йилда САГУнинг педфак бўлимида ўзбек тили ва адабиёти кафедрасига раис ҳам ўқитувчилик хизматин бажардим.

А. АВЛОНИЙ, 1932 йил 26 ноябр

ИЗОҲЛАР

Абдулла Авлонийнинг «**ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ**» асари биринчи мартаба 1914 йилда чоп этилди. Уни замондошлари «зўр шодлиғ» билан кутиб олдилар. Ва «Туркистон учун энг керакли... «ахлоқ китоби» сифатида қабул қилдилар. Унинг тарғибу ташвиқи билан шуғулландилар. Бу китобнинг ҳар бир оилага кириб бориши уларнинг орзусига айланди. Айниқса, мактаб муаллимлари ва адабиёт муҳибларига «муҳим асар» сифатида тавсия қилдилар. «Садойи Туркистон» жаридасининг 1914 йил 3 декабрь сониди босилган «Туркистонга зўр шодлиғ» сарлавҳали хабар бунга далил. Мана унинг матни:

«Кўпдин бери кутилган Туркистон учун энг керакли «Туркий гулистон» исмли ахлоқ китоби очуқ тилда, Туркистон шева-сида Шайх Саъдий усулида Абдулла Авлоний тарафидан ёзилуб, тошбосмада босилуб, 132 бетдан иборат муҳим асар майдонга чиқди. Ҳар бир адабиёт ошиқларина, хусусан, муаллим афандилара бирор нусхасини тавсия қилурман».

Дарҳақиқат, Авлонийнинг таълимий-ахлоқий асарлари орасида «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» алоҳида ўрин тутди. Адиб инсонларни «яхшиликка чақирғувчи, ёмонликдан қайтарғувчи» бир илм» — ахлоқ ҳақида фикр юритиб, бу ўринда тарбиянинг ҳал қилувчи ролини алоҳида таъкидлайди.

Авлоний инсонга хос хулқни иккига — яхши ва ёмонга ажратилади. Муаллиф уларни тасниф қилади. Ҳар бирига алоҳида сарлавҳа ажратиб, махсус тўхталиб ўтади. Ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Қуръон оятлари ва ҳадислардан, шунингдек, Арасту, Суқрот, Ибн Сино, Саъдий, Мирзо Бедил сингари машҳур мутафаккирларнинг фикрларини келтиради. Ҳар бир ахлоқий категорияга ўз муносабатини билдиргач, ўша фикрнинг мазмунини ифодаловчи байт ё бирор мақол-ҳикмат илова қилади. Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсирчан услуб уни ўша даврдаги кўпгина таълимий-ахлоқий асарлардан ажратиб туради. У, айтиш мумкинки, ўзига хос бадиий асар ҳамдир. Авлоний дорини асалга қўшиб беморга егизган табибга ўхшайди. Ўзининг ахлоқ ва таълим, борлиқ ва жамият ҳақидаги қимматли фикрларини ўқувчига нафис ва гўзал либосда тақдим қилади.

Авлоний ўз асарини яратишда кўпроқ шайх Саъдийга эргашади. Китобга «Туркий гулистон» деб ном берганлиги ҳам бежиз эмас. Адабиётшунослар ҳақли эътироф этганларидек, эски ўзбек

мактабларида асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келган. «Гулистон» форс мумтоз адабиётининг энг кўркем, энг «баржаста»си эди. Унга эргашиб ёзилган асарлар кўп бўлди. «Туркий гулистон...» ҳам мана шу буюк обидага ўзига хос назира, ўзига хос жавоб, шогирднинг устозга таъзими бўлди.

Авлоний ахлоқ тўғрисида асар ёзар экан, анъанавий ахлоқ муаммоларини замонасининг муҳим, дардли масалалари билан боғлади. Инсон ва замонга, борлиқ ва тафаккурга, ахлоқ ва тарбияга ўз муносабатини билдиришда даврнинг илғор қарашларига таянди. Шоир ҳар бир ахлоқий категорияни талқин қилганда бевосита ўз даври масалаларига мурожаат этади ва китобга ўша замон нафасини олиб киришга муваффақ бўлади. Масалан, бир ўринда яхши хулқларни тавсиф қила туриб, мустамлака Туркистоннинг миллий эркизчилиги, чоризм тазйиқи, меҳнаткашларнинг машаққатли тирикчилигига бориб тақалувчи гапларни қистириб ўтади: «Биз осийлилар, хусусан, туркистонлилар думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Хуллас, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари асримиз бошларидаги нафақат педагогик фикр тараққиётида, балки бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожидан ҳам сезиларли из қолдирди.

УЙҒУР – Маннон Уйғур (1894–1955). Ўзбек театрининг асосчиларидан, режиссёр, актёр, драматург, Ўзбекистон халқ артисти (1932), «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг 1917 йилги нашри М. Уйғурнинг моҳир хаттот бўлганлигига ҳам гувоҳлик беради.

Авлонийнинг **«МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ»** асари бошланғич мактабларнинг ўқувчиларига мўлжалланган. Унинг мухтасар (қисқа)лиги ҳам шундан. Исломи тарихи фанида пайғамбарлар тарихи, пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (с.а.в.) ҳаётлари ва Исломи дини тарихи, шунингдек, илк халифалик даври тарихи уч босқичда ўрганилади. Масалан, Носируддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарлари пайғамбарлар тарихига оид бўлса, Алихонтўра Соғунийнинг «Тарихи Муҳаммадий»си иккинчи, ва ниҳоят, Ризоуддин ибн Фахруддиннинг «Хулафои рошидин» асари учинчи даврни ўз ичига олади. Авлоний асари эса мана шу уч даврни ўзида мужассамлантиради. Гарчи қисқача бўлса-да, зарур воқеа ва ҳодисалар ҳақида маълумот беради. Авлоний Исломи тарихига оид йирикроқ асар ёзиши ҳам мумкин эди. Лекин унинг ўз олдига қўйган вазифаси бошқа. Адибнинг мақсади миллат келажаги бўлган болаларни бошланғич синфданоқ қисқача бўлса-да исломи тарихи билан таништириш, диний маърифатларини ошириш, алаалоқибат, уларнинг қалбларига имон нуруни синдиришидир. Мана шу йўлда Абдулла Авлонийнинг бу асари таҳсинга сазовор иш. (Аллоҳ ундан рози бўлсин.)

АДВОКАТЛИК ОСОНМИ?! Авлоний музейида сақланаётган қўлёзма-автограф асосида нашрга тайёрланди.

ПИНАК. Комедиянинг уч қўлёзма нусхаси сақланган. Ҳар учаласи ҳам рақамланган: (35, 35 д, 35 е).

24 бетли йўл-йўл 18×22,5 см ҳажмли мактаб дафтарида қаламда ёзилган 35 рақамли автограф нусхада воқеа 4-бетдаёқ узилган.

17,5×22 см ҳажмдаги 16 бетлик катак дафтарга ёзилган 35 д рақамли қалами автограф нусха ҳам тугалланмаган, 14-бетда узилган.

35 е рақамли 21/V—1920 йилда Хусан (?) деган киши томонидан дағал картон муқовали 23×18,5 см ҳажмдаги 12 бетлик дафтарга қора сиёҳда кўчирилган учинчи нусха тугал бўлса-да, ғалат ва қусурлари, имло хатолари кўп. Кейинги икки манба нусхадан кўра кўпроқ вариантга ўхшайди. Воқеада: персонажларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларида сезиларли фарқлар бор. Чамаси, асарнинг номи дастлаб «Турсун кўкнори ила Толиб қиморбоз» деб аталган. 35 д рақамли нусхада муаллиф уни ўчириб, устига кейинги номини қўйган. Комедияни нашрга тайёрлашда, асосан мана шу 35 д рақамли автограф нусхага суяндиқ. Асарнинг яқунланишини эса 35 е рақамли тугал кўчирилган нусхадан олдиқ. Шунингдек, айрим нуқталарни аниқлашда 35-парчадан ҳам фойдаланилди.

БИЗ ВА СИЗ. А. Бобохонов Авлоний ҳақидаги бир мақоласида («Совет Ўзбекистони санъати» журн. 1978 й., 9-сон) уни «Сиз» номи билан тилга олади. Унинг тўла ва аниқ номи «Биз ва Сиз». Ушбу нашрга асос қилиб олинган қўлёзма автограф бўлиб, 18×18 см ҳажмда оқ-сариқ сидирга қоғозда очиқ ва хушхат ёзилган, 100 саҳифада. Охирида «1923 йил 28 июн, Тошканд» ёзиб қўйилган ва муаллиф одатдагидек имзо чеккан. Бу сана, бизнингча, асарнинг кўчириб тамомланган вақти бўлиб, у 1917 йилга қадар ёзилган. Негаки, инқилобдан кейин ёзилган бўлса, муаллиф бошқа ўтмиш мавзуида битилган асарларидаги (масалан «Пўртуғолиё инқилоби») сингари изоҳ берган бўлур эди.

ИНДАМАС — Авлонийнинг таҳаллусларидан бири. Адибнинг «Садойи Туркистон» газетасидаги мақолалари шу таҳаллус билан чоп этилган эди.

«МУЛЛА НАСРИДДИН» — 1906 йилдан бошлаб озарбойжон тилида чиққан ҳажвий журнал. Машҳур адиб Жалил Мамадқулизода бошчилигида дастлаб Тбилисида, 1922—1931 йилларда эса Бокуда чоп этилган.

МАЛЛАХОН — Маллахон Шералихон ўғли Қўқоннинг сўнгги хони Худоёрхоннинг акаси, 1859—1862 йилларда Қўқон хони бўлган.

ДАҚЁНУС — юнионистонлик золим бутпараст шоҳ.

ҲУЛОКУ — Ҳулокухон. 1256 йил Эрон ва Ироқли ҳулокулар давлатига асос солган мўғул ҳукмдори. 1256—1265 йилларда ҳукмронлик қилган.

РИЗО ҚОЗИ — Ризоуддин ибн Фахруддин (1858–1936). Татар маърифатпарвари. Узоқ йиллар Оренбург қозиси бўлиб ишлаган. 1906 йил истеъфо бериб, қолган умрини илмий-ижодий ишга бағишлаган. Дастлаб «Вақт» газетасига, кейинчалик машҳур «Шўро» журнаlinesи ташкил қилиб, унга муҳаррирлик қилган. «Қавоиди фикҳия», «Хулафон рошидин», «Кутуби ситта», «Осор», «Машҳур хотунлар», «Оила», «Насиҳат», «Аҳлу аёл», «Тарбияли хотун» сингари бир қанча исломий асарлар муаллифи.

НИКОЛАЙ ЗАХАРЬЕВИЧ БРОВИН — Октябрь инқилобигача Эронда чор ҳукуматининг дипломати бўлиб ишлаган. Газнада, 1919 йилда августдан Кобулда РСФСРнинг мухтор элчиси. Ўша йили Газнада номаълум сабаблар билан ўлдирилган.

(Қаранг: «Правда Востока» г., 1989 й., 16 июнь.)

* маъноси:

Эй дил, хушёр бўл, дунё бари кетди (келганлар кетди);
Ёшу қари, шоҳу гадо, хосу ом — ҳаммалари кетдилар.

** маъноси:

Илоҳий фазилат осмонининг қуёши, тангрининг танлаган орифи, икки дунёнинг улуғ сарвари, султонлар сардори Қутбиддин Мавдуд Аллоҳнинг улуғ ва ишончли мададкори(дир).

Диннинг қутби (устуни), саховат оламининг подшоҳи(дир). Шон-шухрати кўккача ёйилган шайхи оламдир. Фалак у кишининг — Хожа Мавдуд Чаштининг қадри олдида сажда қилади. Подшо (хисрав)лар мақсад каъбаси арши сингари (унинг) даргоҳининг қулларидирлар. Унинг мухлис (мурид)лари ҳар икки дунёда азиздурлар, мункирлари илоҳий раҳматидан маҳрум. Ҳақдан ажал ояти етгач, руҳи қуши улуғлик томон қанот қоқди. Фалакнинг жабру жафосидан додким, кишига вафоси фақат жафо бўлади. Сорамий ақлга мурожаат қилиб, вафот йилини сўради. Ақл нуктадони жаннатдан нидо бердиким, (таърифи) «қоддас Аллоҳ сирраҳу Мавдуд» (Аллоҳ Мавдуднинг сирларини муқаддас қилғай).

*** маъноси:

Аллоҳ азиз тутган шоҳ (бу) мақтовларга сазовор, ишончли мададкор, эшиги мақсадлар каъбаси бўлган шайх, саййидлар султони Қутбиддин Мавдуддир. Саховат оламининг амири бўлган бу Хожа Аллоҳнинг ердаги мавжуд суюклисидир. Яхшилик ва тўғрилиқ ҳожатгоҳи Чашт у (Хожа)нинг равзаи (қабрлари) туфайли малойик руҳи сингари пурфайздир. Эй Сорамий, шуни билгилки, Чашт жаҳон султони (Мавдуд)нинг ҳикматидан ер юзидаги беҳиштдир.

ЯКОВ ЗАХАРОВИЧ СУРИЦ — РСФСРнинг 1919 йилда Афғонистонга юборилган биринчи расмий элчиси.

ЛУФАТ

А

Авбош — бебош
Аврат — инсон баданининг но-
маҳрамларга кўрсатилиши
мумкин бўлмаган аъзолари

Ажз — кучсизлик
Амора — амр этувчи
Анонийят — манманлик
Арасот — майдонлар
Аскиё — аскиячи
Атолат — мутаассиблик
Афрод — ёлғизлар
Афън — захарли
Афъол — ҳаракатлар
Аъмо — кўр, сўқир
Аъмол — амаллар
Ақсом — қисмлар
Ағниё — бойлар
Аҳком — ҳукмлар

Б

Баъд аз намоз — намоздан ке-
йин
Байд — йироқ, узоқ
Балиғ — нафис, силлиқ
Балоҳат — аҳмоқлик
Бам-баёз — оппоқ
Басит — содда, оддий
Бебок — бепарво
Болиғ — балоғатга етган
Бурада — бу ерда
Бухл — бахиллик
Буъз — гина, кек

В

Валад — ўғил, фарзанд
Вирди забон — тилда такрорлаш

Вожиб — бажарилиши зарур
Вуқур — бардошлилик

Г

Гўша — бурчак, хилват
Гўшанишин — хилватда ўти-
рувчи

Д

Даражот — мартабалар
Дигар — бошқа
Диёнат — диндорлик, поклик
Дор — уй

Ж

Жавориҳ — бадан аъзолари
Жаҳд — тиришиш
Жаҳим — жаҳаннам
Жибонат — кўрқоқлик
Жид — астойдил ҳаракат қилиш
Жинон — жаннатлар
Жиҳор қироат — Қуръон су-
раларини овоз чиқариб ўқиш
Жовидон — абадий
Жомафурушлик — кийим со-
тиш
Журм — жиноят, гуноҳ

З

Зако — зийраклик
Залил — хор, тубан
Замима — ёмон, тубан
Зарф — идиш
Зи — тирик, жонли
Зироат — деҳқончилик

И

Ижтиҳод – тиришиш
Ийзо – озор бериш
Инс – инсон
Иода – қайтиш
Иртиқоб – киришиш
Истиҳбоб – севиш, маъқуллаш
Ифрот – ҳаддан ошиш
Ифгиро – бўҳтон, тухмат
Иқтидор – қодир бўлиш
Иҳота – ўраб олиш
Иҳтироз – сақланиш

К

Кабир – катта, улуғ
Кавнайн – икки дунё(нинг)
Каззоб – ёлгончи
Каром – чегара, қирғоқ
Кас – киши, шахс
Касир – кўп, мўл
Касолат – суслик
Катмон – яшириш
Кизб – ёлгон
Кин – душманлик
Ком – тилак, мақсад
Кор – иш, меҳнат
Кубро – катта, улуғ
Кўнка – трамвай
Кўшиш – ҳаракат

Л

Лафз – оғзаки сўз
Лаъл – қизил рангли тош
Лобуд – мажбурий, керак

М

Мабни – асос, ўзак
Мавт – ўлиш, вафот этиш
Мадфун – дафн этилган
Мазиййат – ортиқлик, зиё-далик
Мазмум – ёмонланган
Мазҳаб – йўл, маслак
Мамдуҳ – мақталган
Мамнуъ – ман этилган

Мамот – ўлим, вафот этиш
Мариз – касал
Масмум – заҳарланган
Масрур – хурсанд, шод
Масъуд – бахтли, саодатли
Матин – мустақкам
Матонат – бардош, чидам
Мафхум – фаҳмланган, тушу-нилган
Машварат – мажлис, кенгаш
Машруъ – қонуний, рухсат этилган
Маъсият – гуноҳ, исён
Маҳд – бешик
Маҳжур – ҳижронда қолган
Маҳсур – чегараланган
Молюъни – маъносиз
Мор – илон
Мубоҳ – рухсат этилган иш
Мубин – равшан, очиқ
Муваддат – дўстлик
Мудоҳана – лаганбардорлик
Мукаллиф – тақлиф этилган
Муколама – суҳбат
Мулаввас – ифлосланган
Мунис – дўст, ўртоқ
Мунофиқ – нифоқ солувчи
Муоҳада – келишув
Мурид – 1. Талаб этувчи.
2. Эргашувчи
Мурофия – тортиш
Муршид – тўғри йўлга солувчи
Мусаххар – фатҳ этилган
Мусаллаҳ – қуролланган
Мусовий – тенг, баробар
Мусовот – тенглик
Мусона – ёрдам берувчи
Мусриф – исрофгар
Мустаҳрик – шарқшунос
Мусҳаф – Қуръон
Мутаҳҳара – покланган
Мухоласат – самимийлик
Мухосара – қамал
Муқобала – қарши чиқиш

Муҳиб – севувчи
Муҳораба – уруш, жанг

Н

Назари ибрат – ибрат кўзи
Назофат – поклик
Назоҳат – нуқсонсиз
Намимат – чақимчилик
Наммом – чақимчи
Нафсоният – ўз нафсига тортиш

Наҳв – морфология
Наҳй – қайтариш
Нифоқ – мунофиқлик
Ниқор – душманлик
Нор – ўт, олов
Нубувват – набийлик
Нуфус – аҳоли, халқ

О

Олат – асбоб, қурол
Ориф – маърифатли
Осий – гумроҳ, гуноҳкор
Осор – белгилар, нишонлар
Осуда – тинч, ташвишсиз
Офият – соғлик, тинчлик
Оғ – ип, тор

Р

Равза – жаннат
Ражо – умид, тилак
Раззоқ – ризқ берувчи, Аллоҳ
Ранж – меҳнат, машаққат
Раҳоват – танпарвар, дангаса
Риёзат – қийналиш
Риоят – эътиборга олиш
Рисолат – расуллик, пайғамбарлик
Риҳлат – кўчиш

С

Сабий – ёш бола
Саййид – бошлиқ, етакчи
Сарват – бойлик
Сафолат – хасислик, тубанлик

Сафоҳат – ақлсизлик, нодонлик
Саъй – ҳаракат, тиришиш
Саҳв – хато
Силоҳ – қурол, аслаҳа
Сироят – юқиш, таъсир қилиш
Соил – сўровчи, тиловчи
Сурфа – кўйкўтал
Суъизан – биров ҳақида ёмон фикр қилмоқ, ҳақорат
Сугро – кичик

Т

Таадди – зулм қилиш
Тааййиш – айш қилиш, роҳатланиш
Таарруз – қаршилиқ кўрсатиш
Тавозуъ – адаблилик
Тавфиқ – ёрдам, мадад
Тадови – даволаш
Тажовуз – чегарадан ўтиш
Тазвир – фириб, алдаш
Тай – юриш, ўтиш
Такфир – кофирга чиқариш
Такмил – камолга етиш
Талх – аччиқ
Таоли – юксаклик, кўтарилиш
Тараддуд – иккиланиш
Тафрид – сустлик қилиш

У

Убудият – бандалиқ, қуллик
Узор – юз, чеҳра
Улвийят – баланд мартабалиқ
Улувийя – улуғлик, олий даража
Умрон – ободончилик
Уммул ҳабоис – ёмонликлар онаси
Уҳда – 1. Мажбурият;
2. Масъулият.

Ф

Фано – тугалиш, йўқ бўлиш
Фарт – ҳаддан ошиқ, чегарадан ташқари

Фасиҳ – ёқимли сўзловчи
Фасод – бузилиш, айниш
Фасоҳат – ёқимли нутқ
Фатво – шаръий кўрсатма
Фатонат – ўткир зеҳн, зийрак-
лик
Фатҳ – 1. Очиш; 2. Забт этиш
Фикҳ – исломий ҳуқуқ илми
Фосид – фасод тарқатувчи
Фоҳиш – ахлоқсиз, зинокор

Х

Хайма – чодир
Хайр – яхшилиқ
Халлоқ – яратувчи, Аллоҳ
Харж – чиқим, сарф
Хасосат – тама қилиш, паст-
кашлиқ
Хилоф – тескари, зид
Хилофат – халифалиқ
Хирадманд – ақлли, дониш-
манд
Хок – тупроқ
Холиқ – яратувчи, Аллоҳ
Хор – тикан
Хун – қон
Хуш – яхши, маъқул

Ч

Чашм – кўз
Чилонбанка – банк аъзоси
Чолишмоқ – ишламоқ, ҳара-
кат қилмоқ
Чугз – бойкуш
Чўқ – кўп

Ш

Шаб – тун, кеча
Шажия – шижоатли
Шай – нарса
Шафоат – восита бўлиш
Шақоват – бахтсизлик, ёмон-
лик

Шикаста – синиқ, кўнгли озор
чеккан
Ширк – Аллоҳнинг шериги
бор деб эътиқод қилиш
Шомил – ёйилган, умумга те-
гишли

Я

Яд – кўл
Яъс – маъюслиқ, умидсизлик

Қ

Қавл – гап, сўз
Қаробат – яқинлик
Қибтий – мисрлик
Қироат – ўқиш
Қут – овқат, емак

Ғ

Ғазавангир – ғазабли
Ғибта – орзу қилиш
Ғўта – сувга шўнғиб чиқиш

Ҳ

Ҳавлноқ – кўрқинчли
Ҳандаса – геометрия
Ҳарисона – очкўзларча
Ҳариф – қарши
Ҳасана – яхши, чиройли
Ҳасосат – хушёрлик, зийрак-
лик
Ҳиддат – тезлик, ўткирлик
Ҳилм – ҳалимлиқ, мулойим-
лик
Ҳисор – кўрғон, қалъа
Ҳифз – сақлаш, кўриқлаш
Ҳифзи сиҳҳат – соғлиқни сақ-
лаш
Ҳовий – ўраб олган
Ҳубб – севиш, яхши кўриш
Ҳукамо – ҳақимлар, дониш-
мандлар
Ҳусул – ҳосил бўлиш

МУНДАРИЖА

ПАНДЛАР, ҲИКОЯТЛАР, ИБРАТЛАР

«Биринчи муаллим» китобидан	5
Муаллим афандилар диққатина	6
Ямонлик жазоси	6
Қаноат	7
Зар қадрин заргар билур	7
Яхшилик ерда қолмас	7
Тўғрилиқ	8
Иттифоқ	8
«Кўшма сўзлар»дан	8
«Икинчи муаллим» китобидан	9
Муқаддима	10
Ақл	10
Салавот	11
Мактаб	11
Сахийлик	12
Бахиллик	13
Ахлоқий ҳикоя	13
Арслон ила айиқ	14
Булбул ила эшак	14
Нафси бузуқ ҳайитда ўлар	15
Ақдли қарға	15
Боғча	16
Ҳасад балоси	16
Ақдли бола	17
Қаланфир ила чўл ялпизи	17
Овоз	17
Ялғон дўст	18
Чин дўст	18
Хурус ила бўри	18
Жанжалчилик зарари	19
Тамаъ балоси	19
Ақлсиз бола	20
Болалар боғчаси	20
Тақсим	21
Болари ила пашша	22
Йил, сана	22
Қамарий ҳисоби	22
Йилнинг фасли	24
Ёз фасли	24
Куз фасли	24
Қиш фасли	24
Баҳор фасли	25
Мақтаба даъват	25
Бўри ила хотун	25

Ики девона	26
Бўри ила узум	26
Яхшилик	26
Очкўзлик	27
Илмсизлик балоси	27
Ақлли богбон	28
Бўри ила кўзи	28
Шайх Саъдий	29
Кўрқоқ	29
Ит ила гадо	30
Мақтанчоқ ғоз	30
Айиқнинг дўстлиги	30
Каламуш ила сичқон	31
Кўр киши	31
Аҳмад ила отаси	31
Соқи ила онаси	32
Кўр ила чўлоқ	32
ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ	33
Ахлоқ	34
Хулқ	34
Яхши хулқ, ёмон хулқ	35
Тарбия	36
Тарбиянинг замони	37
Бадан тарбияси	38
Фикр тарбияси	39
Ахлоқ тарбияси	40
Яхши хулқлар	41
Фатонат	41
Диёнат	42
Исломият	43
Назофат	44
Саъй ва ғайрат	45
Риёзат	46
Шижоат	47
Қаноат	47
Илм	48
Ақсоми илм	49
Сабр	50
Ҳилм	51
Интизом	52
Миқёси нафс	53
Виждон	54
Ватанни суймак	55
Ҳаққоният	56
Назари ибрат	57
Иффат	58
Ҳаё	59
Идрок ва зако	60
Ҳифзи лисон	61
Иқтисод	62
Виқор	63

Хавф ва ражо	64
Итоат	65
Ҳақшунослик	65
Хайрихоҳлик	66
Мунислик	67
Салоқат	67
Адолат	68
Муҳаббат	69
Олиҳиммат	70
Афу	70
Ёмон хулқлар	71
Ғазаб	72
Шаҳват	73
Ақсоми жаҳолат	74
Жаҳолат	74
Сафоҳат балоси	76
Ҳамоқат	78
Атолат	79
Ҳасосат	79
Раховат	80
Анонийят	81
Адоват	81
Намимат	82
Ғийбат	84
Ҳақорат	84
Қаримталиқ дунёдур	85
Жибонат	86
Ҳасад	86
Кизб	88
Нифоқ	89
Тамаъ	89
Зулм	90
Бир-иқи сўз	92
МУХТАСАР ТАРИХИ АНБИЁ ВА ТАРИХИ ИСЛОМ	93
ДРАМАЛАР	129
Адвокатлик осонми?	130
Пинак	146
Биз (ва) Сиз	156
Пўртуғолиё инқилоби	187
МАҚОЛАЛАР	215
Маданият тўлқунлари	216
Тиётр хусусида мунозара	220
Ким нимани яхши кўрар?	227
Ўз шаҳримда саёҳат	229
Кайфим учди	232
Закот	233
Саное нафиса	235
Афғон саёҳати	237
Таржимаи ҳолим	287
<i>Изоҳлар</i>	293
<i>Луғат</i>	297

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II жилд

Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти,
драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *У. Кўчқор*

Рассом *А. Пономарёв*

Мусахҳиҳ *О. Бозорова*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Теришга 18. 05. 2006 й. да берилди. Босишга 29. 09. 2006 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108/₃₂ Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Шартли кр.-отт. 16,38. Нашр т. 15,84. 5000 нусха. Буюртма № 2954. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 20–06.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 100083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. 2006.